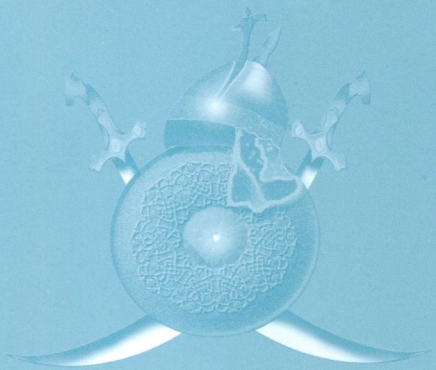
شەرەفەددىن ئەلى يەزدى

زەپەرنامە

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

شەرەفددىن ئەلى يەزدى

زەپەرنامە

(ماۋەرائۇننەھر ۋەقەلىرى)

1370 — 1360

تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ھاجى تىللا

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇندەرىجە

تەرجىماندىن 1
ئۆزبېكچە نەشرىگە سۆز بېشى 1
بىرىنچى ماقالە. ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئىش ـ
ھەرىكىتىدە ۋە ئەھۋالىدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر 1
ساھىبقىرانغا بېغىشلانغان مەدھىيىدىن بىر پارچە 6
ھۇمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى 15
بۇ مەشھۇر يازما ئەسەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە، شۇ
يوسۇندا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشراق شەكىلدە يېزىلغان (تا-
رىخلار) ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئايرىم ئەۋزەللىك-
لىرى بارلىقى بايانى 34
ئەمىر قازاغاننىڭ چىقىشى 41
ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى 56
بايان سۈلدۈزنىڭ قوشۇن تارتىپ كەلگەنلىكى ۋە ئەمىرزادە
ئابدۇللانىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى 57
تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتىگە قوشۇن
تارتقانلىقى 61
ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھاجى بارلاس بىلەن مەس-
لىھەتلەشكەنلىكى ۋە جەيھۇن دەرياسىدىن قايتىپ كەل-
گەنلىكى ھەمدە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىرلىرى بىلەن
ئۇچراشقانلىقى 62

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئەمىر بايان سۈلدۈز بىلەن جەڭ قىلىشقا قوشۇن تارتقانلىقى ۋە ئەمىرلەردىن مەدەت سورىغانلىقى 68
ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئىككىنچى قېتىم ساھىبقىران ئالىيى لىرىدىن مەدەت سورىغانلىقى..... 72
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر خىزىر ياسەۋرىي بىلەن جەڭ قىلغانلىقى 74
تۈغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىككىنچى قېتىم ماۋەرائۇننەھر دىيارىغا قوشۇن تارتقانلىقى 76
تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆز ئوردىسىغا قايتقانلىقى 78
ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىننى تەكلىپ قىلىپ بارغانلىقى 79
ئەلىبەك جۇن قۇربانىينىڭ ئەمىر ھۈسەين ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا خائىنلىق قىلغانلىقى 86
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىندىن ئايرىلىپ كېشكە بارغانلىقى 90
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ پۇلى سەنگىن دەرياسىدىن ئۆتكەنلىكى ۋە جەتە قوشۇنلىرىنىڭ قاچقانلىقى 94
ئەمىر ھۈسەين ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتە قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قازانغانلىقى 99
ئەمىر ھۈسەين بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قۇرۇلتاي ئاچقانلىقى ۋە كابۇلشاھ ئوغلانىنى خانلىققا كۆتۈرگەنلىكى 105
پاتقاق جېڭى ۋە ئۇنىڭ تەپسىلاتى 110
جەتە قوشۇنىنىڭ سەمەرقەندنى قامال قىلغانلىقى 125

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە سائادەتلىك ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ
سەمەرقەندگە شەرەپلىك يۈرۈش قىلغانلىقى 128
بۈزغۇنچىلارنىڭ پىتنە - پاسىتى تۈپەيلى ئەمىر ھۈسەيىن
بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا
بولغانلىقى 131
بەخت كۈلۈپ باققان ساھىبقىرانىنىڭ قوشۇن توپلاش ئۈچۈن
سەمەرقەندگە بارغانلىقى 135
ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن
جەڭ قىلىشقا قوشۇن تارتقانلىقى 138
ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ھىيلە - مىكىر ئىشلەتكەنلىكى ۋە خىزىر
خەزىنچىنى يارىشىشقا يول ئىزدەپ ئەۋەتكەنلىكى..... 141
ساھىبقىرانىنىڭ قەرشىگە يۈرۈش قىلىشى 146
ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىغا قارشى قوشۇن
تارتقانلىقى 164
ئەمىر ھۈسەيىننىڭ بۈخارانى قامال قىلغانلىقى..... 168
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ نېكپەيشاھ-
نى ئەسىر قىلغانلىقى ۋە قاراۋۇناس قوشۇنىغا باستۇرۇپ
بېرىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانلىقى..... 170
شۆھرىتى پەلەككە يەتكەن ساھىبقىرانىنىڭ ئەمىر جاكۈنى
مالىك ھۈسەيىننىڭ ئالدىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنلىكى... 174
ھۈمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە يول
ئالغانلىقى ۋە ئەمىر ھۈسەيىن قوشۇنىنى مەغلۇپ
قىلغانلىقى 177
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سائادەت ۋە بەختىيارلىق بىلەن
سەمەرقەندگە يول ئالغانلىقى 183

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىغا قارشى قوشۇن
ئەۋەتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭىلىپ قايتىپ
كەتكەنلىكى 188
ئەمىر ھۈسەيىن قوشۇنىنىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ
ھەيۋىسىدىن قېچىپ كەتكەنلىكى ۋە ئەمىر ھۈسەيىننىڭ
(ئۆز يۇرتىغا) قايتىپ كەتكەنلىكى 192
ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ
ياراشقانلىقى..... 195
ئەمىر ھۈسەيىننىڭ بەدەخشانغا لەشكەر تارتقانلىقى 204
ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ كابۇلىغا
قوشۇن تارتقانلىقى 205
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتە قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشقا
قوشۇن تارتقانلىقى 209
ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بەدەخشانغا
يول ئالغانلىقى 211
ساھىبقىرانىنىڭ بەدەخشاندىن قايتىپ كەلگەنلىكى 217
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەينىگە ئىككىنچى
قېتىم قارشى بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبى 221
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى قوشۇن
تارتقانلىقى ۋە پەرۋەردىگار ئىنايىتىنىڭ قوللىشى بىلەن
زەپەر قۇچقانلىقى 229
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغانلىقى
ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشى 251
ھۆرمەتكە سازاۋەر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بەلخدىن قايتقانلىقى ھەمدە سەمەرقەند (شەھىرى) نىڭ قەلئە ۋە قورغانلىرىنى قۇرۇشنى بۇيرۇغانلىقى 261

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئىقبال ۋە بەختىيار چېغىدا
قۇرۇلتاي (چاقىرغانلىقى) 267
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ شىبىرغانغا قوشۇن تارتقانلىقى..... 269
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ تېرمىز ۋە بەلخگە قوشۇن
ئەۋەتكەنلىكى 272
جاھانگىر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر جاكۇنى شىبىرغاننى
قامال قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى 274
ھۇمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتەگە يۈرۈش
قىلغانلىقى 276
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتەگە ئىككىنچى قېتىم قوشۇن
تارتقانلىقى 279
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ خارەزم ۋالىيسى ھۇسەيىن سوپى
ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى 284
ئىزاھلار 287

تەرجىماندىن

كىتابخانلارنىڭ ھۆزۈرىغا سۇنۇلۇۋاتقان بۇ كىتاب ئاتاقلىق تارىخشۇناس شەرەفىددىن ئەلى يەزدى تەرىپىدىن پارسچە يېزىلغان «زەپەرنامە» نىڭ تاللانغان تەرجىمىسى. ئەسلىدە بۇ كىتاب 17 - ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن پارسچە نادىر قولىيازمىسىنىڭ فوتو كوپىيىسى 1972 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئىكەن. ئەنە شۇ نۇسخىنى ئامانۇللا بوريېۋ تاللاپ تەرجىمە قىلغان، ئا. ئورۇنبايېۋ تەھرىرلەپ، كىرىش سۆزى يازغان كىتابنى 1994 - يىلى تاشكەنت «كەمەلەك» نەشرىياتى نەشر قىلغان. ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلۇۋاتقان بۇ كىتاب ئەنە شۇ نۇسخىدىن ئۆيغۇرچىلاشتۇرۇلدى. ئەسلىدە «زەپەرنامە» ئىنتايىن پاساھەتلىك تىل بىلەن نەسرىي ۋە نەزمىي ئاربلاش يېزىلغان ئىكەن. ئۆزبېكچە تەرجىمىسىدىمۇ شۇ ئۇسۇل ئاساسەن ساقلانغان بولسىمۇ، نەزمىي قىسمى يەنى شېئىرىي پارچىلار ئەسلىي مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە نەسرىي ئۇسۇلدا تەرجىمە قىلىنغان. بەلكىم ئەسەرنىڭ ئىچىدىكى نەزمىي پارچىلار مۇستەقىل شېئىرىي ئەسەر بولماي، بەلكى ئەسەردە ئەكس ئەتكەن ۋەقە ۋە مەزمۇنلارنى تېخىمۇ جانلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن قىلىنغان ئىلاۋە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. تەرجىمىدە بىزمۇ مۇشۇ ئۇسۇلنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتۇق. ئۆزبېكچە تەرجىمىدە ئەسلىي پارسچە تېكىستتە ئەكس ئېتىلمەي، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن قوشۇلغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان. ئۇيغۇرچىدىمۇ ئەينەن ئېلىندى. ئەسەردە نەقىل ئېلىنغان قۇرئان ئايەتلىرى ئەسلىي مەتىندە ئەرەبچە بولۇپ، ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئىكەن. ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە ئەسلىسىگە سادىق بولۇش ئۈچۈن «قۇرئان كەرىم» نىڭ

مۇھەممەد سالىھ ئىشلىگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئاساس قىلىدۇق. ئەسەردە بېرىلگەن ئىزاھلار كەڭ كىتابخانلارغا قارىتىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرگىمۇ ئانچە تونۇش بولۇپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن تولۇقى بىلەن ئەينەن ئېلىندى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشى تارىخ تەتقىقاتى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن ياخشى بىرىنچى قول ماتېرىيال، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ تارىخ بىلىمى دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولۇپ قېلىشىغا ئۈمىدۋارمەن.

توختى تىللا

2005 - يىل، ماي. غۇلجا

ئۆزبېكچە نەشرىگە سۆز بېشى

شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ھۆ-كۈمرانلىقى دەۋرىگە ئائىت «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئاجايىپ يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرىدۇر.

14 ـ ئەسىردە مەركىزىي ئاسىيا دۆلەتلىرى، جۈملىدىن، ماۋەرائۇننەھر* ئايرىم فېئودال ھۆكۈمرانلار، يەرلىك لەشكىرىي كۈچلەر ۋە چىڭگىز ئەۋلادلىرى بولغان موغۇل خانلىرىنىڭ ھاكـ-مىيەتنى قولغا ئېلىش يولىدىكى ئۇزلۇكسىز ئۇرۇشلىرىنىڭ مەي-دانىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. بۇ دەۋردە مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەزكۇر قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق ئىدى: بىر تەرەپتىن، ئايرىم ـ ئايرىم كىچىك، ئاجىز دۆلەتلەر-گە بۆلۈنگەن، ئىككىنچى تەرەپتىن بولسا، ھەربىر يېرىك فېئو-دال پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش، ئۇنى بىرلا ھاكـ-مىيەت ئاستىغا بىرلەشتۇرۇشكە تىرىشماقتا ئىدى.

ماۋەرائۇننەھردە يۈز بېرىۋاتقان تارىخىي جەريانىنىڭ دەل شۇ پەيتىدە، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران تارىخ سەھنىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇ، مەۋجۇت سىيا-سىي ئەھۋالدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ماۋەرائۇننەھردىكى فېئودال تارقاقلىق ۋە ئۆزئارا كۈرەشلەرگە، موغۇللار ھۆكۈمرا-نلىقىغا خاتىمە بەردى، ئۇنى بىر پۈتۈن قۇدرەتلىك دۆلەت قىلىپ بىرلەشتۈردى ۋە ئۆز نام ـ شۆھرىتىنى قوشنا دۆلەتلەرگىچە تارقاتتى. ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ماۋەرائۇننەھردە ئىقتىسادىي

---

* مەنىسى «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەنلىك بولۇپ، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى ئارىلـ-قىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ — ت.

ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سالدى، بولۇپمۇ سەمەرقەندنى دۇنيادىكى ئەڭ ئاۋات پايتەختكە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە، بۇ ئىشقا ماۋەرا-ئۇننەھرنىڭ ھەممە يېرىدىن، شۇنداقلا بېسۇئېلىنغان ئۆلكىلەر-دىن ئۆز دەۋرىنىڭ مىمارلىق سەنئىتى دۇردانىلىرىنىڭ ئىجادكار-لىرى بولغان ھۇنەرۋەنلەرنى سەپەرۋەر قىلدى.

ئەمىر تۆمۇر زامانداشلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى 15 - ئەسىر مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئۇنىڭ پائالىيىتى ۋە شەخسىيىتىگە، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا بېغىشلانغان تارىخىي مەنبەلەر ۋە باشقا يازما مەنبەلەر خېلى كۆپ ...

ئۇلار ئارىسىدا ھافىزى ئەبرۇ يازغان «زەبدەت - ئۇت - تاۋارىخ» (1423 — 1427 - يىللىرى يېزىلغان) ۋە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» ئەسىرى (1424 — 1425 - يىللىرى يېزىلغان) تارىخىي ۋەقەلەر بايانىنىڭ ئىزچىللىقى ۋە تەپسىلىي ئىكەنلىكى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» سى تۆمۇر سەلتەنەتىگە ئائىت مەلۇماتلارنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىپ بېرىش بىلەن بىللە، تۆمۇردىن ئاۋۋالقى دەۋرنىڭ تارىخىدىنمۇ مەلۇمات بېرىدۇ (بۇ قىسمى «مۇقەددىمە» نامى بىلەن مەشھۇردۇر).

«زەپەرنامە» نىڭ ئاپتورى شەرەفىددىن ئەلى شەيخ ھاجى يەز-دىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۆز ئەسەرلىرى بىلەن زامانداشلىرى ئارا-سىدا چوڭ شۆھرەت، ئابرۇي قازانغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىك تارىخ كىتابى «زەپەرنامە» دىن باشقا يەنە پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، ئەدەبىيات ۋە تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسىگە دائىر ئەسەرلەرنىمۇ يازغان.

شەرەفىددىن ئەلى ئىرانىنىڭ يەزد شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان تەفتتە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان يىلى نامەلۇم، ئۇ 818/1415 ۋە 838/1435 - يىللىرى ئوتتۇرىسىدا شاھرۇھنىڭ

ئوغلى ئىبراھىم سۇلتاننىڭ خىزمىتىدە بولغان. شەرەفىددىن ئەلى يەزدى «زەپەرنامە» نىڭ يېزىلىشىنى شۇ دەۋرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى، ئەدەبىيات ۋە تارىخنىڭ ئىشقۇازى ۋە بىلىمدانى بولغان ئەنە شۇ ئىبراھىم سۇلتان نامى بىلەن باغلايدۇ. ئۇ شۇ چاغدا پارس ئۆلكىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئىدى.

ئىبراھىم سۇلتاننىڭ ۋاپاتى (838/1435 - يىلى) دىن كېيىن شەرەفىددىن ئەلى شاھرۇھنىڭ نەۋرىسى مىرزا سۇلتان مۇھەممەدنىڭ سارىيىغا تەكلىپ قىلىنغان ئىدى. سۇلتان مۇھەممەد 846/1442—1443 - يىللىرى سۇلتانىيە، قازۋىن، راي ۋە قۇمنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋىلايەتكە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. 849/1445—1446 - يىلىدا سۇلتان مۇھەممەد شاھرۇھنىڭ بىتابلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز يېقىن كىشىلىرىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شەرەفىددىن ئەلىمۇ بار) ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە ھەمەدان، ئىسپىخاننى ئىگىلەيدۇ، شىرازنى مۇھاسىرە قىلىدۇ. شاھرۇھ ئۆزىنىڭ بىتابلىقىغا قارىماي، ھەراتتىن چىقىپ، ئىسيان كۆتۈرگەن شاھزادىگە قارشى يۈرۈش قىلىدۇ. شاھرۇھنىڭ شىرازغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مۇھەممەد شەھەرنى قامالدىن بوشىتىپ، لۇرىستانغا قاراپ قاچىدۇ. شاھرۇھ بولسا ئىسپىخانغا قايتىپ كېلىپ، بۇ يەردە سۇلتان مۇھەممەدنىڭ تەلەپدارلىرىغا جازا بېرىشكە باشلايدۇ. گۇناھكارلار ئىچىدە شەرەفىددىن ئەلىمۇ بار ئىدى. ئەمما ئۇ بۇ جازادىن ئامان قالغان، چۈنكى مىرزا ئۇلۇغبېگنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلەتىپ شەرەفىددىن ئەلىنى ناھايىتى قاتتىق سوراق قىلغانلىقى ئۈچۈن، شاھرۇھ ئۇنى جازالاشنى شۇ شاھزادە ئىختىيارىغا بەرگەن ئىدى. ئابدۇلەتىپ بولسا، شەرەفىددىننىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇنى ھىراتقا ئەۋەتىۋەتكەن ئىدى. شەرەفىددىننىڭ ھىراتتا ئابدۇراخمان جامى بىلەن ئۇچراشقانلىقى مەلۇم.

شاھرۇھنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن (850/1447 - يىلى) شەرە-
فىددىن ئەلى ئۆزى تۇغۇلغان جاي تەفت (تەفتى يەزد) كە قايتىپ
كېلىدۇ ۋە شۇ يەردىكى خانىقاغا ئورۇنلىشىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرى-
غىچە شۇ يەردە ياشايدۇ. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن
نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە يېزىشىچە، ئۇ ئالتە ياش ۋاقتىدا،
شاھرۇھ سۇلتان ۋاپاتىدىن كېيىن يۇز بەرگەن فېئودال ئۇرۇش
مالىمانچىلىقىدا، كۆچمەنلەر قاتارىدا دادىسى بىلەن بىللە خۇرا-
ساندىن ئىراققا كېتىپ بارغان چېغىدا، تەختىن ئۆتكەن، شەرە-
فىددىن ئەلى بىلەن ئەينى خانىقادا كۆرۈشكەن ئىكەن. دېمەك
بۇنىڭدىن 850/1447 - يىلى شەرەفىددىن ئەلىنىڭ تەخمە ياشاۋاتا-
قانلىقى مەلۇم بولىدۇ. يەنە بىر مەنبەدە ئېيتىلىشىچە، 856 -
يىلى رەجەپ ئېيىدا (1452 - يىلى ئاۋغۇست) ئىراقتىن خۇرا-
سانغا كېتىپ بارغان ئابدۇرازاق سەمەرقەندى تەختى يەزدىدە بول-
غان ۋە ئۇ يەردە شەرەفىددىن ئەلى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ بىلەن
ئۇزاق سۆھبەتتە بولغان.

شەرەفىددىن ئەلى يەزدىدە 858/1454 - يىلى ۋاپات بولغان
ۋە ئۆزى تۇرغان خانىقاغا دەپىن قىلىنغان.

مۇئەللىپىنىڭ ئېيتىشىچە، «زەپەرنامە» شاھرۇھنىڭ ئوغلى
ئىبراھىم سۇلتاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان. ئاپتورنىڭ
تەكتىلىشىچە، ئىبراھىم سۇلتان بوۋىسى تۆمۇر ھەققىدە مەخ-
سۇس كىتاب يېزىشنى نىيەت قىلغان. 1420 — 1419 - يىللىرى
ھەر خىل كىتابلارنى - باخشىلار (مۇئەررىخ) ۋە ساراي كاتىپلە-
رى تۆمۇر ھەققىدە يازغان تۇركىي ۋە پارس تىلىدىكى مەلۇماتلار-
نى توپلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن. جەمئىيەتنىڭ مەلۇماتلار،
ۋەقەلەر ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ھېكايىلىرى
بىلەن سېلىشتۇرۇلغان، كېيىن شەرەفىددىن ئەلىنىڭ ئۇلار بىلەن
تونۇشۇش ۋە بۇ ھەقتە ئىبراھىم سۇلتانغا ئاخبارات بېرىش تاپشۇ-
رۇلغان.

«زەپەرنامە» نىڭ تۆمۇر تارىخىغا ئائىت قىسمىدا يېزىلىشىچە، پادىشاھلىقنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن تۆمۇر ھەققىدە تۇرىكىي، پارس تىللاردا بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ بارلىق شېئىرىي ۋە نەسرىي نۇسخىلىرى توپلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئۈچ گۇرۇپپا تۈزۈلگەن. تۈركىي ۋە پارس تىلىنىڭ بىلىمدانلىرى ئىككى گۇرۇپپىنى، ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر بولسا بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلغان. دەسلەپ تۆمۇر ھەققىدىكى ھەربىر ھېكايە ئوقۇلغان، ئەگەر ۋەقە بايانى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىنىڭ ئېيتقىنىغا توغرا كەلمەي قالسا، ئىبراھىم سۇلتان ھەقىقەتنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھەرقايسى شەھەرلەرگە چاپارمەن ئەۋەتىپ، مەزكۇر ۋەقەنى تۆمۇرنىڭ باشقا زاماناداشلىرىدىن ئېنىقلىغان ياكى قوشۇمچە مەلۇماتلار توپلانغاندىن كېيىن، ئىبراھىم سۇلتان تىلغا ئالغان ئەسەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى قەلەمگە ئېلىنغان. ئەنە شۇ ئاساستا شەرەفىددىن ئەلى «زەپەرنامە»نى يازغان. ئىبراھىم سۇلتاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كىتاب پۈتكەن ۋاقتىدا، ئاي - يىللار، جاي ناملىرى ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى مۇساپىلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار تەپسىلىي تەكشۈرۈش شەرت قىلىنغان.

شەرەفىددىن ئەلىگە ئەسەرنى جانلىق ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىش شەرتى قويۇلغان. شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ھۆججەتلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىشى، ئىبراھىم سۇلتاننىڭ كۆزىتىشى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى نۇسخىدىن چەتنەپ كەتمەسلىكى ھەمدە ھېچ نەرسىنى بوياپ كۆرسەتمەسلىكى بۇيرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن شەرەفىددىن ئەلى ئەسەرنى يېزىشتا ئۆزىنىڭ شەخسىي كۆزىتىشلىرىدىنمۇ پايدىلانمىغان.

مۇئەللىپنىڭ نىيىتى بويىچە، ئەسەر «مۇقەددىمە» قىسمى ۋە ئۈچ ماقالىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك ئىدى. بىرىنچى ماقالىنى تۆمۇرگە، ئىككىنچىسىنى شاھرۇھقا (1445 — 1405)

ئۇچىنچىسىنى شاھرۇھنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلتانغا بېغىشلاش مۇلچەرلەنگەن ئىدى. ئەمما قولىمىزدىكى «زەپەرنامە» ئەنە شۇ ئۇچ قىسمىنىڭ بىرىنچى قىسمىدىن ئىبارەت. باشقا ئىككى قىسمى يوق. ئۇلار شەرەفىددىن ئەلى تەرىپىدىن يېزىلمىغان ياكى يېزىلغان بولسىمۇ يوقاپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

«زەپەرنامە» يېزىلغان دەۋرىدىن باشلاپلا، ئىلىم - پەن ئەھلىنىڭ نەزىرىدە بولدى. بۇ ھەقتە، ئەلى يەزدىنىڭ زامانىدىشى ئابدۇرازاق سەمەرقەندىنىڭ يازغانلىرى ئېنىق مىسال بولىدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «ئىنتايىن قۇتلۇق بىر ئىش — بۇ يىلنىڭ (828/1424—1425) نادىر ۋەقەلىرىدىن بىرى «زەپەرنامە» نامىلىق ئاجايىپ كىتابنىڭ يېزىلىشىدۇر. بۇ كىتابنى ھۆسنىخەت يازغۇچى جاھان خەتتاتلىرىنىڭ نازۇك سۆزمىنى، ئىرانىنىڭ ئەڭ پەزىلەتلىك كىشىسى، ئاقىللىق بۇرچىنىڭ يۇلتۇزى، ماتانەت قۇتىچىسىنىڭ دۇرى، ئاللانىڭ رەھمىتىگە سازاۋەر مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى يېزىپ تاماملىغان ھەمدە مۇشكى قەلەمى بىلەن خاسىۋئاۋامنىڭ دىمىقىغا ئەنبەر ھىدىنى يەتكۇزگەن. سۆز يۇكسەكلىكىنىڭ چوققىسىدىنمۇ يۇقىرىغا يەتكۇزگەن.»

«زەپەرنامە» 15 - ۋە 16 - ئەسىرلەردە قەھرىمانلىق قىسسىسى سۆيىتىدە ئىككى قېتىم شېئىرىي ئۇسلۇبتا قەلەمگە ئېلىنغان: بۇنىڭ بىرسى ئاتاقلىق شائىر لۇتفىنىڭ تۈركىي تىلىدىكى تەرجىمىسى (بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن) ۋە ئابدۇراخمان جامىنىڭ جەنى ھاتىفي (ۋاپاتى 1521 - يىلى) تەرىپىدىن نەزملەشتۇرۇلگەن نۇسخىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ئەسەرنىڭ تۈركىي تىلىدىكى بىرمۇنچە تەرجىمىلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەرجىمىلەر ئەركىن تەرجىمە ۋە قىسقارتىلغان بولۇپ، ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئىلمىي تەرجىمە تەلىپى ۋە ئۆلچىمى بىلەن باھالىغىلى بولمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ بۇ تەرجىمىلەر ئۆزىگە خاس قىممەتلىك مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

18 ـ ئەسىردە «زەپەرنامە» بىرئاز قىسقارتىلغان ھالدا پېتى دىلاكرۇئا تەرىپىدىن فرانسۇز تىلىدا (1713 ـ يىلى) ۋە شۇ نۇسخا ئاساسىدا ژ. داربى تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىدا (1723 ـ يىلى) نەشر قىلىنغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئەسەر-نىڭ ئىتالىيانچە تەرجىمىسى ۋە باشقا تىللاردىكى ئايرىم ـ ئايرىم پارچىلىرىمۇ بولغان.

«زەپەرنامە» نىڭ پارسچە مەتىنى (تېكىستى) مەۋلەۋى ئىـ لاھدار تەرىپىدىن ئەسەرنىڭ ئالتە قولىيازمىسى ئاساسىدا نەشرگە تەييارلىنىپ، تېھرانداً ئىككى تومىلىق قىلىپ نەشر قىلىندى.

لېكىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋە ھازىر نادىر نەشرى دەپ قارىلىۋاتقان «زەپەرنامە» نىڭ ئىنگلىزچە ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىلـ رىدە ئەسەرنىڭ بەشتىن بىرىنى تەشكىل قىلغۇچى «مۇقەددىمە» قىسـ مى تەرجىمە قىلىنمىغان. شۇنىڭدەك كالىكۇتتا نەشرىدىمۇ، تېھـ ران نەشرىدىمۇ «مۇقەددىمە» نىڭ مەتىنى بېرىلمىگەن.

شەرەفىددىن ئەلى ئۆزىنىڭ قەيت قىلىشىچە، «مۇقەددىمە» «زەپەرنامە» نىڭ ئايرىلماس قىسمىدۇر. شۇنداق بولسىمۇ، بىز-گىچە يېتىپ كەلگەن كۆپلىگەن نۇسخىلاردا «مۇقەددىمە» يوق. ئۇنىڭ بەزى نۇسخىلىرى تۆمۇر تارىخىدىن ئايرىم ھالدا ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى، بىرىنچىدىن، كۆچۈرۈپ تۈزگۈچىلەرنىڭ كۆپرەك بىۋاستە تۆمۇر دەۋرىگە قىزىققانلىقى، ئىككىنچىدىن بولسا، تۆـ مۇردىن ئاۋۋالقى تارىخ، رەشىدىنىڭ (— 1318 ـ يىل قەتىل قىلىنغان) «جامىئۇلتەۋارىخ»، جۇۋەينىنىڭ (1283 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «تارىخي جاھانكۇشاي» ناملىق ئەسەرلىرى ۋە باشقا مەـ بەلەردە خېلى مۇپەسسەل بايان قىلىنغانلىقى بىلەن ئىزاھلاشقا بولىدۇ.

«مۇقەددىمە» مۇئەللىپ تەرىپىدىن «تارىخي جاھانگىر» دەپ ئاتالغان. (بۇنىڭدا جاھانگىر پادىشاھ چىڭگىزخان نەزەردە تۇتۇلغان)، شۇنداقلا بۇ قىسىم ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە «دېباچ»

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قىسىم سۆز بېشى، ئىككى پەسىل ۋە خاتىمە-دىن ئىبارەت. «مۇقەددىمە»نى يېزىشتىن مەقسەت تۆمۈرنىڭ شەجەرىسىنى بايان قىلىش ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ئەربابى ۋە ھەربىي ئەرباب سۈپىتىدە ئىلگىرىكى پادىشاھلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مۇئەللىپ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئۇلۇسى (تۆت ئوغلىنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر) تارىخىنى بايان قىلىدۇ. 14 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى تەرىپلەيدۇ، يەنى فېئودال تارقاقلىق ۋە ئۆزئارا ئۇرۇشلارنىڭ بارغانسېرى كۈچەيگەنلىكى ۋە بۇنداق ئەھۋالنىڭ ماۋەرائۇننەھردە مەركەزلەش-كەن دۆلەتنىڭ ئاساسچىسى تۆمۈرنىڭ تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشىغا شەرت - شارائىت يارىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئەبۇ رەيھان بېرۇنى نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قولياز-مىلار فوندىدا «زەپەرنامە»نىڭ تولۇق مەتنى («مۇقەددىمە» بە-لەن بىللە) ساقلانماقتا. مۇشۇ قولىيازما ئىنستىتۇت فوندىدىكى باشقا قولىيازمىلار ۋە تېھران نەشرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ، تولۇقلا-غان، نۇقسانلىرى تۈزىتىلگەن ھالدا كۆرسەتكۈچى ئىلاۋە قىلىن-سىپ، ئىزاھلار ۋە سۆز بېشى بىلەن فاكسىمىل (فوتو نۇسخا) ھالىتىدە نەشر قىلىنغان ئىدى. ئۇنى مۇشۇ قۇرلارنىڭ مۇئەللى-پى (ئا. ئورۇنبايېۋ — ت) ئىنستىتۇتنىڭ باشقا خادىملىرىنىڭ ياردىمىدە ئەملگە ئاشۇرغان ئىدى (شەرەفىددىن ئەلى يەزدى، «زەپەرنامە»، تاشكەنت، 1972 - يىل).

«زەپەرنامە»نىڭ تاشكەنت نەشرى ئىلگىرى نەشر قىلىنغان كالىكۇتتا ۋە تېھران نۇسخىلىرىدىن بىرمۇنچە پەرق قىلىدۇ. ئەڭ ئاۋۋال، بۇ نەشر ئۇچۇن، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شەرقشۇ-ناسلىق ئىنستىتۇتى قولىيازمىلار فوندىدىكى 4472 رەقەملىك

نادىر قولىيازما ئاساس قىلىنغان. شۇ ئەسەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررى شەرقشۇناس ئالىم مەرھۇم ئا. ك. ئارېندىس ئۆزىنىڭ كىتابقا يازغان كىرىش سۆزىدە: «قولىيازمىنىڭ قىممەتلىك تەرەپلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا مەتىن تولۇق بېرىلگەن. شۇ ئەسەرنىڭ باشقا نۇسخىلىرىدا ئۇچرىمايدىغان ‹مۇقەددىمە› مۇساقلانغان. ‹مۇقەددىمە› ئەسەرنىڭ بەشتىن بىرىنى تەشكىل قىلسىمۇ، شۇ دەۋرگىچە ھېچ يەردە نەشر قىلىنمىغان. بۇنداق ئەھۋال شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ئەسىرى ئۈستىدە مەنبەئەشۇناسلىق بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەتىن تەنقىقاتىدىكى چوڭ بىر كەمچىلىك بولۇپ كەلمەكتە» دەپ تەكىتلەپ ئۆتكەن ئىدى.

«زەپەرنامە» نىڭ بۇ تاشكەنت نەشرى ئەسەرنىڭ باشقا قولىيازما ۋە نەشر نۇسخىلىرىغا سېلىشتۇرۇلۇش بىلەن بىللە ئۇلاردىكى بەزى پەرقلەر، شەخس ناملىرى، جۇغراپىيە، ئېتنىك ئاتالغۇلار ئىلاۋە قىلىنغان ۋە شۇنىڭ بىلەن تارىخچىلار، مەنبەئەشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن ئىلمىي ئەھمىيەتلىك ئىش بولغان ئىدى. بۇ ئىشتىن كېيىن، ئەسەرنى رۇس ۋە ئۆزبېك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش پىلانلانغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى بولمىغۇر سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن توختاپ قالغان ئىدى.

ھازىر يېڭى زامان باشلاندى. فوتو فاكسىملى نەشر قىلىنغىنىغا 20 يىل بولغان «زەپەرنامە» ئۆزبېك تىلىغا ئىلمىي ئىزاھلار ئىلاۋە قىلىنىپ تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىلدى. شۇ تەرجىمىنىڭ دەسلەپكى قىسىملىرى «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلىدا بېسىلىپ چىقتى (شۇ ژۇرنالنىڭ 1992 ـ يىللىق 3 — 12 ـ سانلىرى ۋە 1993 ـ يىللىق 1 — 2 ـ سانلىرى).

«زەپەرنامە» مۇرەككەپ يېزىلىش ئۇسلۇبى، سۆز ۋە ئىبارىلىرىنىڭ ئاجايىپ رەڭدارلىقى بىلەن ئالاھىدە بىر ئورۇنغا ئىگە ئەسەر. چوڭ ھەجىملىك بۇنداق بىر تارىخىي ئەسەرنىڭ تەرجىمىسى داۋام قىلىۋاتىدۇ. ئۇ، ئەلۋەتتە مەلۇم ۋاقىت تەلەپ قىلىدۇ.

كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىنىۋاتقان بۇ «زەپەرنامە» نىڭ تاللانما تەرجىمىسى «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلىدا بېسىلغان تېكىستنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما يەنە بۇ نەشرگە ژۇرنالدا ئېلان قىلىنمىغان ئايرىم قىسىملارمۇ كىرگۈزۈلدى. ئۇشبۇ كىتابتا ئالدىغا قويۇلغان مەقسەت — بىرىنچى نۆۋەتتە «زەپەرنامە» دە ئەكس ئەتكەن بۇ ئاستە ماۋەرائۇننەھر بىلەن باغلىق تارىخىي ۋەقەلەرنى، بولۇپمۇ تۆمۈرنىڭ تىنىمسىز مەردانە كۈرەش قىلىپ، فېئودال تارقاقلىقنى خاتىمە بېرىپ، بىرلەشكەن مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانلىقىنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلىپ بېرىشتۇر.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان بۇ تەرجىمە ئاساسەن كەڭ كىتابخانلار ئۈچۈن مۆلچەرلەنگەنلىكتىن، ئىزاھلار بىرقەدەر تەپسىلىي بېرىلدى ھەمدە قۇرئان ئايەتلىرى، ھەدىسلەر (ئومۇمەن ئەرەبچە تېكىستلەر) ئۈچۈن ئىزاھ بېرىلدى. شېئىرلارنى تەرجىمە قىلغاندا، ئاساسەن، ئەسلىي تېكىستنىڭ مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىش ئاساس قىلىندى.

ئا. ئورۇنبايېۋ
(ئەسامىددىن ئورۇنبايېۋ)

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن. جىمى ھەمدۇسانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاستۇركى، ئۇ خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقنى بېرىدۇ، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىپ ئالىدۇ[1]. ئۇ خەتمە ئۇل ئەنبىيا[2] ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سەيىدى[3] مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، ئۇنىڭ خانىدانىغا، ئالىيجاناپ ساھابىلىرىگە ۋە دىيانەتلىك قوۋم - قېرىنداشلىرىغا[4] خەيرلىك دۇئالار بولغاي!)

بىرىنچى ماقالە[5] ھەزرىتى ساھىبقىران* ئالىيلىرىنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ شۆھرىتىنى روشەن قىلغاي) ئىش - ھەرىكىتىدە ۋە ئەھۋالىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر

(نەزم)

(باشلايمەنكى سۆز) ئول خۇدا نامى بىلەن،
بىزدىكى سۆزلەش قۇدرىتى ئۇنىڭ نامى تۈپەيلىدۇر.

ئۇ ھەممىنىڭ — ئاشكارا - پىنھانىنىڭ ئىگىسى،
ئاشكارا - پىنھان ئۇنىڭ ئالدىدا ئايانداۇر.

ئۇ قۇياش چېھرىسىگە جۇلا بەرگۈچى،
بىزنىڭ نەقىشىمىزنى يۈزگە ئويغۇچىدۇر.

---

* ساھىبقىران — شەرق ئاللىرىدە ئەمىر، شاھلارنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ، دەسلەپ ئەمىر تۆمۈر تەختكە ئولتۇرغاندا ئۇنىڭغا بېرىلگەن. — ت

مەۋجۇتلۇق ئاڭا خاس بىر تەڭرىدۇر،
بارلىقىدىن ئۆزگىسى پانىيدۇر.

جاھان بولۇپ كۆرۈنگەن مەۋجۇت نەرسە،
ھەق سايىسىدىن ئۆزگە نەرسە ئەمەس، ئەينەن بىرلا.

قانداق كامىل ھۇنەردۇركى، بىر ۋۇجۇد[6] تىن،
بار ۋە بولغان بارچە نەرسە پەيدا ئىرۇر.

ئۇ بىر كومزەكتىن يۇز خىل رەڭ چىقارغان[7]،
پەلەككە تېزلىك، يەرگە ۋەزىنلىك بەرگەن[8].

سەن كۆرۈپ تۇرغان پۈتۈن مېۋىلەر بىر شاختىن يارالغان.
گۈلنىڭ نەپىسلىكىدىن تارتىپ تاكى تىكەننىڭ قاتتىقلىقىغچە.

ئەگەر ياراتقۇچىغا تالىب بىلسەڭ ئۆزنى،
ئۇنىڭدىن ئۆزگىگە تىكمىگىن ئىككى كۆزنى.

ئۇنىڭدىن ئۆزگىنى بار دەپ بىلىش،
ئېزىتقۇ ئالدىمىغا ئوخشاش بىر ئىش.

سۆزسىز ئەڭ ئاۋۋال خۇدا بولغان، راست،
بۇنىڭدىن ھېچكىم شۇبھىلەنمىسۇن.

قىلما خاتا، ئاخىر مۇشۇ ئاۋۋال ئىرۇر،
ئەمما بىزنىڭ ئەقىل كۆزىمىز ئالغايدۇر.

ئۇنىڭ زاتى ھەققىدە ئويلاشقا يول يوق،
(چۈنكى) ئۇنىڭدىن كامىل ئەقىل ۋاقىپ ئەمەس.

زاتىغا يەتكەندە سۆز لېۋىكىنى تىك،
سۆپىتىن ئېيتىشقا روھىكىنى قىل تېتىك.

ئۇ شۇنداق بىر دۆلەت ئىگىسىدۇركى، ئۇنىڭ چەكسىز ئىنايىتى «بۇزۇقچىلىق قىلىدىغان ۋە قان تۆكىدىغان (شەخسنى) يارىتامسەن؟»[9] دېگەن (سوئالغا جاۋابەن): «مەن يەر يۈزىدە بىر خەلىپە يارىتىمەن[10] دەپ، ئۆزىنىڭ غايىبنى بىلىش ۋە كۆرۈش پەزىلىتى تۈپەيلى، يارانقانلىرى ئۈچۈن خەلىپىلىك تەخ-تىگە بىر يولباشچىنى بېشارەت قىلدى. ئۇنىڭ شەرەپلىك ئەۋلادى-نى (بولسا)، «بىز ئادەم بالىلىرىنى ھۆرمەتلىك قىلدۇق»[11] دەپ بەختىيارلىق تاجى بىلەن خۇرسەن قىلدى؛ «ئۇ سىلەرنى زېمىندىن (يەنى تۈپراقتىن) ياراتتى، سىلەرنى زېمىندا تۇرغۇز-دى»[12] (دېگىنىگە مۇۋاپىق)، ئالەمنىڭ قۇرۇلۇقىدا زېمىننى باشقۇرۇشقا ۋە سۇلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىشقا قۇدرەت بەردى[13].

ئاسمانلارنىڭ، زېمىننىڭ ۋە ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارىغا ھەمدۇسانا بولسۇنكى[14]، ئۇ بەختىيار سۇلتانلارنىڭ قۇدرەت تۇغنىنى پەرمانلار بېرىش ۋە زېمىنلارنى بويسۇندۇرۇش چوققىسىغا كۆتۈردى.

جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى پادىشاھلارنىڭ پارقىراق شەمشىر-لىرىنىڭ بىسىنى غەلىبە ۋە نۇسرەت كېلىنىنىڭ چېھرىسى ئەكس ئېتىدىغان ئەينەككە ئايلاندۇردى. شەرىئەت گۈلزارلىرىنىڭ پاكلىقى-نى مۇجاھىد (جېھاد قىلغۇچى) لارنىڭ ئوت چاقناپ تۇرغان قە-لىچى ۋاستىسى بىلەن سۇغۇرۇشقا باغلىق قىلىپ قويدى ۋە ئىسلام كۆچەتلىرىنىڭ ياشناپ ئۆسۈشىنى غازىيلارنىڭ قانلىق قىلە-چى تېغىنىڭ قىزىللىقىغا مۇناسىۋەتلىك قىلدى.

ئۇ بىر قادىردۇركى، زەپەرلىك قۇدرىتى خۇشبۇي نەقابلىق بۇلۇت[15]نى پەيغەمبەلەر سۇلتانىنىڭ سايىۋىنى بولۇشقا بۇيرۇدى. ئۇنىڭ مەدىتىنىڭ ھامىيلىقى ھەيرەتتىكى ئۆمۇچۇك[16] كە پەيغەم-

بەرلەر يولباشچىسىنىڭ قورغاننى ياساشتا كۈچ - قۇۋۋەت ۋە ماھارەت بەخش ئەتتى.

(شېئىر)

ئۇ بىر شاھكى، سايىۋىنى خۇشبۇي نىقابلىق بۇلۇت،
سىدرە[17] نىڭ ئۈچىلا ئۇنىڭ تەختىدىن ئېگىز.

ئۇ شۇنداق بىر جاھان سورىغۇچىكى، يەسرىب[18] ئۇنىڭغا بارگاھدۇر،
ئۇنىڭ ئۈممىتى شەرقتىمۇ، غەربتىمۇ پادىشاھدۇر.

ئۇ ئۆز ۋاقتىدا يۈكسەكلىكتە ئەرشىئەلاغا يەتتى،
ئۇنىڭ ئايىغى ئىزىغا ئەرش پايانداز بولدى.

ئۇ شۇنداق شىجائەتلىك ئىدىكى، جەڭگە ئۇزارتسا قولىنى،
ئالقىنى تاش پارچىسىنى ئوققا ئايلاندۇراتتى.

ئۇنىڭ رەقىب قەستىگە ئاتقان ئوقى،
دىن دۈشمىنىنىڭ جېنىنى ئالاتتى.

پەيغەمبەرلىك قىلىچىنى قولىدا مەھكەم تۇتۇپ،
قىساسى كۈففارلاردا پۈشايمانلىق ئويغاتتى.

مىڭ - مىڭلاپ ئاپىرىنلار ۋە ئالقىشلار
جان بېغىشلىغۇچى، بار ۋە بولغان (نەرسىلەر) خالىقىدىن.*

---

* خالىق — يارالتۇچى. — ت

بولغاي ئاڭا[19] ھەمدە ئۇنىڭ خانىدانى، ئەۋلادىغا، ساھابىلىرى ۋە ئاتاقلىق ئۇرۇقلىرىغا!

(ئەي ئاللا)، بىزنىڭ سەيىدىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مەرھەمەت قىلغايسەن. ئۇنىڭ خانىدانىغا ۋە ساھابىلىرىگە دۇئا ۋە سالاملار بولغاي. بارلىق ئۇنى زىكىر قىلغۇچىلار تەقۋادارلار-دىندۇر. ئۇلۇغ ئاللا مۇنداق دېگەن[20]: ئاللا (مەخلۇقاتىدىن خالىغىنىنى يارىتىدۇ، خالىغان ئادەمنى (پەيغەمبەرلىككە) تاللايدۇ، تاللاش ھوقۇقى ئۇلاردا ئەمەس، ئاللا پاكتۇر، ئۇلارنىڭ شېرىك كەلتۈرگەنلىرىدىن ئۇستۇندۇر[21].

ئالەم ۋە ئالەم ئەھلىنىڭ پادىشاھى (ئۇنىڭ سۈلتانلىقىنى ئۇلۇغ قىلغاي ھەمدە دەلىلىنى روشەن قىلغاي) سۆزسىز ھەممىگە قادىردۇر، پىنھان ۋە ئاشكارىدىن خەۋەردارىدۇر. نېمىنى خالىسا يارىتىدۇ ۋە يارىتىلغاندىن كېمنى خالىسا شۇنى تاللايدۇ. يارالتۇ-چىنىڭ ئىنايىتى بىرەر تاللانغانىنىڭ پېشانىسىغا مەخسۇسلۇق يېزىقىنى يازىدىكەن، خەيرسىز پادىشاھلار مۇراد - مەقسەتلىرىنىڭ ئاچقۇچىنى ئۇنىڭ قۇدرىتى چاڭگىلىغا تاپشۇرىدۇ.

ئەگەر ئەبەدىي تەخىرىنىڭ رازىلىق ۋە مەرھەمەت شامىلى بىرەر دۆلەتمەننىڭ ئىقبال چىمەنزارىغا قاراپ چىقسا، ئالەمنى قاپلىغان باھارنىڭ ھۆسن - جامالى ھەسەتخورلارنىڭ سوغۇق نەپىسىدىن چىققان خازان قىلغۇچى (يەلنىڭ) زىيىنىدىن نۇقسان بولمىغاي ۋە سۈلمىغاي. ئاللانىڭ تەۋپىقى (ئىنساپ) ئېرىقىدىن سۇ ئىچىپ پەرۋىش تاپقان ھەرقانداق دۆلەت كۆچىتى كۈندىلىك ھادىسىلەر شىددىتىدىن زىيان تارتمىغاي. (ئۇنىڭ) تۈگەمەس - پۈتمەس ئىلتىپاتى بىلەن بەرپا بولغان ھەرقانداق ئۇلۇغ-لۇق قەسىرى ھىيلە - مىكىر مەنجىنىقى[22] زەربىسىدىن يەر بىلەن يەكسان بولمىغاي[23].

(شېئىر)

ئۇ ئۇلۇغلىغان (كىشى) نى پەلەك كەمستىمەس،
ئۇ ئەزىز قىلغاننى جاھان خار قىلماس.

بۇ ھالەتنىڭ تەستىقى ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەھۋالىنىڭ سۈرىتىدۈركى، (تۆۋەندە) ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى باشلايمىز. ئاللا يارىدەم تەۋپىق ۋە ھىدايەت بىلەن توغرا يولغا باشلىغاي.

ساھىبقىرانغا بېغىشلانغان مەدھىيىدىن بىر پارچە

(نەزم)

كۆز قارىچۇقىدەك سائادەتلىك بىر تۇن
قاراڭغۇسى يورۇقلۇقتۇر پۈتۈن.

ئۇنىڭ قەدىر تۇنى* ئارتۇق كۈندۈزدىن،
ئېيى تولغان ۋە كېمەيمەس ئۇنىڭدىن.

يۇلتۇزلىرى بەك بەختلىك، سائادەت ھال،
تەسىرى قۇتلۇق ئىدى شاد ـ خۇرام.

---

* قەدىر كېچىسى — رامىزاننىڭ 27 ـ كۈن كېچىسى — ت

مەن ئۇچۇن بىر ئاجايىپ بەخت كۆلدى،
قەلبىمنىڭ ئىستىكى باغرىمغا كىردى.

چوڭ ۋە كىچىكلەردىن سورۇن تۈزدۇم،
بۇ ئىشرەت بەزمىسىنى ئوبدان بېزىدىم.

ئۇنىڭدا پىكىر نۇرىدىن شام ياقتىم گويا،
مەي - پاك مەنا، ساقىي ئىدى دانا.

بەزمە سازىنى چالغۇچى سۇرۇش[24]،
زەۋق نەغمىسىنى كۈيلىگۈچى ئەس - ھوش.

شۇ شەكىلدە ئىشرەت ئەيلەپ پۈتۈن تۈن،
قەلب ئارزۇسىغا يەتمەك جان راھىتى ئۇچۇن.

سائادەت تېگى يورۇغان ھامان،
ئىنايەت شامىلى چىقتى شۇ زامان.

زەپەر خورىزى بېشىدا نۇسرەت تاجى،
كېرىپ غۇلۇچىنى قانات قاقاتتى.

دۆلەت كېلىشىگە قىچقىرغاندا ساز،
دىلىم پىكىر قۇشى ئەيلىدى پەرۋاز.

ئاندىن كېيىن تۈتى ئېچىپ لەۋ،
ساھىبقىراندىن كەتتى قىسسە سۆزلەپ:

كى ئۇشبۇ دىندار ۋە جاھانگىر پادىشاھ،
بولغانىدى قىسقا ۋاقىت جاھانغا شاھ.

سائادەت تۇلپارىنى ئىگەرلىگەن ئان،
مەردلىك كەمىرىنى باغلىدى جاھان.

چىن پاسىلىدىن تاكى يىراق رۇمغىچە،
مىسىر ۋە شامدىن ھىندى زېمىنىگىچە.

ئىران، تۇران، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق بەرى،
بار ئىدى ئۇلاردا ئاۋاتلىق ئەسىرى.

ئۆزى ئۇ يەرلەرگە قەدەم تاشلىدى،
جاھانگىرلىك ئۇچۇن لەشكەر باشلىدى.

قەيەرگىكى يۇزلەنسە، ئۇنىڭ لەشكەرى،
ئاۋۋال ئاياغ باساتتى ئۇنىڭ تۇلپارى.

زەپەر بىلەن كەينىدە لەشكەرلىرى،
يەر يۇزىنى تولدۇرۇپ باراتتى بەرى.

قاياققا بېرسە، قەيەرگە يەتتى،
ئاللا مەدىتى بىلەن غالىب قايتتى.

جاھاننى يارانقان خۇدا مەدەتكار،
ئالەم پادىشاھلىرى ئاڭا خىزمەتكار.

بەختسیار ئىدى بويسۇنۇپ ئاڭا،
ئاسمان ئاڭا سېغىنار، ئۇ تەڭرىگە.

پەلەك بەندە،* ئاپتاپ ئاڭا قۇل،
زامان ۋە جاھانمۇ ئىلكىدە پۈتكۈل.

خىيالىدىن ئۆتكۈزسە بىرەر تىلەك،
ئەمەلگە ئاشار ئىدى شۇ تىلەك.

ئىشەنچى كۈچلۈك، توغرا دىنى ھەم،
ھەقتىن ئۆزگىدىن ئالماس ئۇ يارىدەم.

ئىشلىتىپ پاراسەت، مەردلىك كۈچىنى،
كۆكلەرگە كۆتۈردى شان ـ شەۋكىتىنى.

ئۆزگىگە موھتاج ئەمەس ئۇنىڭ تەدبىرى،
خەيرلىك ئىشلاردۇر قىلغان ـ ئەتكىنى.

بىرەر ئىش قىلىشقا كىرىشسە پەقەت،
دۆلەت ئىلھامىدىن سورار مەسلىھەت.

قەيەرگە لۇتق بىلەن نەزەر سالسا،
ئۇ يەرگە يولىماس ھېچقانداق بالا.

قەھر ـ غەزىپى ئەگەر ئالسا ئوت،
كۈل بولار يالقۇندىن پۈتۈن بىر يۇرت.

---

* — قۇل، چاكار — ت

غەزەپ بىلەن تاغقا سايە سالغان چاغ،
قۇياشتا مۇزدەك ئېرىپ كېتەر تاغ.

قەھر بىلەن باقسا ئەگەر پەلەككە،
قارىدار قۇياش ۋە ئاينىڭ چىرايى.

قەھرىدىن ھېچكىم چىقارمىدى دەم،
چىقارغانلار قايتا چىقارمىدى ھەم.

بار ئىكەن تاكى ئۇنىڭ تېنىدە جان،
بىرەر كىم قىلمىدى ئاڭا زىت گۇمان.

بۇيرۇقىدىن كىمكى باش تارتمىدى،
ئۇنىڭ بېشىنى قەلەمدەك قىلىچ چاپمىدى.

بەخت ئۇنى چىقارغاچ شاھلىق تەختىگە،
ئالەمدە قالمىدى شېرىك بەختىگە.

بارلىق ئەللەر شاھلىرى شۇ چاغ،
دەرگاھىدا ھايات، يا بولدى تۇپراق.

يەر يۈزى پەرمانىغا بويسۇنغان ھامان،
ئېھسانى كەلكۈنىگە كۆمۈلدى جاھان.

ئاچتى خەزىنە ئاغزىنى، سۇندى ھىممەت قولىنى،
باغلاپ پىتنە ئىشىكىنى، زۇلۇم ئايىغىنى.

كىمگىكى ئىنئامى يەتسە بىرەر كۈن،
نەسلى ئېھتىياجنى كۆرمىدى پۈتۈن.

ئادالەتلىك ھۆكۈمدار، دەۋرى بەختسىيار،
ئالەمدە بۇزۇقلۇق قالمىدى زىنھار.

پۈتۈن يەر يۈزىدە يېقىنمۇ يىراق،
تۈگىدى ھەرقانداق پىتنە ۋە پاسات.

شەھەر ۋە خەزىنىدە، تاغۇ ـ باياۋان،
ھېچكىم خىيال قىلماس خىيانەت بۇئان.

ئالەمنىڭ زەر، بايلىقى مۇشۇ زامان،
دەيسەن، زۇمرەت ئىدى، ئوغرىسى يىلان.

دەۋرىدە شۇنچىلىك ئامانلىق بولدى،
قۇلۇپ ـ ئاچقۇچ ئىشلىتىش بىكار بولدى.

ئالەمدىن ھىيلە ـ مىكىر نەقىشى كەتتى،
«كۇچ ـ توغرىلىقتا»[25]نى ئاڭا مۆھۈر ئەتتى.

دەر ئىدىڭ: پۈتۈن جاھان ھەرەم[26] بولدى،
جەبىر ـ زۇلۇم ئۇدۇمى گۈمران بولدى.

ئادالىتىنىڭ يامغۇرى يۇيغان باياۋاندا،
جاپا تىكىنى ئەسلا ئۇنمىدى.

بىدئەت[27] رەڭگى كەتتى دىن ئەينىكىدىن،
ئىسيان تىكىنىنى ئورىدى ئالەم بېغىمىدىن.

مۇرادى شاھلىق ۋە ھۆكۈمدارلىقتىن،
ئۇلۇغلۇق تەختىدىن ۋە تاج كىيىشتىن.

دىن ۋە شەرىئەتنى قوللاش ئىدى،
ئۇنى غول، باشقىسىنى شاخ بىلىش ئىدى.

ئىسلام رونىقى ئۇچۇن تىرىشىش ھەردەم،
ئۆزگىسى شۇنچىكى دانا ئىدى نەيرەڭ.

ئۆزى ۋە ئۆزگىدە ھېچكىمنى بىراق،
كۆرمىدى نەبىٔ خانىدانىدىن ئۇلۇغراق.

دىلدىن ئىخلاس قىلاتتى سەيدلەرگە،
شۇ تائەتۇ، ھەمدە تەقۋا ئەھلىگە.

قەيەردە كۆرسە كامىل ئىلىم ئەھلىنى،
كەمتەرلىك بىلەن سورار ئەھۋالنى.

ئەزىزلەيتتى ئۇ ئەھلى دەستاينى[28]،
خۇسۇسەن، مۇپتى[29] ھەمدە دىندارنى.

قانداق ئىشقا ئىختىيار قىلسا ئەگەر،
خىلۋەتىنىشىنلار[30] دىن دائىم مەدەت تىلەر.

دىن ئۇلۇغلىرىنىڭ مازارى تامان،
ئىخلاس بىلەن تاۋاپقا باراتتى ھامان.

بىرەر جىددىي ئىش چىققان زامان،
كېلەر يېلىنىپ خىلۋەت سارىيى[31] تامان.

• نەبى — پەيغەمبەر

تەۋەججۇھ قىلاتتى[32] ئۇ پاك تەڭرىگە،
ئىلتىجا ماڭلىيىنى يېقىپ يەرگە.

مۇناجات قىلىپ تەلەپ بىلدۈرەتتى،
تەڭرىدىن نۇسرەت ئۇلۇغلۇق تىلەتتى.

يۈرەك ئاھى، كۆز ياش بىلەن خۇدادىن،
سورايتتى شۇ دەم ئۆز مۇرادىنى.

دۆلىتى پەرىشتەسىدىن بىسادا،
ئىجابەت بولدى دەپ كەلگەندە ندا.

چىن ساداقەت، تولۇق ئىشەنچ دىلدا،
شۇكۇر سەجدىسى قىلار ئاۋۋالدا.

كارامەت[33] تۇغىنى تىكلىگەن زامان،
بېشىنى سەجدىدىن كۆتۈردى شۇئان.

خەزىنىچى[34] دىن قىلدى تەلەپ مال ـ دۇنيا،
كۆپلىكىدىن قالار دۇنيا ھەيرەتتە يانا.

ھەددىدىن زىيادە بايلىق ئاتا قىلغانىدى،
كىمىكى، بىچارە ھەم موھتاج ئىدى.

يۈرت ئىچرە قالمىدى بىر ئىنسان ئەسلا،
كۆڭلى شاد بولمىغان، قىلمىغان دۇئا.

شۇ يوسۇن مەقسىتىگە قويدى قەدەم،
ئارزۇسىنى ھاسىل قىلدى تەقدىر شۇدەم.

خاهىش، مەيىل ھەممىسى ھېيرات ئىدى[35]،
كامىل ۋە دىلى روشەن، يېتۈك زات[36] ئىدى.

قۇردۇردى شۇنچە ياخشى ئىمارەتلەر،
ئېگىزلىكى خۇددى كەيۋان ئايۇنى[37] قەدەر.

ئوخشاتتى ۋەيران بولغان خانىقالارنى،
جامە، مەسچىت ھەمدە كۆپلەپ ئىمارەتلەرنى.

مانا شۇنداق ساھىبقىران شۆھرىتىن بىلسەك،
نەسەبىنى نېمىكەن دەپ سۈرۈشتۈرسەك:

ئاتىدىن - ئاتىغا تا ئادەم - ئاتا،
قويدى ئاياغ شاھلىق تەختىگە يانا.

ھىممىتى دەريادەك شاھانەك، كامالىتى
ئارتۇق ئىرۇر ئويلىغاندىن ھەرقانچىكى.

ئۇلۇغلۇق، ھىممىتىنى ماختاشقا گويا،
ھەرقانداق لىباسمۇ تار كېلەر قىسقا.

توقاي شاھ ئۈچۈن سەرپاي* بىر تون،
شاھ خەۋەرلىرى ئارقاقى بولسۇن[38].

ئېيتىپ بېرەي ھاكىملىقىدىن ئاۋۋالقى ئىشنى،
شۇ شاھلىق قۇياشى باشقا قونۇشنى.

---

* سەرپاي — كىيىم - كېچەك، — ت

ھۇمايۇن* ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

بىلگۈچى پادىشاھ (ئاللا) نىڭ (ئۇنىڭ شەنى ئۇلۇغلانغاي ۋە نېمەتلىرى ئالەمنى بايىشات قىلغاي) قەدىمىي كالامىدا: «پەرۋەردىگارىڭ ئۇلارنىڭ چوڭ بولغاندا تام ئاستىدىكى خەزىنىسىنى چىقىرىۋېلىشىنى ئىرادە قىلدى، بۇ پەرۋەردىگارىڭنىڭ (ئۇلارغا قىلغان) رەھمىتىدۇر»[39] دېيىلگەن. بۇ كالامنى ئېيتقۇچى ئالىلاغا ھەمدۇسانا بولغاي! بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، مۇتلەق ئىلىمنى ئىقلىق ئاتا قىلغۇچىنىڭ ئىلتىپاتى، «ھەممە نەرسىگە (ئۆزىگە مۇناسىپ) شەكىل ئاتا قىلدى، (ئاندىن ئۇلارغا ياشاش يوللىرىنى، پايدىلىنىدىغان نەرسىلىرىنى) كۆرسەتتى»[40] (دېگەن ئايەتى) خەزىنىسىدىن چىن مۇھەببەت تونىنى ۋە خەيرلىك ئىشلارغا مايىللىقنى بىرەر سائادەتمەنلىكنىڭ قۇتلۇق دۆلىتى قەددى ـ قامىتىنىڭ بېزىكى قىلسا، ئۇنىڭ بەرىكىتى خەيرلىك ئىشلىرى تۈپەيلى (بۇ كىشىنىڭ) پەخىرلىك پەرزەنتلىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشىدا ھەمدە (ئۇلارنىڭ) ئېتىبارلىق ئىشلىرىدا ئەرزىگۈدەك نەتىجىلەر كۆرسەتكەي. ھەزرىتى روسۇلىللانىڭ (ئۇنىڭغا ياخشى سالاۋاتلار ۋە ئالقىشلار بولغاي) «كىشىنىڭ ياخشىلىقى يەتتىنچى پۈشتىغىچە يېتىپ بارىدۇ» دەپ تەكىتلىگەنلىكى بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقى ئۈچۈن روشەن دەلىل ۋە ئېنىق ئىسپاتتۇر. مانا بۇ ئىشارەتكە خاس ۋە مەزكۇر بېشارەتكە ماس ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئاتىسى (ئەمىر تاراغاي) نىڭ ئاقىۋىتى خەيرلىكتۇر.

---

* ھۇمايۇن — ئۇلۇغ پادىشاھلارغا خاس، ئالىي دەرىجىدىكى، ئەڭ مۇقەددەس مەنىلىرىدە. — ت

ئەمىر تاراغاينىڭ ساخاۋەتلىك مىجەز ـ خاراكتېرى (ئاللا ئۇنى ئۆز مەرھەمىتى بىلەن خۇرسەن قىلغاي) ياخشىلىق ۋە تەقۋادارلىق بىلەن ئىناق ۋە دوست بولۇشقا يارىتىلغان ۋە ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ ئالىي مەرتىۋىلىك تائىپىنىڭ سائادەت نىشانلىق سۆھبىتىگە تولۇق مايىل ئىدى. بۇ ھەقتە باشتىكى «مۇقەددىمە» دە ئېيتىپ ئۆتۈلدى. شەك ـ شۈبھىسىز، شۇ دەرىجىدىكى دوستلۇق ۋە ئۇلپەتلىك شەخسىي مۇناسىۋەتسىز ھەمدە (ئاللانىڭ نەزىرىدىكى) روھلار سورۇنىدا بولمىغان ئۇلپەتلىكسىز يۈز بەرمەيدۇ. چۈنكى (ھەدىسته ئېيتىلىشىچە)، روھلارنىڭ (ئاللا) ئالدىدىكى مەجلىسىدە (روھلىرى) بىر ـ بىرى بىلەن ئۇلپەت بولغان (ئىنسانلارمۇ يەردە) ئۆزئارا ئۇلپەت بولىدۇ. (بۇ خەيرلىك خىسلەتلەرنى) ئۇ مانا شۇ يەردىن ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۆزىچە تېپىۋالغىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، داڭ چىقارغان ئۇ بەختىيار ئەمىرنىڭ سەممىي نىيىتىنىڭ ئېكىنزارىدا، ئالىي تەڭرىنىڭ دوستلۇقى بەرىكىتىدىن ياخشى كۆچەتلەر (ئاللانىڭ پەرۋىشى بىلەن) كۆكەردى ۋە ئۇمىد دالىسىنىڭ بىپايان زېمىنى دۆلەت ۋە ئىقبال خامىنى، كارامەت ۋە پەزىلەتلەر مەھسۇلى بىلەن تولۇپ تاشتى.

(شېئىر)

بەختى ئىقبالدىن دېرەك بەرگەندە،
بىر داڭلىق ئوغلان تۇغۇلدى ئۇ يەردە.

قازان سۇلتانخان سەلتەنىتى زامانىدا پادىشاھلىق تېخى ئاللا تەقدىر قىلغان ئۇپۇقتىن يورۇشقا باشلىدى ۋە شاھىنشاھلىق يۇلتۇزىنىڭ نۇرلىرى تەڭرى ئىنايەتلىرى ئەۋجىدە پارلاشقا باشلىدى. 736 ـ يىلى 25 ـ شەئبان، سەيشەنبە كېچىسى (1336 ـ يىلى

8 ـ ئاپرىل)، يەنى موغۇللار دەۋرى يىلى كېش (دەرياسى) ئەتراپىدىكى (بىر) كۆكۈللۈك جايدا، پاك شەرىئەت قائىدىسىگە مۇۋاپىق ئۇ تەقۋادار سەردارنىڭ نىكاھىدىكى پاك تەگىنە خاتۇننىڭ چېدىرىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ۋۇجۇد ئاپتىپى بەختلىك كۈن چىقىش ئۈپۈقىدا كۆرۈندى. ھەمدە ئۇنىڭ ئالەمنى يورۇتقۇ-چى يېڭى ئېيى سائادەت بۇرچىدىن ئۇزلۇكسىز نۇر چېچىشقا باشلىدى.

(شېئىر)

بۇيۇكلۇك ئاسمىنىدا كۆرۈندى يېڭى بىر ھىلال،
ئۇلۇغلۇق بوستانىدا ئېچىلدى يېڭى گۈل ـ نىھال.*

ئۇ ئاي پارچىسىغا مەھلىيا بولۇپ ئاسمان،
نەقىش قىلدى يۈزىگە قۇياشنى مەغرىبىي دىنار[41].

ئىنسان سۈرىتىدە بىر جان دۇنياغا كەلدى ۋە بەختلىك تۇغۇلۇشقا جاھانىنى چاچقۇ قىلدى. ئالەمگە يېگانىلىق لىباسىدا بىر ئالەم قەدەم قويدى ۋە ئۇنىڭ ئالىمىدىكى پادىشاھلىق تۇغىنى قۇدرەت ئەۋجىگە كۆتۈرۈپ تىكتى.

(شېئىر)

ئۇنىڭ قەدرى ئاسمانەك بولغاچ، گويا كۆپەيدى يەنە بىر ئاسمان،
ۋۇجۇدى بۇ جاھانغا كەلگەچ، جاھانغا قوشۇلدى يەنە بىر جاھان[42].

---

* نىھال — نوتا، كۆچەت. — ت

«ئاللانىڭ بۇيرۇقىدىن چىقمايدۇ، نېمىگە بۇيرۇلسا، شۇنى ئىجرا قىلىدۇ»[43] دېگەن ئايەتنىڭ تەقۋادارلىرى يامان كۆزدىن ئامان قالسۇن دەپ «ۋەئىننا يەكۇدۇ»[44] نى تىلاۋەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. ئىبادەتخانىلارنىڭ دۇئاگۇيلىرى («ئايەتتە) «پەرىشتىلەر پەرۋەردىگارىغا تەسبىھ ئېيتىدۇ، ھەمدۇ ئېيتىدۇ، يەر يۈزىدىكىلەرگە مەغپىرەت تىلەيدۇ»[45] (دېيىلگىنىگە مۇۋاپىق) «ئالىي ئۇلۇغۋارلىقىنىڭ ئاساسىي يۇكسەك كامالەت دەرىجىلىرى گىچە كۆتۈرۈلگەي» دەپ دۇئا قىلىشقا باشلىدى.

(مەسنەۋى)

شان ـ شەۋكەت بېغىدا ئۇندى بىمالال،
دائىم كۆپكۆك بولسۇن بۇ بەختلىك نىھال.

ئاڭا يار بولۇپ بەخت ھەم قەتئىيەت،
يۈرتلارنى سورىغاي دانا، بەدۆلەت.

تاجۇ ـ تەختى بىلەن جاھان ياشىنغاي،
ياۋ بېشى دەرۋازىسىغا تاج بولغاي.

ئۇ سائادەت يۇلتۇزىنىڭ پارلىشىدىن سەھىھ ھەدىس ئۇنىڭ توغرىلىقىغا ئىشارەت قىلغان چۈش تەبىرى سىرىنىڭ نۇرى كۆرۈندى. «دۆلەت ئەربابلىرى ئىلھاملىق بولىدۇ» دېيىلگىنىگە ئاساسەن تۇمەنەخان تەبىر بەرگەن قاجۇلى باتۇر چۈشىنىڭ ھەقىقىتى، ئۇنىڭ قايسىكى قىسمىسى «مۇقەددىمە» سىدە كەلتۈرۈلگەنىدى، ئىسپاتلاندى. تەبىر تىلى بىلەن ئېيتقاندا، قاجۇلى باتۇر پۈشتىدىن پەيدا بولغان بىر دۆلەتمەندىن ئىبارەت سەككىزىنچى

يۇلتۇز تەنتەنىلىك زەپەر مەشرىقىدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى؛ ئۇنىڭ سەلتەنەتىنىڭ نۇرلىرى شەرق ۋە غەربنى نۇرلاندۇرغۇسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بالا - چاقىلىرى (سەلتەنەتىنىڭ نۇرلىرى) مۇ ئادالەت ۋە ئىنساپ يولىدىكى قۇتلۇق ئىشلىرى تۈپەيلى شۇ يوسۇندا يورۇق قالغۇسى. زامانە شاد - خۇراملىق خۇرسەنلىكىدىن،

(مەسنەۋى)

ئۇ قانداق بەختلىك چۈشكى، تەبىرى سەن بولسالا،
ئۇ قانداق خۇش ئايەتكى تەپسىرى سەن بولسالا

دېگەن مەزمۇندا ئۇنىڭغا تەبرىك سۆز قىلدى.

يەتتە ئىقلىم سەلتەنەتى ئاسمىنىدا ئالەمنى تېزراق يورۇتقۇچى بىر ئاپتاپ بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ، ئۇنىڭ بەختلىك پېشانىسىنىڭ شولىسى ئاپتاپتەك پارلايتتى. قۇتلۇق تەلەينىڭ بەلگىلىرىگە ئاساسەن، ئالەمنىڭ پەرىشانلىق تۇنى تېز ئارىدا ئۇنىڭ دۆلەت تېڭى يورۇشتىن ھېيت ۋە نوروز كۈنلىرىدىنمۇ شاد - خۇراملىق بىر كۈنگە ئايلانغۇسى ئىدى؛ بۇ تاڭ سۈبھىسىدەك ئېنىق ۋە روشەن ئىدى. بۇ سۆزنىڭ مەزمۇنى شۇنداقكى، سەلتەنەت قائىدىلىرىنى جارى قىلدۇرۇشتا ۋە خەلىپىلىك[46] نىڭ تايانچىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئۇ ھەزرەت[47] نىڭ مۇبارەك ۋۇجۇدى ئاخىر زامان ساھىبقىران[48] دۆلىتىنىڭ ھەمدە ئۇنىڭ مۇستەھكەم خانىدانى يارىتىلىشىنىڭ ئاساسى بولغانلىقى ئۈچۈن تەلەي[49] دە بۇنداق يارىتىلىش ناھايىتى مۇناسىپ بولدى.

ئالەمنىڭ ئەھۋال ۋە قىياپىتى ئۆزگىرىپ تۇرۇشىغا (قارىشى) چارە يوق. «ئۇ (ئاللا) ئاسماندىن زېمىنگىچە بولغان

(مەخلۇقاتنىڭ) ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ»[50] دېگەن (ئايەتنىڭ) ئاجايىپ ھېكمىتى (شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ) يارىتىش ۋە ئىجاد كارخانىسىدا مەۋجۇتلۇق ۋە يوقلۇق دۇنياسى[51] ھادىسىلىرى كىمخابنىڭ گۈلىنى توقۇپ، (ئۇنىڭدا ساھىبقىرانىڭ) قۇتلۇق تەلىيى (شۇنداق) بىر بۇرج بولغايكى، ئۇنىڭ قەتئىيلىكى ئىنقىلاب[52]قا زىت بولمىغاي دەپ تەقەززا قىلدى.

ئەنە شۇنداق سۈپەت بىلەن پارلاپ تۇرغان جەدى بۇرجى[53] دۇر. چۈنكى ئاناسىر[54]دا چىداملىقلىق تۇپرىقىغا، پەلەك[55]تە بولسا سەييارىلاردىن زۇھەل[56]گە مەنسۇپ. جەدى ئىنقىلابقا مايىل بۇرجلاردىن ھېسابلانسىمۇ، (بىراق) ئۇنىڭدا زۇھەلنىڭ تۇپراق ئۆيى[57] مەۋجۇت. بۇ بولسا ئىنقىلاب ھالىتىدە ئىنتايىن قەتئىيلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ داۋامىيلىقى ۋە قەتئىيلىكى ئۇچۇن بۇنىڭدىن كۈچلۈكرەك دەلىلنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى تەتقىقاتچىلار نەزىرىدە مۇقەررەر، ھەرقانداق سۈپەتنىڭ ئەڭ يۇقىرىلاش پەيتى ئۇنىڭ ئۆز ئەكسى بىلەن كىرىشىپ كېتەلىشىدىدۇر. چۈنكى «ئاللا ئەڭ چىرايلىق ئىسىملارغا ئىگەدۇر»[58] (دېگەن ئايەت) ھەققىدە ئويلاپ كۆرۈلسە، ئايان بولىدۇ؛ ئۇ (تەكرى) ئاۋۋال ۋە ئاخىر، سىرت ۋە ئىچ، ھەممە نەرسىنى بىلگۈچىدۇر. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن غارايىپ ۋە چىرايلىق كىرىش سۆزدىن مەلۇم بولدىكى، بارلىق ھادىسىلەرنىڭ تەلىيى ئۇچۇن قەتئىيلىك ۋە دائىملىق تەلەپ قىلىنىدىكەن، ئەڭ مۇۋاپىقى جەدى بۇرجىدۇر. بۇ دېيىشنىڭ توغرىلىقى خۇشبۇيىنى قۇرئانىنىڭ ھەقىقەت[59] باغلىرىدىكى ھەرپلەردىن (تەشكىل تاپقان) قىتئەلەر چىمەنزارىدىن ئىزدەپ تاپسا بولىدۇ.

(قىسسە)

ساباً شامىلغا * تولغان بۇ ئالەم،
مەرد كىشەك بۇ ھىدنى بىلىش ئۈچۈن ھەم.
پىكىر ئالماسىدا گۆھەر تېشىلدى،
كۆر قانداق پەدىدە بۇ سۆز قىلىندى.

شۇنداق قىلىپ، جەدى بۇرجىنىڭ قۇتلۇق تەلىيى كەلدى. جەدى ئۆيى ۋە قايسىبىر ھەربىكەتتىكى يۇلتۇزلار[60] ئارىسىدا ئېگىزرەكتە بولغان ئۈچ يۇقىرى (سەييارە)[61] دىن مۇتلەق ئېگىزلىك[62] ئۇنىڭغا خاس ئىدى. قىياسلاپ كۆرگەندە ئۇ ئوننىچى بولىدۇ[63]. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇيۇكلۇك ۋە ئىقبال ھەمدە مەنسەپ ۋە ئىشلار ئۆيىدۇر[64]. بۇرجلار ھېسابىدا (بولسا ئۇ) ئون بىرىنچى بۇرجدا[65] بولىدۇ ۋە خاتىرجەملىك ھەمدە ئارزۇ - ئۇمىدلەر ئۆيى ھېسابلىنىدۇ؛ شۇڭا ئەنە شۇ تەلەي ئىگىسىنىڭ دۆلەت يۇلتۇزى سەلتەنەت چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەي، نوپۇزىنىڭ ئالىيلىقى ۋە ھىممىتىنىڭ چوڭلۇقى دۇنيادىكى باشقا پادىشاھلاردىن ئەۋزەل ۋە ئۇلۇغۋار بولغاي. ئۇمىد قەلبىمى بىلەن تەپەككۇر لەۋھەسىگە نەقىشلەنگەن ھەرقانداق مۇراد تەسۋىرى خۇددى كۆڭلىدىكىدەك بولۇپ چىققاي.

ئۇلۇغۋارلىق ۋە قۇدرەت يۇلتۇزى بولغان ئەك چوك يورۇتقۇچ (قۇياش) تۆتىنچى قوزۇق[66] — ماقام ۋە قارار ئۆيىدە، ئۆزىنىڭ ئاتارۇت[67] بىلەن قوشۇلغان شەرەپ مەنزىلگاھىدىدۇر[68].

---

* ساباً شامىلى — تاك شامىلى. — ت

ئۇلار گويا ئىككى ئاپتاپتەك، ھەمەلىنىڭ يېگىرمە ئىككىنچى دەرد-جىسىدە تۇرۇپ تەنتەنىلىك زەپەر تۇغىنى تىكىدۇ ۋە ئىقبالنامە-سىنى سائادەت مۆھرى بىلەن تەستىقلايدۇ؛ ھالبۇكى سەلتەنەت قۇياشى چېقىش چېغىدا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئورنىدا پەيدا بولۇپ، شۇ جايىنى پادىشاھلىق تەختىنىڭ ئورنى قىلىپ بەلگىلىگەي. شۇ چاغدا ئۇ مەملىكەتنى گۈللەپ ياشنىتىش، ئاۋات قىلىش ۋە يۈك-سەلدۇرۇشتە ئالەمنىڭ جەمئىي دىيار ۋە شەھەرلىرىدىن يۇقىرى قويىدۇ.

سائادەت مەنبەئى ۋە بۇرج ھامىيسى مۇشتەرىي[69] كۇچ - قۇدرەت سەييارىسى بولغان مىررىخ[70] بىلەن بىللە پەرزەنت ئۆيى بولغان بەشىنچى تەلەيدە، قىممەتلىك سوۋغاتلار (قىلىشى) مەر-ھىمىتىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيتتى. ھالبۇكى سائادەتلىك ۋە شەۋ-كەتلىك پەرزەنتلەرنىڭ كۆپلىكىدىن مەڭگۈلۈككە تۇتاش دۆلەت ئاساسى ئەسىرلەر بويى باقىي ۋە مۇستەھكەم قالغاي.

مەزكۇر بەختىيار تەلەيدىمۇ ئۇلۇغۋارلىق ۋە قۇدرەت خانىسى بولغان ئونىنچى ئۆي ۋە ئەۋلادلار خانىسى بولغان بەشىنچى ئۆي ئىگىسى سەئىدى ئەسغەر[71] ئۆز شەرەپ ماكانى بولغان يېقىن دوستلار ئۆيى ئۇچىنچى تەلەيدە ھۇتتىنىڭ ئون ئالتىنچى دەرىجىسە-دە سائادەت سۆزىنىڭ دىلەرىبا پەردىلىرىنى چېكەتتى. ئۇ (سەئە-دى ئەسغەر) نىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن تەسىرلىرى ئۇچرىشىشىنىڭ ۋاستىچىسى بولغان ئاي بۇ بۇرجىنىڭ ئون تۆتىنچى دەرىجىسىدىن ۋىسال شولىسىنى ئۇنىڭغا (سەئىدى ئەسغەرگە) چۈشۈرەتتى؛ پەرزەنتلەر ۋە قېرىنداشلار ئىناقلىقىدىن سەلتەنەت ۋە پادىشاھلە-قىنىڭ شۆھرىتى كامالەت دەرىجىلىرىنىڭ يۇكسەكلىكىگە يەتكەي ۋە ئالەم چۈشكۈنلىكىنچە نۇقسان ۋە زاۋالدىن ئامان قالغاي.

(شېئىر)

يەتتە يۇلتۇز ھۆكۈمدە بولدى پەيدا،
ئاڭا تۇتقۇزغۇسىدۇر ئاچقۇچ دۇنيا.

قىسقىسى، (دۇنياغا كېلىش) قۇتىسىنىڭ كىندىكئانىسى ئۇنى سالامەتلىك بۆشۈكىگە بۆلىدى ۋە تەڭرى ئىلتىپاتىنىڭ ئىنكئانىسى ئاسراپ - ئاۋايلاپ، شېرىن سۈت بىلەن پەرۋىش قىلدى.

(مەسنەۋى)

بەخت كىندىكئانىسى ئۇنى مېھىر بىلەن باغرىغا ئالدى،
ئىلتىپات كۆكرىكىدىن شېرىن سۈتنى ئاغزىغا سالدى.

ئەمچەكتىن ئايرىلىپ، ئەقىل كىرىپ قالغان ياشقا يەتكەندە، ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىدىن سەلتەنەت ۋە جاھانغا ھاكىم بولۇش ھىدى خۇددى باھار شامىلى كەلتۈرگەن رەيھانلار ھىدىدەك تارقىلاتتى. سۆزى ۋە ئىشىنىڭ قەتئىيلىكىدىن يولباشچىلىق ۋە قۇدرەتلىكلىك نۇرى خۇددى ئازەر[72] (ئېيى) بۇلۇتىنىڭ چاقمىقى ئوتىدەك چاقنايتتى.

ئويۇن بولسىمۇ ئىشى ئۇنىڭ پەقەت،
لېكىن نېيىتى ئىدى تاج بىلەن تەخت.

بۇيرۇقچىلىققا ئىدى ئۇ تېتىك روھ،
يېنىدا بالىلار بىرنەچچە گۈرۈھ.

بىر بالا ئەسكەرلەرگە ئىدى ئەمىر،
باشقىسى تەينىلەنگەن ئىدى ۋەزىر.

چۆپ ۋە قومۇشتىن ئادەم ياسايتتى،
ئۆزى ھەر تەرەپكە قاراپ چاپاتتى.

پەرەزدە ئۇ بېجىرمىدى دەپ بۇيرۇقنى،
سوراققا باشتا تارتاتتى ھەم ئۇنى.

ئاز بولسىمۇ گۇناھى بولغاچ ئايان،
بېشىن چېپىپ نەيزىگە ئىلاتتى شۇئان.

كىچىكلەرگە شۇ ئىدى، دەيدۇ، جازا،
چوڭلارنىڭ سۆزىدىن چىقمىغاي ئەسلا.

راستقا ئوخشايتتى ئويۇن قىلىقى،
ئويۇنغا بەخرلىگى - بەختىيارلىقى.

«بىز رىزقنى تەقسىم قىلدۇق»[73] (دېگەن ئايەت) بار «قۇرئان» دىكى «خالىغان كىشىمىزنى بىرنەچچە دەرىجە ئۆستۈرىمىز»[74] دېگەن ئايەتنىڭ ئىنايىتى بىلەن (تۆزۈلگەن) دۆلەت پەرمانىنىڭ يارلىقچىسى «بىز ئۇلارغا بۇيۇك پادىشاھلىق بەردۇق»[75] دېگەن جاھاننى بېزىگۈچى تۇغرا[76] بىلەن ئىمزالانغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇلۇغۋار قەلبى شامالدەك تېز ۋە ئۇچقۇر تۇلپارلارنى مىنىشكە، چەۋەندازلىق قىلىشقا مايىل ئىدى. ئون يېشىدىن تاكى ئۆسمۈرلۈك قىيامىغىچە ۋاقتى شىكار قىلىش ۋە جەڭ قائىدىسىنى ئۆگىنىش بىلەن ئۆتتى.

(مەسنەۋى)

كېچە - كۈندۈز بەزمە، ئوۋ تۈگەل،
پىكىر - خىيالى ئىدى جەڭ - جېدەل.

ئەزىز ۋۇجۇدى ئاللانىڭ چەكسىز ئىلتىپاتىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، يورۇق قەلبىنىڭ سىرلىرى خەيرلىك (ئىشلار) ۋە ياخشىلىق ئىزدەشكە (قارىتىلغان) ئىدى. دەسلەپكى چاغلاردا، قول ئاستىدىكى بەزى ئالەمنى بويسۇندۇرغۇچى تەرەپدارلىرى (تەرىپىدىن) قارىماققا قەھر - غەزەپ ۋە سىياسەت جەھەتتە نېمىلا قىلىنغان بولسا، جاھانگىرلىك زۇلۇملىرى يۈزىسىدىن بولغانىدى.

(شېئىر)

گەر يۈرتتا ئىستىسەڭ تىنچلىق ئورناتماق،
لازىمدۇر قىلىچنى تىنىمسىز قىلماق.

بۇ ھەقتە يەنە توختىلىپ ئۆتۈلىدۇ.

تۆۋەندىكى سۆز خۇشامەتچىلىكتىن يىراق ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكتىن نېرى ئىكەنلىكى ھەمدە ساراي كاتىپىچە (پۈتۈلگەن) ئەسەرلەر ۋە شائىرانە سۆز بېزەشلەردىن ئەمەسلىكىگە دەلىل پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىشارىتىدۇر. يەنى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) (ئۇنىڭغا ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالامى بولغاي)، «ئوغۇل ئۆز ئاتىسىنىڭ سىرىدۇر»[77] دېگەنىدى. مۇستەھكەم ھۆمايۇن نەسەبى تۈپەيلى، خەلىپىلىك تەختىدە ئادالەت

مۇقىم ۋە ئەبەدىي باقىي بولغاي. ئەگەر ئۇ ئالىيلىرى (شاھرۇھ) دىن «بۆشۈكتىن تارتىپ تا شۈدەمگىچە»[78] بىر چۈمۈلىمۇ ئازار يېمىگەن دېسە، ئالىم ئىھلى يىراق - يېقىندىن پۈتۈنلەي تەستىقلايدۇ.

(مەسنەۋى)

دۆلەتتىن ئامەتلىك شۈنداق جاھاندار،*
سۈلايماندەك** چۈمۈلىگە بەرمەس ئازار.

ئۇ شۈنداق بىر بەختىيار پەرزەنت ئىدىكى، پۈتۈن قۇلايلىق ۋە مەئىشەت ۋاستىلىرى، دۆلەت ۋە كېرەك - ياراغلىرى تەييار بولۇشىغا قارىماي، قىممەتلىك ۋاقىتتىنكى بىرەر مىنۇتىمۇ دۆلەت شارابى مەستانىلىرى ۋە ئالىي مەنسەپ خۇمارلىرىنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىغا خاس ئويۇن - تاماشا ۋە خۇرسەنلىك تەلەپپۇزى بىلەن (بەنت) بولمىغان، ئەكسىچە، سائادەتلىك ئۆمرى پۈتۈنلەي تائەت پەرزلىرى[79] نى ۋە ئىبادەت نەفىللىرى[80] نى ئادا قىلىش، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش[81] ھەمدە ئەلگە غەمخورلۇق قىلىشقا سەرپ بولاتتى. بۇنىڭ مەزمۇنى قۇياشتىنمۇ روشەن ۋە (ئايدىڭ) كېچىدىنمۇ يورۇقراق ئىدى[82].

ئۇ شۈنداق بىر خىلاپەتپاناھ[83] كى، پەرىدۇن[84] نىڭ ھەشەمىتى ۋە ئىسفەندىيار[85] نىڭ شىجائىتىنى زۇننۇن[86] نىڭ پاكلىقى ۋە مالىكى دىنار[87] نىڭ ئىبادىتى بىلەن بىرلىكتە (ئۆزىدە) مۇجەسسەملەشتۇرگەن. ھەمدە تەڭرىنىڭ مەدىتى يولىدا بەختىيار پادىشاھلار ئۇلۇغۋارلىقى ۋە قۇدرىتىنى ئەۋلىيالىقنى شوئار قىلى-

---

* جاھان ھاكىمى مەنسىدە. — ت
** سۈلايمان ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلدۇ.

غان زاهىدلارنىڭ تۇرمۇش شەكلىگە بويسۇندۇرغانىدى (ئەي خۇدا ئۇنى زاۋالدىن ئاسرىغايسەن).

ئۇ بويسۇنۇش كېرەك بولغان ئەڭ ئۇلۇغ سۇلتان؛ تەۋەلىك ۋاجىپ بولغان ئەڭ كامىل، ئەڭ ئادىل خاقان؛ خەلىپىلىك تۇغلىرىنى ئادىل ۋە ئىنساپ بىلەن يۇكسەلدۇرگۈچى؛ رەھىم - شەپقەت ئايەتلىرىنى ماكانلار ۋە زامانلار سەھىپىلىرىگە پۈتكۈچى، مەخلۇقاتلار ئىچىدە ئايەتۇللاھ[88]، ئالىي سۆز ئىگىسى بولغان ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مۇجتەھىد[89]، سىرتقى ۋە ئىچكى راھەت - پاراغەتلەر مەنبەئى، پەيغەمبەر تىلىدىن سەككىز يۇزىنچى[90] يىل ئۇچۇن ۋەدە قىلىنغىنى، توغرا يولىيورۇقلارنىڭ تەشكىلىي ئاساسلىرىنى يارىتىپ بەرگۈچى، ئاللانىڭ جايلاردىكى مەخسۇس سايىسى؛ رەھىمدىل تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن تەسىر دائىرىسى كېڭىيىپ بارغۇچى؛ ھەقىقەت، سەلتەنەت، دۇنيا ۋە دىن ھامىيىسى ئەبۇ ناسىر[91] شاھرۇھ بىاتۇر سۇلتاندۇر. ئاللا سۇبھانەۋەتائالا[92] (ئۇنىڭ پادىشاھلىقى، خەلىپىلىكى ۋە سۇلتانلىقىنى ئەبەدىي قىلغاي)[93].

كېيىنرەك، ئېنىقراقى ئىككىنچى ماقالىدە[94]، خۇشبۇي ئۇرۇملۇق قەلەم ئۇ ئالىي سۇپەتلىرى ۋە يۇقىرى مەرتىۋىلىرى[95] نى تىلغا ئالغاندا ئەتىر تارانقۇسى. مىسرا: «ئۇ ئاخىرى ۋە چېكى بولمىدىغان دېڭىز ئەمەس». بۇ ھەزرەت (شاھرۇھ) نىڭ ئەڭ مەشھۇر پەرزەنتلىرىدىن (بىرى، يەنى ئىبراھىم سۇلتان) ھەققىدە باشقا دىياردىن ئاڭلىغان خەۋەرلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۇمىد كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرۇپ، روشەن تېپىپ يېزىلغان. ئۇ مىسرىنىڭ يۇسۇپ تەلئەتى[96] دۇركى، سۇلايمان[97] لىق مەملىكىتىنى ئىبراھىم ماقاملىرى ۋە ئىسمائىل مەنزىللىرى[98] بىلەن تولدۇرۇپ (مۇھەممەد) مۇستاپانىڭ ياخشى مىجەز - خۇلقى ۋە ئەلى مۇرتەزا[99] نىڭ باتۇرلۇقى ۋە تاغ يۇرەكلىكىنىڭ غەلىبىلىرى بىلەن (ئۇلارغا مەدھىيە ۋە سالام بولغاي) خۇرسەن قىلغان ۋە بېزەتكەن.

(شېئىر)

ئۇنىڭ بەختىيار زاتى شەرپى ئىنسان سۈرىتىدە،
بىر بۈيۈك رەھمەتتۇركى باركاللا دەيسەن.

ئۇ (ئىبراھىم سۇلتان) شۇنداق بىر سەلتەنەت پاناھىكى، خۇش پېئىللىكتە ۋە قەلبى پاكلىقتا ھاياتلىقنىڭ لىباسىنى «ئېتىقادلىق ئوغۇل ئۆز ئاتىسىغا ئىقتىدا قىلىدۇ»[100] دېگەن (ھەدىس) بېزىكى بىلەن زىننەتلەپلا قالماي، بەلكى ئىنتايىن يۇمشاق تەبىئەتلىك ۋە بىئازارلىقتا (دوستلارنىڭ يامانلىقلىرىغا ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ياخشىلىق قىلىشتىن ئىبارەت) ھىممەتلىرىنى[101] مەلۇم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ پەرىشتە سۈپەت زاتى ھەر خىل بىلىملەر ۋە كامالەتلەر يىغىندىسى ھەمدە ھەر خىل پەزىلەتلەر ۋە ساخاۋەتلەر مەنبەئىدۇر.

(شېئىر)

دۇشمەنلىرىنى يىغلىتىدۇ، دوستلىرىنى كۈلدۈرىدۇ،
يىغلاتقۇچى قىلىچ ۋە كۈلدۈرگۈچى قەلەم بىلەن.
ئونچە ـ مەرۋايىتتەك تاۋلانغۇچى (يۇلتۇزلار) ساخاۋىتىدىن خىجالەتتۇر،
چۈنكى بىرى دېڭىز تېگىدە، باشقىسى ئاسماندىدۇر[102].

ئۇنىڭ چوڭقۇر زېھنى (ئايەتتىكى) «ئۇنىڭ يېغى (ئەڭ سۈزۈك بولىدۇ، سۈزۈكلۈكىدىن) ئوت تەگمىسىمۇ يورۇپ كېتەيلا دەپ قالىدۇ»[103] (دېگەن سۆزلەر) ھەقىقىتىنىڭ تەپسىلاتـ

لىرىنى ۋە شەرھلىرىنىڭ سىرلىرىنى ئىدراك قىلىشتا شۇنىڭ-دەك، مۇشكۈللەرنى ھەل قىلغۇچى كۆرسەتمىسى مەخپىي سىرلارنى ئېچىشتا ۋە ھايات قىيىنچىلىقلىرىنى يېڭىشتە (ئايەتتىكى) «نۇر ئۈستىگە نۇر»[104] دېگەن سۆزلەر سىرىنىڭ ئېچىلىشىدۇر. يەنى

(مەسنەۋى)

بىر پەرىشتە سۈپەتلىكتۇر ئابۇ گىلدىن[105] سۈرىتى،
تولۇقتۇر ئىرادە ـ تەدبىر، ئەقلى ۋە پاراسىتى.

ئۆزگىلەردىن ئالغۇسى تەقدىر سىرىنى شۇئان،
ئۇ ھېچقاچان بۇنىڭدىن قىلمىغان گۇمان.

ئاللا تەۋپىقىنىڭ تەرجىمانى بولغان ئۇنىڭ گۈزەل ئىبارىلىق تىلى گەپ قىلىۋاتقاندا «دەر ھەقىقەت چىرايلىق سۆزلەش سېھىر-دۇر»[106] دەپ قەيت قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە (شۇ چاغدا) روھ پەرۋەردىگارنىڭ ئەمرى بىلەن ئەۋەتىلگەن ئەمەسمۇ، دەپ قورقۇشتىن «سۈبھانۇلەم يەزەل»[107] دەپ سەجدىگە باش قويىدۇ. پەزىلەت ۋە ئېھسان خەزىنىلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرى بولغان گۆھەر چاچقۇچى سۆزلىرىدىن (ئايەتتىكى) «ئۇ قەلەم بىلەن (خەت يېزىشنى) ئۆگەتتى»[108] دېگەن ئىبارىنىڭ ئىزلىرى كۆزگە تاشىلانغانلىقى سەۋەبلىك

(مەسنەۋى)

ئەقىل لال بولىدۇ ۋە كۆز ئىرۇر ھەيران،
دىل روشەن بولار ۋە ئوزۇق ئالۇر جان.

(سۆزلىگەندە قىممەت باھا دۇر تىزىلىدۇ،
خەت يازغاندا كەشتىگە گۈل تىكىلىدۇ.)[109]

گۈزەل نەرسىلەرنى سىزغۇچى ۋە ئاجايىپ ئىزلار قالدۇرغۇچى شەرەپلىك قەسىرىنىڭ كۈنگۈرىلىرى «نۇن*. قەلەم بىلەن ۋە ئۇلار يازغان نەرسىلەر بىلەن قەسەمكى»[110] (ئايەتىنىڭ) يېزىقىدا بېزەلگەن قەلىمى بىلەن،

ھۆسنىخەت سېنىڭ خۇلق دەپتىرىڭدىن بىر باب كەبىدۇر،
سۇلتانلىق سۇپەتلىرىڭ ئارىسىدا كىتابىنىڭ بىر ھەرپىدۇر.

(دېگەن مەسنەۋىنىڭ) مەزمۇنى ھەربىر دىيارىدا زامانە ئىشىكى ۋە تاملىرىغا شۇنچىلىك چىرايلىق پۈتۈلدىكى، ئۇنى بايان قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. «تاڭ چىراغقا موھتاج ئەمەس»[111].
ئۇلۇغۋارلارچە غىچىرلايدىغان قەلەمنىڭ ئۇچى بىلەن مىسھەق[112] لەرنىڭ ۋاراقلىرى، قۇرئان تومىلىرى، كىتابلار ۋە ئوراملار** مەتىنلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېگىزدىكى قۇياش ۋە ئاي بۇرجلىرىدا «قىزىققۇچىلار شۇنىڭغا قىزىقسۇن»[113] (دېگەن ئايەت سۆزلىرى) نىڭ تۈلۈن ئايدەك جامالى مەنىلىرىنى مۇشۇ ئەتراپ زېرەكلىرىنىڭ كۆزىگە ئەڭ ياخشى شەكىلدە جىلۋىلەندۇرىدى. ئۇنىڭ مەنىلىرىدىن ياخشىراق (مەنە) يوق[114] ئىدى.

(مەسنەۋى)

ماختاشقا سۆز كەتمەس ئەجەپ بەختىيار،
چۈنكى ئاپتاپ ماختاشقا ئەمەس ھېچ زار.

---

* نۇن — (ن) ھەرپىگە بېغىشلانغان.
** تاختا قەغەزگە يېزىپ ئوراپ ساقلايدىغان كىتاب.

(شېئىر)

ئېيتساممۇ، ئېيتمىساممۇ ئەقىل بىلىدۇ،
دۆلەت لىباسىنى كىم بېزەپ تۇرىدۇ.

دېگەن سۆزلەر گەرچە ھەقىقەت بولسىمۇ، ئەمما، قەلەم ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىگە خاس ماختاشقا سازاۋەر ئىشلىرى سۈپەتلىرىدىن بىر باب يېزىش ئۈچۈن تىلىنى ئابىھايات[115] بىلەن يۈيغانكەن، شاھانە ناملارنى تىلغا ئېلىشقا يەنە قايتسا ئەجەب ئەمەس.

(شېئىر)

زاتى شەرىپىنىڭ ۋەسپىنى تىلغا ئالسا قەلەم،
ئەجەبلەنمىگىن، ئۇنىڭدىن كېلەر ئابىھايات ھەم.

مانا شۇنداق يارىتىلىشىنىڭ باشلىنىشى، بىلىمدانلار كۆزدىنىڭ روشەنلىكى، يارىتىش ۋە ئىجاد كارخانىسىنىڭ خۇلاسىسى، رەھىمدىل (تەڭرى) ئىلتىپات ۋە مەرھەمىتىنىڭ ئىشارىسى، (يەنى):

(شېئىر)

شاھ قىلغۇچىمۇ، تەختنى ئالغۇچىمۇ،
پەرمانى قۇياش، ئايغا يەتكۈچىمۇ.

ئالەم پاناهى، ئۇلۇغلارغا ھامىي،
تاجدارلار يولباشچىسى ۋە جاھان شاھى.

سۇلايمان پادىشاھلىقىنىڭ ۋارىسى — (تەخرى) رەھماننىڭ ياش دوستى، سامادىن تەستىقلانغىنى، ياۋۇزلۇقلار ئۈستىدىن زەپەر قۇچقۇچى، سەيدۇل مۇرسەلىن[116] شەرىئىتى كەشتىسىنىڭ شوئارى، يەر ۋە سۇنىڭ قەھرىمانى، ساخاۋەتلىك پادىشاھ (پەرۋەردىگار) تەرىپىدىن نەزەردە تۇتۇلغىنىنىڭ ئەمەلدە نامايان بولغىنى، ھەقىقەت، سەلتەنەت، دۇنيا ۋە دىن ھامىيسى، ئەبۇل فەتھ[117] ئىبراھىم سۇلتاندۇر. ئاللاتائالا ئۇنى ئاپەتلەردىن (ئاسرىغاي)، پادىشاھلىق ۋە سۇلتانلىقتىكى خەيرلىك ئىشلىرىنى ئەبەدىي قىلغاي ھەمدە ھەر ئىككى دۇنيادا ئېھسانى تولۇپ تېشىشى ئۈچۈن ۋەكىل قىلغاي[118].

(مەسنەۋى)

ھەممىگە ئۇلۇشلەر تارقىتىلغان ئان،
ئىككى ئىبراھىمغا كۆپەيتتى ئۇنۋان.

بىرى مىللەت[119] سارىيىنى بېزىدى،
بىرى ئادالەت بىلەن يۇرت تۇزىدى.

ئۇنىڭدىن يالقۇن گۈلى - رەيھان بولدى[120]،
بۇنىڭدىن زۇلۇم ئوتى نۇر - ئېھسان بولدى.

ئۇنىڭدىن مەككە ئىشىكى نۇرغا تولدى[121]،
بۇنىڭدىن سۇلايمان مۇلكى ئاۋات بولدى.

ئۇ ئاندا ئازەر[122] بۇتىنى سۇندۇردى،
بۇ بولسا ئەھمەد[123] دىنىنى يۇكسەلدۇردى.

ئۇنىڭ دىنى چۇن ئىسمائىل بولدى قۇربان،
قۇربانلىققا ئىسمائىل تىككەندى جان.

بۇ ھەممىگە ئىنئام قىلىنغان ئۇلۇغ نامى،
«ئىبر» ۋە «ئىيم» ھەرپلىرىدۇر باش - ئاخىرى.

«ئىبر» ۋە «ئىيم» نىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئورۇن ئالغان،
«ھىممەت» دىكى «ھ» نىڭ ئىككى كۆزىدۇر روشەن[124].

جاھان بۇ ئۇلۇغ نام بىلەن تەڭسىز،
سەلتەنەت تەختى بۇ نام بىلەن ئەزىز.

شۇبھىسىز، ئەسلىدە كۆرۈنۈپ تۇرغىنىمۇ، چوڭ - كىچىك-نىڭ ئىپتىپ يۇرگىنىمۇ بۇ ئىپتىلغانلارنىڭ مەزمۇنىنى تەستىقلايدۇ.

(نەزم)

خۇدايا رەھمەت نەزىرىڭنى ساپسەن،
ۋە بۇ ساينى خەلق بېشىغا تاشلاپسەن.

قۇل بولۇپ شۇ دۆلەتكە قىلاي دۇئا،
ئۆزۈڭ ئاسرا بۇ ساينى دائىما.

سۆز لىباسى ئۇ (ئىبراھىم سۇلتان) ئالىيلىرىنىڭ شۆھـ
رەت ۋە زەپەرلىرىنىڭ تاۋلىنىپ تۇرغۇچى ئۇنچە ـ مەرۋايىتلىرى
بىلەن بېزەلگەن قىسىم — ئۇچىنچى ماقالىدۇر[125]. (ئەمدى)
قەلەم تىزگىنى جاھانگىر ساھىبقىران (ئەمىر تۆمۇر) نىڭ يۇـ
رۇشلىرىدىن خەۋەر بېرىش تەرەپكە بۇرىلىدۇ. دەسلەپ مەلۇمات
توپلاش ۋە ئۇنى ئۆزگىنىش تەرتىپى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ. قوللاش
ۋە ياردەم ئاللادىن، چۈنكى ئۇ ھەممە ۋە مەجىددۇر[126].

بۇ مەشھۇر يازما ئەسەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە، شۇ يوسۇندا ياكى شۇنىڭغا ئوخشاشراق شەكىلدە يېزىلغان (تارىخلار) ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئايرىم ئەۋزەللىكلىرى بارلىقى بايانى

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ شۆھرەتلىك ۋە شان ـ شەۋكەتـ
لىك تارىخى، ئۇنىڭ كۆچۈرۈلمىسى قايسى شەكىلدە تۈزۈلگەن
بولسا، ھەر ئۆزگەرتىش كىرگۈزمەستىن، قوشۇمچىسىز ۋە
قىسقارتىلماي ئاققا كۆچۈرۈلدى.

قەدىمكى ۋە كېيىنكى (دەۋرلەردە) نەزم ۋە نەسر بىلەن
يېزىلغان ھەمدە تۈركىي ۋە پارس تىلىدا بايان رىشتىسىگە تىزىلـ
غان دۆلەت ۋە ئىقبال ئەربابلىرى، ئۇلۇغۋارلىق ۋە بۈيۈكلۈك
ئىگىلىرىنىڭ تارىخلىرى ئۇچ خىل ئەۋزەللىك بىلەن ئاجرىلىپ
تۇرىدۇ.

بىرى ناھايىتى پايدىلىق ۋە مەنپەئىتى كۆپ ئىكەنلىكى. بۇ
(ئەۋزەللىك) مەزكۇر پەن تۈرلىرى بېغىدىكى ۋە ئۇنىڭ ھەربىر
(دەرىخى) نىڭ شېخىدىكى پىكىر بارماقلىرى بىلەن تېرىش مۇمـ
كىن بولغان ئەڭ پايدىلىق مېۋىدۇر. بۇ (مېۋە) تەپسىلىي پىلان-

لار ۋە ئىنچىكە تەدبىرلەر داۋامىدا تەقدىرنىڭ قىسمەتلىرىنى (باشتىن) كەچۈرۈش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن غارايىپ ئەھۋال ھەمدە ئاجايىپ ھادىسىلەر ۋە يېڭىلىقلاردىن ھوشيار بولۇش. تۇر. چۈنكى قەلبلەر لەۋھەلىرىنىڭ ھەرقانداق نەقىشلىرى تەدبىركارلار ۋە دانىشمەنلەر ئۈچۈن توغرا ئەكس كۆرسەتكۈچى بىر ئەينەككى، دۆلەت ۋە پۈرسەت شامىلى چىققان چاغدا، ئۇنىڭدا ئالىي مەقسەتلەرگە ئېرىشىش ۋە مەرتىۋىلەرنى يۇقىرىلىتىپ بېرىش ئۈچۈن توغرا پىكىر چېھرىسىنى كۆرۈش مۇمكىن. بەزىدە بەختسىزلىك يان شامالىرى چىققان چاغلاردا ئېغىر ۋە خەتەرلىك ھالەتتىن قۇتۇلۇش ۋە ھادىسىلەر خەتىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇ (ئەينەكتە) نىجات تەدبىرى ئەكسىنى كۆزىتىش مۇمكىن.

(بەيىت)

سائادەت ئىرادە ئەھلىنىڭ ئەكسىدۇر بىگۇمان،
ئەينەككى ئۇنىڭدا زەپەر كۆرۈنەر ئايان.

ساھىبقىران ئالىيلىرى پادىشاھلىق سارىيىنى بىنا قىلىشقا باشلىغان دەسلەپكى چاغدىن تاكى جاھانغا ھاكىم بولۇش ۋە ئالىي سەلتەنەت قەسىرىنىڭ كۈنگۈرىلىرىنى ئېگىزلەتكەنگە قەدەر بارلىق مۇھىم ئىشلارنى ئۆزى باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئىران ۋە تۇراندىن ئىبارەت ئىسلام مەملىكەتلىرى ئۇ ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى تۇلپارىنىڭ جەۋلانگاھىغا ئايلانغان بولۇشىغا قارىماي، غايەت چوڭ تەلەپ ئارزۇسى ھېچقاچان ھۆكۈمدارلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىشتىن ۋە دۆلەت چېگراسىنى كۆلەملىك قىلىشتىن بىرەر تۇن يا كۈن غەپلەتتە قېلىپ كۆز يۇممىغان ۋە ئارام ئالمىغانىدى. ئۇ قوشۇننى باشلاپ بېرىش ۋە يۇرتلارنى ئىشغال قىلىش ئېتىنىڭ

ئىگىرىدىن پادىشاھلىق ۋە ھۆكۈمدارلىق تەختىگىمۇ سەپەر ئۈستىدە كۆتۈرۈلدى. يەر يۈزى سەلتەنىتى بىلەن سەپەردىكى ۋاقىتدا ھەق دەۋىتىنى قوبۇل قىلىپ (ۋىدالاشتى) ۋە شاھلىق تەختى ئاللانىڭ تۈگىمەس - پۈتمەس رەھمىتىنىڭ تاۋۇتى بىلەن ئالماشتى. ئاللا ئۈنىڭ قەبرىسىنى ئۆز رەھمىتى ۋە جەننەت نۇرلىرى بىلەن نۇرلاندۇرغاي!

شۇبھىسىز، قانچىلىغان نادىر ۋەقەلەر جاھانگىرلىك ئىسپاتى بولغان ئۇ ئالىيجىنابلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ھەمدە ئۇ بەختىيار ساھىبقىرانىنىڭ مەسلىھەتلىرى ۋە ئېنىق كۆرسەتمىلىرى ئاساسىدا شۇ قەدەر كۆپ ئاجايىپ خاتىرىلەر ۋە غارايىپ كەچۈرمىشلەر بولۇپ ئۆتكەنكى، قۇدرىتى پەلەكتەك داڭدار سۇلتانلار ۋە بەختىيار پادىشاھلارنىڭ بىرەرسى ھەققىدە ئۇلارنىڭ ئوندىن بىرىمۇ ھېكايە قىلىنمىغان. «ئەگەر كىمدۇر (ئۈنىڭ بىرىچە) بار، دېسە، كۆرسەت دېگىن».

يەنە بىر ئەۋزەللىك ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى ئېچىپ بېرىشتۇر. چۈنكى ھەربىر ۋەقەنىڭ بايانى ۋە ئۇنىڭ قايسى شەكىلدە يۈز بەرگەنلىكى قەدىمكى ۋە (ئۇنىڭدىن) كېيىنكى (دەۋرلەردىكى) پادىشاھلار ھەققىدىكى تارىخلارنىڭ بىرەر نۇسخىسىدا مەزكۇر زەپەر سەھىپىسىدە زىممىسىگە ئېلىنغاندەك تەلتۆكۈس شەكىلدە پۈتۈلگەن ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تۇركىي «شېئىرىي ئەسەر» نىڭ مۇئەللىپى، ئۇ ئالىيجىنابلىرى (ئەمىر تۆمۈر) شەخسەن ئۆزى باش بولغان ئاجايىپ ئىشلاردىن بەزىلىرىنى، ئېھتىمال بۇنىڭدىن كېيىن ئاددەملەرنىڭ ئىشەنمەسلىكلىرى ۋە ئارتۇقچە تەرىپ ۋە تەسۋىرلەرگە باشقىچە مەنە بېرىشلىرى مۇمكىن، دەپ يېزىپ قالدۇرۇشقا يول قويمايدۇ، دېگەن. شۇ سەۋەبتىن دەسلەپكى چاغلاردا ئۇ ئالىيجىنابلىرىنىڭ ھاياتىدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن قىزىق ۋەقەلەر ۋە جەڭلەر (بۇ يەردىمۇ) ئېيتىلمايلا قالدى. كىمكى بۇ كىتابنى بېشىدىن

تا ئاخىرىغىچە ئەقىل - ئىدراك كۆزى بىلەن كۆرۈپ چىقسا ۋە ئۇنىڭ نەزىرە[127] لىرى ۋە ئۇسلۇبلىرى مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولسا، ئۇنىڭ (يۇقىرىدا) تەكىتلەپ ئۆتۈلگەن ئىككى ئەۋزەللىككە بېغىشلىنىشى ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ۋە ئەسلا قۇرۇق گەپ ئەمەسلىكىگە ئىشەنچ ھاسىل قىلىدۇ.

(مەسنەۋى)

ئەقىل تارازىسى سىناق - ئىمتىھان،
ئۇ تەنقىد ۋە ماختاشقا بولىدۇ مىزان.

ئەقىل ياخشى - يامانىنى ئايرىغۇچى مىزاندىن،
ئېنىق بىلىپ ئالار سۆزنىڭ كەم - كۆتىسىن.

ئۇچىنچى ئەۋزەللىك — ساداقەتلىك بېزنىكى، قىسسە ھەمدە خەۋەرلەرنىڭ راستلىقى ۋە ئىشەنچىلىكلىكىدۇر. چۈنكى ئەڭ ئۇلۇغ سەللىللىك ئەرەبلەر — سەيىدلەر، ئالىملار، فەقىھلەر* ، پەزىلەت ۋە بىلىم ئىگىلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر باخشىلىرى ۋە پارس ئەدىبلىرى ساھىبقىران ئالىيلىرىغا سەپەردىمۇ، ئۆيدىمۇ ئۇزلۇكسىز مۇلازىملىقتا بولغانىكەن. پەرمانغا مۇۋاپىق، ئۇلاردىن بىر گۈزەل مۇنتىزىم (رەۋىشتە) تەقدىر تەقەززاسى بىلەن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى ۋە گەپ - سۆزلىرىدە، شۇنىڭدەك، دۆلەت، مىللەت ۋە دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەھۋالىدا قانداقلىكى گەپ بولسا، ھەممىسىنى ئېنىقلاپ، تەلتۆكۈس يېزىپ ماڭاتتى. ئۇ، ھەرقانداق ۋەقە ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزمەي، ئاشۇرۇ-

---

* فەقىھ — ئىسلام قانۇنى ئۇلىماسى. — ت

ماي، كېمەيتمەي، يەنى ئەسلىدە قانداق ئۆتكەن بولسا، شۇنداق كۆرسىتىپ بېرىلگەي، بىرەر كىشىنىڭ ئېسىللىكى ۋە مەردلىكى ھەققىدە (گەپ قىلغاندا) يان بېسىشقا، خۇشامەتگۇيلۇققا ئەسلا يول قويۇلمىغاي؛ بولۇپمۇ ئۇ ھەزرەت (تۆمۇر) نىڭ شجائىتى ۋە قەتئىيەتلىك ئىكەنلىكىگە تەئەللۇق بولغان نەرسىدە ھېچقانداق مۇبالىغە قىلىنمىغاي دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى.

بۇنىڭ ئۈستىگە، سۆز ئۈستىلىرى ۋە بىلىمدان كىشىلەر ئۇ ھەزرەت (تۆمۇر) نىڭ ئۆز ئالىي ئىشارىتى بىلەن ئۇنى يېزىۋې-لىش ھەققىدىكى شەرتكە ئەمەل قىلىنغان ھالدا، ئۇنىڭغا ئىبارە-دىن لىباس كىيگۈزۈپ، نەزم ۋە نەسر بىلەن يېزىش يېپىغا تىزاتتى. (يېزىلغانلارنى) ئالىي مەجلىستە ھەزرىتى ساھىبقىراۋ-غا بىرنەچچە قېتىم ئوقۇپ بېرەتتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇنىڭ توغرىلىقىغا تولۇق ئىشەنچ ھاسىل بولاتتى. شۇ يوسۇندا تۈركىي شېئىرىي ئەسەر ۋە پارسىي قىسسەلەرنىڭ ھەربىرى ئۇ ئالىيلىرد-نىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىدىكى ئەڭ يىرىك (ۋەقەلەرنى) ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن نەزم ۋە نەسر قەلەمگە ئېلىنغان ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئالەم پاناھى دەرگاھىدا ئۇ ئالىيلىرنىڭ تارىخىنى تۈزۈشكە مەسئۇل قىلىپ تەيىنلەنگەنلەر ئۇنى تەكشۈ-رۈش ۋە ھەقىقىتىنى ئېنىقلاش جەھەتتە ئەستايىدىل تىرىشتى. ئۇلارنىڭ ئىززەت ئېتىبارىدىكى سۆز ئۈستىسى بولغان ئالىملار بولسا، ئۇنى تۈركىي نەزم ۋە پارسىي نەسر شەكلىدە تەرتىپكە سېلىپ، تولدۇرۇپ، قىيامىغا يەتكۈزۈپ يازغانىدى.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشى ھەمدە مۇقەددىمە ۋە ماقالىلىرنىڭ مەزمۇنى، تۈزۈلۈشىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە ئالدىنقى كىرىش سۆزد-دە ئېيتىپ ئۆتۈلگىنى ئۈچۈن، ئەمدى نۆۋەت مەزكۇر (بىرىنـ-چى) ماقالا بايانىغا كەلدى.

سەلتەنەت پاناھى (ئىبراھىم سۇلتان) ئالىيلىرى قايسىكى يېڭىلاش قەلىمى شۇ يەردە ئۇنىڭ قۇتلۇق پالىغا ئىگە تەخەللۇسلـ-

رىنى يېزىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان، ئىلگىرىدىن ھۆرمەتلىك زات مەزكۇر كىتابنى توپلاش ۋە تۈزۈش ھەققىدە ئېيتىپ يۈرگەن بولسا، ئۇنى كېڭەيتىش ۋە تولدۇرۇشقا ئۇرۇنغانىدى. تەكىتلەپ ئۆتۈلگەن تۈركىي شېئىرىي ئەسەر ۋە پارسىي نەسرىي نۇسخىلىرى ھەممىسى بارلىق مەملىكەتلەردىن سوراشتۇرۇپ، يىغىپ كەلتۈرۈلگەن ۋە تەق قىلىپ قويۇلغان ئىدى. مۇبارەك ئېتىبارى نى مۇشۇ قۇتلۇق ئىشقا قاراتقان چاغدا، ئوقۇپ بەرگۈچى، چۈشەندۈرگۈچى ۋە يېزىپ بەرگۈچىلەردىن ئىبارەت ئۈچ تائىپە كىشىلەر ئۇنىڭ شان - شۆھرەت گىلىمىسىنىڭ بىر چېتىدە ھوشيارلىق ۋە ئېھتىيات يۈزىسىدىن خىزمەتكە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇراتتى. تۈركىي باخشىلار ۋە پارسىي ناتىقلارنىڭ ھەربىرى ئۇ نۇسخىلاردىن بىرنى ئوقۇپ بېرەتتى. ھەربىر ۋەقەنى ئېنىقلاشتا ئۇنىڭ يۈز بەرگىنىدە ھازىر بولغان، بىرنەچچە كىشى ئۇنىڭ قايسى شەكىلدە يۈز بەرگىنىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىرى دەك بايان قىلاتتى. نۇسخىلارنىڭ مەزمۇنى ۋە ۋاقىپ خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ئېيتقانلىرى ئايدىڭلاشقاندا، ئۇنىڭ ھەقىقەتلىكى ۋە راستلىقى ھەققىدە ئۇ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك خاتىرى (ۋەقەلىكى) ئەرزىمەس ئۇششاق - چۈششەك يەرلىرىگىچە ئېچىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىش جەھەتتە ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى چاچقۇچى ۋە گۆھەر چاچقۇچى تىل بىلەن نېمىلا سوريسا، قايتا - قايتا ئادا قىلىپ يازغۇچىلار يېزىۋالاتتى. ئۇنى تەكرار ئوقۇپ، تەكشۈرۈپ ۋە ئېنىقلاپ چىقىشاتتى ۋە بىرەر ئەرزىمەس نەرسىدە ئېنىقسىزلىق ۋە شۇبھە بولسا، ياكى نۇسخىلاردا (يېزىلغىنى) بىلەن رىۋايەتچىلەرنىڭ ئېيتقىنى ئوتتۇرىسىدا بىرەر پەرق كۆرۈلسە، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە ئەلچى ۋە مەكتۇپ يوللىناتتى. شۇ ۋەقە ھەققىدە ئېنىق بىلىدىغان، سۆزلىرىگە كۆپرەك ئىشىنىش مۇمكىن بولغان كىشىلەردىن سوراپ بىلىۋالاتتى. شۇ يوسۇندا ھەربىر قىسسىنى ئېنىقلاپ ھۆمايۇن كېڭىشىدە يېزى-

ۇبـلىناتتى ۋە بىرنەچـچە قېـتىم قايتا ئوقۇپ تۇزىتىلەتتى.

قىسقىسى، بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشى شۇنداق بولغانكى، مەلۇ-ماتلارنىڭ توپلىنىشى، مەلۇم بىر تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھەربىر ۋەقەنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ جايدا بايان قىلىنىشى مۇتلەق ئۇ (ئىبراھىم سۇلتان) ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىنىڭ نەتىجىسى-دىندۇر.

ئۇنىڭدىن كېيىن، پەرمانغا مۇۋاپىق قايسى شەكىلدە يېزىش قارار قىلىنغان بولسا، شۇ تەرتىپتە يېزىلاتتى ۋە ئالىي كېڭەشتە يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ ئاڭلىناتتى. ئالدىنقى يېزىلغان ۋە ئەسلى نۇسخىنى نەزەردىن ئۆتكۈزۈپ، ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تەكـشۈرۈپ چىقىلاتتى. شۇ چاغدا ھۆمايۇن خاتىرى نېمىنى تۇزىتىش-نى ماقۇل كۆرسە، بېجىرىلەتتى. ئالىي كېڭەشمىدە دەسلەپكى نۇسخىدا[128] قانداقلىكى قەلەمگە ئېلىنغان بولسا، ھەممىسى شۇ تەرتىپتە كۆچۈرۈۋېلىنسۇن ۋە قىسسىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىدا بىر-ھېر ئۆزگىرىش يـوز بەرمـەسـۇن دەپ قەتئـىـي ئەمر قىلىنغا-نىدى.

مەزكۇر دەسلەپكى نۇسخىدا ھەربىر ۋەقە ئۇنىڭ بارلىق تەپ-سىلاتلىرى، يەنى سەپەرلەردە يۈرۈش ۋە قونۇش ۋاقىتلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، مەنزىللەرنىڭ تەييارلىقى، مەھەللىلەر ۋە مەن-زىللەر ئارىسىدىكى مۇساپىلەرنىڭ ئېنىقلىقى تولۇق ئېچىپ بە-رىلسۇن، دەپ تاپشۇرۇلغانىدى. بايان قىلىشتا، تارىخقا تەئەللۇق بولغان نەرسىلەردە، (گەپ) ئۇزىراپ كەتمىسۇن دەپ، ئىبارىلار تولىمۇ ئۇجۇر - بۇجۇر قىلىنمىدى، (نۇسخا) كۆچۈرگۈچىلەر بىزار بولىدىغان تەكرارلارنىڭ بولۇشىغا كۆپ يول قويۇلمىدى، شېئىرلار بۇنىڭدىن (تاشقىرى). بىراق ئۇنىڭدىمۇ تەكرارلىق ئانچە كۆپ ئەمەس.

ئالەمنىڭ ۋەقە ۋە ھادىسىلىرى بىر - بىرى بىلەن باغلىق ۋە چىرمىشىپ كەتكەن بولغاچقا ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرى-

نىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنى ئېنىقلاشتا بىرنەچچە ھېكايەت ئېيتىشقا توغرا كېلەتتى. شۇ سەۋەبلىك ئالدى بىلەن شۇنىڭغا كىرىشىلىدى. ئاللانىڭ ياردىمىسىز مۇۋەپپەقىيەت بولمايدۇ، مەن ئۇنىڭغا تەۋەككۇل قىلىمەن ۋە ئۇنىڭغا باش ئېگىمەن.

ئەمىر قازاغاننىڭ چىقىشى

قازان سۇلتانخان ئىبنى يەسەۋۇر ئوغلان 733 (1332 — 1333) - يىلى، يەنى توخۇ يىلى چاغاتاي خان ئۇلۇسىدا خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، زوراۋانلىق ۋە زۇلۇم غۇلىچىنى يايدى، قوزغىلاڭ قەدىمىنى ئادالەت ۋە ھەقىقەتنىڭ چوڭ كوچىسىدىن چەتكە باستى. كۆپۈر بىلەن قولغا كەلگەن دۆلەت زۇلۇم قىلىش بىلەن باقىي بولماس. ئۇنىڭ زۇلمى دەستىدىن خالايىقنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كەلدى. ئادالەتسىزلىكى ۋەجىدىن كىشىلەرنىڭ پىغانى پەلەككە يەتتى. ئۇ جەبىر - زۇلۇمنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەندى.

يەنى، قۇرۇلتايغا چاقىرتىلغان ئۇلۇس ئەمىرلىرى بالا - چاقىسى بىلەن ۋىدالىشىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھوزۇرىغا يول ئالاتتى.

(بەيىت)

تەختنى ئىگىلىگەن ئۇ پادىشاھ زۇلمىتى،
قوزغاتتى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتى.

شۇ چاغلاردا تۇبەيىت ئايمىقىدىن ئەمىر قازاغان ئەڭ ئېتىبارلىق ئەمىرلەردىن ھېسابلىناتتى. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بەزى

ئەمرلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، باش كۆتۈردى ۋە سالى سارايدا لەشكەر توپلاپ، ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە تەييارلاندى.

قازان سۇلتانخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن قوشۇن بىلەن يولغا ئاتلاندى. قەھلفەدىن ئۆتۈپ دارايى زەنگى يېزىسى (يېنىدىكى) چۆلدە، 746 (1345 — 1346) - يىلى ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. ئۇ يەردە قازان سۇلتان خانىنىڭ (ئوقياسى) ھالقىسىدىن ئېتىلغان ئوق ئەمىر قازاغانىنىڭ كۆزىگە تېگىپ، بىر كۆزى كور بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ئۇ يېڭىلدى. قازان سۇلتانخان بولسا قارشى تەرەپكە قايتتى.

شۇ (يىلقى) قىشتا قاتتىق سوغۇق بولدى ۋە (قازان سۇلتانخان) قوشۇنى ئاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سوغۇقتىن قىرىلىپ كەتتى. ئەمىر قازاغان بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەر توپلاپ، ئۇنى يوق قىلىش مەقسىتىدە قارشى تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. 747 (1346 — 1347) - يىلى ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قازاندى ۋە ئۇنى يوقاتتى.

قازان سۇلتانخانىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە تۈركىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 14 يىلغا يەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەملىكەت ئەمىر قازاغان قول ئاستىغا ئۆتتى. (ئەمىر قازاغان) ئوگاداي قاغان نەسلىدىن دانىشمەن ئوغلانىنى خانلىققا كۆتۈرۈپ، ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندە ئۇنى دارۇل قارارغا (ئۇ دۇنياغا) يولغا سالدى. ئورنىغا بايانقۇلى ئوغلان بىلەن سورغادۇ بىن دۇۋاخاننى سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغۇزدى.

(نەزم)

بۇ شۇنداق بىر شاھ ئىدىكى، سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرۇپ،
ساخاۋەت قولىنى ئېچىپ، پىتنە ئىشىكىنى قۇلۇپلىدى.

ئۇنىڭ هىممىتىدىن دېڭىزنىڭ تاقىتى قالمىدى،
ئۇلۇغلۇقىدىن ئاسماننىڭ مەرتىۋىسى پەسەيدى.

ئۇنىڭ سەلتەنەت مۇددىتى ئون يىل (1348 — 1357) بولدى.

ئەمىر قازاغان مەملىكەتنى باشقۇرۇش، ئىشلارنى تەدبىر بىلەن ئېلىپ بېرىش، سەلتەنەت خاتىرجەملىكى تەدبىرلىرىنى (ئىشلەپ چىقىش) ۋە ئەل ـ يۇرتنىڭ هاجىتىنى هەل قىلىشقا يارەملىشىش ئىشلىرىگە ئەستايىدىل كىرىشتى. (نەتىجىدە)، ئۇنىڭ پەخىرلىك ئىشلىرى شان ـ شەۋكەتلىك سۇلتانلار تارىخلىرىنىڭ بېزىكى، ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بايانى بولسا پەلەكتەك قۇدرەتلىك پادىشاهلار ئىشلىرىنىڭ كىرىش سۆزى بولدى.

(نەزم)

بىر جاهانپەرۋەرىكى تۇرغان ـ پۇتكىنى ئادالەتپەرۋەرلىك،
دانا ۋە ئالىيجاناپ، مۇلايىم تەبىئەتلىك.

ئۇنىڭدىن زۇلۇمغا زىيان ۋە ئادالەتكە پايدا ئىرۇر،
ئۇنىڭدىن خۇدا رازى ۋە خەلق مەمنۇندۇر.

سائادەتلىك زامانىدا هېچبىر زالىمنىڭ قولى بىرەر پۇقرانىڭ ئىشىكىنىڭ هالقىسىنى ئەنسىز قاقمىدى ۋە هېچبىر زالىمنىڭ ئايىغى بىرەر خانىدانىنى جاڭجال ۋە غەم ـ ئەندىشىگە سالمىدى.

(نەزم)

جاهان ئەھلىدىن بىرەر ھەزىلكەش ۋاپات بولغاندا،
ھايات ئۇنى بىر ھەزىل بىلەن ھۆكۈم قىلدى.

مەملىكەت ئەنە شۇنداق زىبۇ - زىننەتكە موھتاجدۇر،
مەملىكەتنىڭ بۇيۇك ئارزۇسى — تەڭرى ئەۋەتكىنىدۇر.

ئۇ شەرىئەتنىڭ داغدام يولىدا ھەمدە تەرىقەتنىڭ توغرا يولىيو-
رۇقىدا پۈختا قەدەملىك، ھەر نەپەستە (ئاللاغا) ساداقەتلىك،
ساخاۋىتىدىن يوقسۇل نازۇ - نېمەتلەرگە كۆمۈلگەن، خەلق بولسا
مەرھەمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. زامانىدا يۈز بەرگەن مۇھىم
ۋەقەلەردىن بىرى — ئۇنىڭ ئەرمەك - سارايدىن ھىرات ئاستانە-
سىغا قوشۇن تارتىپ كەلگەنلىكى بولدى. بۇ ۋەقەنىڭ قىسقىچە
شەرھى تۆۋەندىكىچە:

سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىران تەختىدە
چىڭگىزخان نەسلىدىن شان - شەۋكەتلىك، سۆزى ئۆتىدىغان
ئېتىبارلىق بىرەر كىشىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلمىغان، خۇراساندىمۇ
تۈرك ئەمىرلىرى ئىلگىرىكىدەك تولۇق باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمدار-
لىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس ئىدى.

چاغاتاي خان ئۇلۇسىدا بولسا، قازان سۇلتان پادىشاھلىقە-
نىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى؛ ئۇنىڭ چەكسىز جەبىر - زۇلمە-
دىن خەلق ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ قەلبى نەپرەتكە تولغانىدى. بۇ
ھەقتە (باشتا) تەكىتلەپ ئۆتۈلدى.

مالىك غىياسىددىن ئوغلى مالىك مۇئىززىددىن ھۈسەيىننىڭ
(«مۇقەددىمە» دە ئۇلارنىڭ ئەسلىي - نەسلى ھەققىدە ئەسلىتىپ

ئۆتۈلدى) ھىراتتا ھەر تەرەپلىمە مەۋقەسى كۈچەيدى. شەيخ ھەسەن جورىي ۋە ئەمىر ۋاجىھىددىن مەسئۇد قاتارلىقلار تاغ يۈرەك باتۇرلاردىن قوشۇن تۈزۈپ، مايىسزاردىن چىقىپ، ئۇنىڭغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، مەردانىلىك يۈزىنى ئۇلارنى قارشى ئېلىش ۋە يوق قىلىشقا قاراتتى. 743 ـ يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 13 ـ كۈنى (1342 ـ يىلى 13 ـ ئىيۇل) زاۋەھ (دېگەن جايدا) ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنى توقۇنۇشۇپ قاتتىق جەڭ بولدى. ئاۋۋال مالىكنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلدى ۋە ئۇلاردىن نۇرغۇن ئادەم ھالاك بولدى. مالىك ئازغىنە قوشۇن بىلەن (بىر) تۆپلىككە چىقىۋالدى ۋە تۇغ كۆتۈرۈپ دۈمباق چېلىشقا ئەمر قىلدى. قوشۇندىن تارقىلىپ كەتكەنلەردىن 300 كىشى يەنە ئۇنىڭغا كېلىپ قوشۇلدى. مالىك ئۆز ئادەملىرىگە مەدەت بېرىپ: «ئۇلار تالان ـ تاراج بىلەن ئاۋارە، يەنە بىر ھۇجۇم قىلايلى» دېدى. ئەمىر مەسئۇد ئۇلارنى كۆرۈش بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. شەيخ ھەسەنمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. شۇ چاغدا بىر قۇتلۇق ۋەقە بىلەن (بۇنى ھەقىقىي ئامەت دېسە بولىدۇ) ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بىر كىشى شەيخ ھەسەن جورىينىڭ بېقىنىغا شۇنداق بىر قىلىچ سانجىدىكى، يەنە بىر بىقىنىدىن تېشىپ چىقتى ۋە ئۇ شۇئان جان بەردى. ئۇ (ئىلگىرى) ئەمىر مەسئۇد سەربەدارغا: «ئەگەر مەن بۇ جەڭدە ھالاك بولسام، سەن شۇ ھامان كەينىڭگە قايت ۋە توختىماي قاچ» دېگەنىدى. شەيخ ھەسەن ئۆزى ئاچقان پالغا تەلتۆكۈس ئەمەل قىلدى. ئەمىر مەسئۇد شەيخ (ھەسەن) نىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن شۇ ھامان قېچىشقا يۈزلەندى. مالىكنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن غەلىبە قازىنىپ، ئىنتىقام قىلىچىنى قايتىدىن سەربەدارلەرغا نەسىپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ قولىغا كۆپلەپ ئولجا چۈشتى. مالىك مۇرادىغا يېتىپ، قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈردى؛ مەلۇم بولۇشچە، تالاپەت كۆرمىگەن

بىرەر كوزىمۇ قالمىغانىدى. ئەمما «(قىلىنغان) ئىش ئۇنىڭ نەتىجىسى بىلەن (باھالىنىدۇ)» دېيىلگىنىگە ئاساسەن «سەن ئۆزۈڭ خالىغان كىشىنى غالىب قىلدىڭ. سەن ناھايىتى مېھرى-بانسەن»* (دېگەن ئايەت) خەزىنىسىدىن ئېلىنغان غەلىبە ۋە فە-رۇزە **بىلەن بېزەلگەن تونى ئۇنىڭ بەختىيار قامىتىگە ماس كەلدى. ئۇ زەپەر قۇچقان ھالدا نۇرغۇن ئولجىلار بىلەن ھىراتقا قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن، ئىقبالىنىڭ كۆچەتلىرى باراقسان بولۇپ ئۆستى، (تېز ئارىدا) تەسەۋۋۇرى تۇمانىدىن دىمىقىنىڭ ھاۋاسىدا مەغرۇرلىنىش ۋە تەكەببۇرلۇق بۇلۇتى توپلىنىشقا باش-لىدى. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى چىڭگىز شاھزادىلىرىنىڭ ئىلتىپا-تى ۋە ئەمىرلىرىنىڭ قوللىشى تۈپەيلى ھىراتتا ھۆكۈمدارلىق قىلىپ كەلگەنلىكىگە قارىماي، ئۇ مۇستەقىللىق ھەققىدە ئېغىز ئاچتى. سەلتەنەت دەۋا قىلىپ، چېدىر تىكىشكە جۈرئەت قىلدى. قۇدرەت تۈلپارىنى خانلىق مەيدانىغا قىستاپ بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپ، ئەندىخۇد ۋە شىبىرغان چېگرا-سىغىچە يۈرۈش قىلدى.

(بېيىت)

خەزىنە گۆھەردىن مەھرۇم بولغاندا،
ئايلانغۇسى كېلەر شېشە ياقۇتقا.

ئادالەت ۋە چىدام سائادىتى تۈپەيلى ئەمىر قازاغان ماۋەرائۇن-

---

* «قۇرئان كەرىم» 30 ـ سۈرە، 5 ـ ئايەتتىن؛ بۇ ئايەتنىڭ ئەسلىي تېكىستى مۇنداق: «ئاللا خالىغان كىشىگە ياردەم بېرىدۇ، ئاللا غالىبتۇر، (مۇسىلمانلارگە ناھايى-تى مېھرىباندۇر.)»

** فىرۇزە — بېزەككە ئىشلىتىدىغان ھاۋا رەڭ ئېسىل تاش. — ت

نەھەر مەملىكىتىدە ئۆز ئورنىنى ئىگىلىدى. مالىك ھۈسەيىن بىلەن بىر سەۋەب تۈپەيلى قېرىنداش بولغان جامنىڭ بىر توپ ئۇلۇغ ماشايىخلىرى ئۇنىڭ ئۆزى خالىغانچە ياشاۋاتقانلىقىدىن نا-رازى بولدى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئەمىر قازاغان ھۈزۈرىغا باردى. (شۇ چاغدا)، ئەرلات ۋە ئەپەردى ئەمىرلىرىمۇ ئەمىر قازاغانغا مالىك ھۈسەيىن ھەققىدە،

(نەزم)

ئەجىبا چىڭگىزخان نەسلى تۈگىگەن بولسا،
بىرەر كىشىمۇ شاھ گۆھىرىنى ئەسلىمەيدۇ.

تېگى پەس خان تولىمۇ گىدىيىپ كەتتى،
ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى كۆرمەس بولدى.

دەپ ھاقارەتلىك سۆزلەرنى قىلدى. چۈنكى (ھۈسەيىن بىر چاغلار-دا) ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، كۆپىنچىسىنى ھالاك قىلغانىدى. ئەمىر قازاغان مالىك ھۈسەيىننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ، تاجىكقا سەلتەنەتكە دەۋاگەرلىك قىلىشنى ۋە پادىشاھلار پەرماند-دىن باش تارتىشنى كىم قويۇپتۇ، بىز ئوت چاقناتقۇچى ئۆتكۈر قىلىچ بىلەن گىدىيىش ۋە مەغرۇرلۇق شامىلىنى ئۇنىڭ خىيالچان كاللىسىدىن چىقىرىپ تاشلايمىز. ئۇنىڭ شەھەر ۋە قورغانلىرىنى چاقماقتەك چاقناپ تۇرغان ئاتلار تۇيىقى ئاستىدا يەر بىلەن يەكسان قىلىمىز ۋە باتۇرلىرىنىڭ قېنىدىن جەيھۇن دەرياسى (ھاسىل) قىلىمىز دېدى. ئۇ مۇشۇ قارار بىلەن پۈتۈن مەملىكەتكە ئۇقتۇرۇشلار ئەۋەتتى ۋە لەشكەرلەر ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا بەلخكە يىغىلىشۇن دەپ بۇيرۇدى. ئۇ تاپشۇرۇق

ئەملگە ئاشقاچ، ئەمىر قازاغان بايان قۇلى خانىنىڭ ئۇزەڭگىسىدە تۇرۇپ يولغا ئاتلاندى. ئۇلۇس ئەمىرلىرىدىن ئەمىر بايان سۇلدۇز، مۇھەممەد خوجا ئەپەردى، سۇتۇلمىش، ئەمىر ئۇلجايتۇ ئەپەردى، تايغۇنىڭ ئوغلى ئەمىر ئابدۇللا، شۇنىڭدەك، بەدەخشان شاھلىرى (بەلخكە) توپلاندى (ۋە ئۇ يەردىن) ھىراتقا قاراپ يول ئالدى.

بۇ خەۋەر مالىك ھۇسەينگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇ ئەمىر ئاخەرنى 300 ئاتلىق بىلەن ئەھۋالنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭغا بارالىغان جايىغچە بېرىپ ۋەزىيەتنى ئېنىق-لاشنى، ئەگەر چاغاتاي قوشۇنى (ئامو) دەرياسىدىن ئۆتكەنلىكى ئېنىق بولسا، تېزلىكتە كەينىگە قايتىشنى تاپشۇردى.

ئەمىر ئاخەر مۇرغاب دەرياسىدىن ئۆتكىنىدە تۇرانزەمىن قو-شۇنىنىڭ جەيھۇن (دەريا سى) دىن ئۆتكەنلىكى ئېنىق مەلۇم بول-دى. ئۇ شۇئان كەينىگە قايتتى. ۋە مالىك ھۇسەيىن ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى:

(نەزم)

كەپتۇ تۇركلەر لەشكەر بېشى قازاغان،
تۇراندىن قوشۇن تارتىپ ئىران تامان.

ئوقيالىرى ۋە جەڭ ناۋالىرى بىلەن
ئايلانغۇچى پەلەككە كۆتۇرۇپتۇ چاڭ - توزان.

بۇيرۇق بىلەن ئاپتۇ ھەممە قورال - ياراغ،
تۆمۇرنىڭ سۇنقىسىز قاپتۇ تۇران.

مالىك ھۇسەيىن ئۆزىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرى ۋە يۇرت چوڭلىرىنى توپلاپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ مەسلىھەت سورىدى.

(نەزم)

تۇراندىن ئىرانغا قوشۇن ئات سالدى،
توزانىدىن قۇياش يۈزى كۆرۈنمەي قالدى.

قوشۇندا تاغ كەبى چىداملىق بىر سەپ،
(ياكى) يامرىغان سەلدەك.

دەسلەپتە قىلىچنى سۇغۇرۇپ ئالىدۇ،
ئاندىن پولاتتىن پانا قاقىدۇ.

مالىك ھۇسەيىننىڭ دوستلىرىنىڭ ھەربىرى (ئۇنىڭغا) ئۆزى بىلگەنچە يوليورۇق كۆرسىتەتتى.

تۇران قوشۇنلىرى سان جەھەتتىن كۆپلىكى ھەم ئوچۇقچىلىقتا جەڭ قىلىشتا ئۇلاردىن باتۇرراق بولغانلىقى ئۈچۈن قوشۇنىنى (شەھەردىن) تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىشقا كۆڭلى چىدىمايتتى. چۈنكى ئۇنىڭ 4000 ئاتلىق ۋە ئون - ئون بەش مىڭ پىيادە لەشكىرى بار ئىدى خالاس. (شۇنىڭ بىلەن بىللە) باشتىنلا قورغان، كوچا ۋە باغلار كەينىگە يوشۇرۇنۇۋېلىشىنىمۇ خالىمايتتى. چۈنكى بۇ (تەدبىر) ئۇنىڭ ئاجىزلىقى ۋە قورقانلىقىنى بىلدۈرۈپ، دۈشمەننىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويىاتتى. شۇڭا شەھەر سىرتىدىمۇ ياۋ بىلەن يۈزمۈيۈز بولۇپ، مەردلەرچە جەڭ قىلىشقا قارار قىلدى. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىن، پايمۇرغدىن تاكى كەھدەستانغىچە تام سوقۇپ قورشىدى ۋە (تاشقىرىدىن)

خەندەك قازدى. (كېيىن) ئۇرۇش قورال - سايمانلىرىنى شەھەر سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ جەڭگە تەييارلىنىشقا باشلىدى. مالىك ھۇسەيىن (تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن) ئۆز ئادەملىرىنى جەڭگە تەييارلايتتى.

(نەزم)

جەڭدە مەردلەرچە تىرىشايلى،
(ياۋنىڭ) سانسىز لەشكىرىگە پەرۋا قىلمايلى.

يۈرەك، كۆچ ۋە باتۇرلۇقنى ئىشقا سالايلى،
دۈشمەنگە جاھاننى قاراڭغۇ ۋە تار قىلايلى.

ئەمىر قازاغان سەپلەرنى يارغۇچى لەشكەر بىلەن دەرەئى پاشتان يولىدا ئالغا ئىلگىرىلەپ، كەھدەستانغا كېلىپ چۈشتى. ئەتىسى خان، ئەمىر ئۇلجايتۇ، سۈتۈلمىش ۋە باشقا ئەمىرلەر ئاتلىنىپ كازۇرگاھ ئېتىكىدە بىر ئېگىز تۆپىلىك ئۈستىگە چىقىتى ۋە ئېھتىيات يۈزىسىدىن مالىك (ھۇسەيىن) نىڭ قوشۇنىغا نەزەر سالدى. ئەمىر قازاغان: «بۇ تاجىك ئۇرۇش قائىدىسىنى ۋە جەڭ قىلىشنى بىلمەيدىكەن. ئۇ تاللىغان جايدا قوشۇنى تېز-لىكتە تارمار بولىدۇ. بۇنىڭ ئىككى سەۋەبى بار: بىرىنچىدىن ھۇجۇم قىلغاندا ئۇلار ېېشىنى كۆتۈرۈشى، بىزنىڭ قوشۇنلار بولسا ئېگىشىۋېلىشى لازىم بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، كۈن چىققان-دا ئۇلارنىڭ كۆزىگە چۈشىدۇ ۋە قارشىسىدىكىنى ياخشى كۆرەل-مەيدۇ» دېدى. (كېيىن) ئۇ يەردىن ئۆز لەشكەرگاھىغا قايتىپ كەلدى.

ئەتىسى قوشۇن سەپ تۈزۈپ، يۈرەكلىك بىلەن شەھەرگە

ئاتلاندى. جەڭ مەيدانغا يېتىپ بارغاندا، قازاغان ئىككىلا تەرەپ-
نىڭ لەشكىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىر تۆپلىككە چىقىۋالدى.
ئۇ ئۆز لەشكەرلىرىنى جەڭگە ئاتلاندۇردى. تۇرانزەمىن باتۇرلىرى
ھۇجۇمغا ئۆتتى. ھىرات قوشۇنىمۇ ئۇلارغا قارشى جەڭگە ئاتلان-
دى. جەڭ باشلىنىپ كەتتى.

(نەزم)

مەردلەرنىڭ قېنىدىن يەر دولقۇنلار شۇ دەم،
باشلار خىش بولدىيۇ، ساۋۇتلار كېپەن.

باتۇرلار يەكمۇيەك ئېلىشتى شۇنچە،
چىقاردى ئۆلۈمنىڭ چاقىرىقىن بۇ جەڭ.

تەن ئاتتىن، باش تەندىن بولدى جۇدا،
بويالدى جەڭگاھ قان دەريا‌سى بىلەن.

مالىكنىڭ قوشۇنى جان - جەھلى بىلەن جەڭ قىلىپ، (بىر قىسمى ئۆلۈپ، قالغىنى) ياردار بولۇپ قېچىشقا يۈزلەندى. كەينىدىن يەرلەرگە سۇ باستۇرغانىدى، كۆپچىلىكى پاتقاقتا ئەجەل دامىغا گىرىپتار بولدى. ھەر خىل قىسىملار ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، چوڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى؛ ھىرات قوشۇ-نىغا چوڭ يوقىتىش بولدى.

مالىك شەھەرگە كىردى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى شەھەرگە تۆ-تاش بولغان كوچا ۋە باغلارنى تەستە قولىدا تۇتۇپ قالدى. ئەمىر قازاغان غالىب ئەمىرلىرى ۋە قوشۇنلىرى بىلەن ئۆز لەشكەرگا-ھىغا قايتتى. بۇ (توقۇنۇشتىن) كېيىن ھىرات قوشۇنلىرى پەس

سېپىلدىن سىرتقا باش چىقارمىدى.

ئەتىسى، ئەمىر قازاغان شەھەرگە يېقىن جايغا كېلىپ، ئۇنى قامال قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنى ھەر كۈنى جەڭ قىلىپ ئالغا سىلجىپ بېرىشاتتى ۋە تۈنگىچە شەپقەتسىز جەڭ ئوتى يالقۇنجاپ تۇردى.

(بېيىت)

شۇ يوسۇندا قىرىق كۈن ئۇرۇش بولدى،
ھاۋا قاراڭغۇ، يەر جاھان قانغا تولدى.

مالىك (ھۈسەيىن) قامال تەڭلىكىدىن قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، سۈلھى تۈزۈشكە ئېرىشىش ئۈچۈن شەھەر چوڭلىرى ۋە پېشقەدەملەرنى (ئەمىر قازاغان ھۈزۈرىغا) ۋاستىچى قىلىپ ئەۋەتتى ھەمدە بۇ يەردە ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى ئورۇندىتىپ، كېلەر يىل ئىخلاس ئىھرامىنى باغلاپ خان ۋە ئەمىر قازاغان ھۈزۈرىغا بارىدىغانلىقى ۋە ئۆزىدىن ئۆتكەن خاتالىق - كەمچىلىكلەر ئۈچۈن ئۆزرە سورايدىغانلىقىنى (ئېيتىشنى تاپىلىدى). ئەمىر قازاغان ئادىل ۋە رەھىمدىل ھۆكۈمدار بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈقرا ۋە بېچارىلەر ناھايىتى جاپا چېكىۋاتقانلىقى ھەمدە ئۇ دىيار پۈتۈنلەي خاراب ئەھۋالغا چۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ سۈلھىگە رازى بولدى.

(نەزم)

بېچارە خەلق تەڭلىك ھالىغا چۈشمىش،
ئامالسىزلىقتىن لەھەڭنىڭ ئاغزىغا چۈشمىش.

ياخشى ئەمەس ئۇرۇشۇش ۋە قان تۆكۈش،
تىرىماي تۇرۇپ ئورۇش ھەمدە سورۇش.

مالىك ھۈسەيىن ئۇنىڭغا سوۋغات تەرىقىسىدە ئىگەر ـ جاب-دۇقلۇق ئاتلار، نەق (مەبلەغ)، بىسات ـ بۈيۈم قاتارلىق نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەمىر ئامان ـ ئىسەن ئۆز تەختىگاھىغا قايتىپ، پېقىر كەمىنىلىرى بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئېرىشىشكە ئالدىرىغاي، دەپ ۋەدە بەردى ۋە قەسەم ئىچىپ ئىشەندۈردى.

ئەمىر قازاغان ماۋەرائۇننەھرگە قايتىپ كەتتى. بۇ ۋەقە 752 (1351 — 1352) ـ يىلى، يەنى توشقان يىلى يۈز بەردى. بۇ (ئەجەد) ھەرپلىرىدە «ز ـ ن ـ ب» («زەنب» — گۈناھ) بولىدۇ.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن مالىك ھۈسەيىننىڭ ئىشلىرى (بارغان-سېرى) ئارقىغا كەتتى. مۆلچەرلىگەن ئىشلىرى ئەملگە ئاشمى-دى، كۆپچىلىكى غورىيلاردىن تەشكىل تاپقان قوشۇنلار بىرلى-شىپ ئۇنى تەختتىن ئاغدۇرۇپ، ئورنىغا ئىنىسى مالىك باقىرنى قويماقچى بولدى. مالىك (ھۈسەيىن) بۇ پىتنىدىن خەۋەر تاپتى، لېكىن ئۇنى بېسىشقا قۇدرىتى يەتمەيتتى ۋە ئۆزىنى ئۇستىلىق بىلەن بېسىپ تۇراتتى. غورىيلار مالىك (ھۈسەيىن) بىرەر جايغا بارماقچى بولۇپ ئاتلانغان چېغىدا، پەيت كۈتۈپ ئۇنى قولغا ئېلىشنى پىلانلىغانىدى. مالىك ھۈسەيىن ئۆز سارىيىنىڭ بېغى-دىن ئاتلىنىپ چىققان چاغدا غورىيلارنىڭ ئۆزئارا نېمىنىدۇ كۆز-لەپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالدى ۋە پاراسەت بىلەن ئۇنىڭغا سۆيى-قەست قىلماقچى ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. بۇ يەردە بىر توپ كىشىلەر بارغىسىدىن كېلىپ ئات سودىسى قىلىشۋاتقان ۋە كى-شىلەر توپلىنىپ ئۇلار بىلەن ئېلىم ـ سېتىم قىلىشۋاتقانىدى. شۇ چاغدا مالىكنىڭ نەزىرى ئۇلارغا چۈشتى ۋە غورىيلارغا قاراپ، ئۇلارنى بۇلاڭلار دەپ بۇيرۇدى. غورىيلار ناھايىتى ئاچكۆزلۈك

بىلەن تالان ـ تاراج قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. مالىك پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئۇلارغا تۇتۇق بەرمەي ئىشكەلجە قەلئەسىگە يول ئالدى. بۇ قەلئە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن ھىرات ۋادىسىدا شەھەردىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ چاغدا ئاۋات ۋە يېمەك ـ ئىچمەك زاپىسى مول ئىدى.

753 (1352 — 1353) ـ يىلى مالىك ھۇسەيىن بەرگەن ۋەدىسىگە بىنائەن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يول ئالدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ئەمىر قازاغان ئۇنى ھۆرمەت ـ ئىززەت بىلەن كۈتۈۋالدى، ئاندىن ئالىي ئېتىبار بىلەن تەقدىرلەپ، غورىيلار ئۇنىڭ ئىنىسى مالىك باقىرغا ئېلىپ بەرگەن ھىراتنى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭغا قايتۇرۇش خۇشخەۋىرىنى ئېيتتى، لېكىن ئۇلۇس ئەمىرلىرى مالىك ھۇسەيىننى يامان كۆرۈشەتتى. ئۇزلۇكسىز ھالدا ئەمىر قازاغانغا ئۇنى قاماققا ئېلىش ھەققىدە تەۋسىيە قىلاتتى. ئەمىر قازاغان ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئېتىبار بەرمىگەچكە، ئۇزۇرلارا مەسلىھەتلىشىپ، مالىك ھۇسەيىننى ئۆلتۈرىمىز ۋە ھېچكىم بۇ ھەقتە دەۋا قىلمايدۇ، دېگەن قارارغا كېلىشتى. ئەمىر قازاغان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتى ۋە مالىك (ھۇسەيىن) نى چاقىرتىپ ئەمىرلەرنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى ئىكەنلىكى ھەققىدە خەۋەر بەردى ھەمدە «ئەگەر ياخشىسى ساڭا بىرەر زەخمەت يەتمەستە، بۇگۈن كېچىلا ئۆز يۇرتۇڭغا قايتقىنىڭ تۈزۈك» دېدى. مالىك (ھۇسەيىن) مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى ۋە قاراڭغۇ چۈشكەندە ھىراتقا قاراپ يول ئالدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغىنىدا، غۇلغۇلا قىلماستىن شەھەرگە كىردى ۋە قورغاندا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالدى. كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ مالىك باقىرنى تۇتۇپ قامىدى.

شۇ چاغلاردا يۇز بەرگەن ۋەقەلەردىن (يەنە) بىرى، ئەمىر قازاغانىنىڭ ئوغلى ئەمىرزادە ئابدۇللانىڭ سەمەرقەنددىن قوشۇن تارتىپ خارەزمگە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنى ئىشغال قىلىشى ئىدى.

ئەمىر قازاغان قىش مەزگىلى سالى سارايدا تۇراتتى. باھاردا قارانەۋەر گۈلزارىغا كۆچەتتى. يازدا ۋە كۈزدە مۇنكدا تۇرۇش بايرىقىنى تىكەتتى. ئۇ كۆپ ۋاقىتىنى شىكار قىلىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئېھتىياتچانلىق قائىدىسىگە ئەمەل قىلىشنى ئۇنتۇپ ۋە ھوشيارلىق شەرتىگە رىئايە قىلىشتىن غەپلەتتە قېلىپ، ئون - ئونبەش كىشى بىلەن، قورال - ياراغسىز سالى سارايدىن (شىكارغا) ئاتلاندى. ئۇ جەيھۇن (دەريا سى) دىن ئۆتۈپ ئوۋ ئوۋلاشقا كىرىشىپ كەتكەنىدى، شاھلاردەك ئوۋ بۇركۈتىنى قوشلارغا قاراپ ئۇچۇردى. توساتتىن ئەجەل بۇركۈتى «قەيەردە بولماڭلار (ئەجەل كەلگەندە) ئۆلۈم سىلەرنى تاپىدۇ»* (دېگەن ئايەت) پىستىرمىسىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ روھىي قوشىغا پەنجە سالدى. (يەنى)، ئەمىر قازاغانىنىڭ كۈيئوغلى ئورنات ئايمىقىدىن قوتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداي ئوغلى ئۇزۇندىن بېرى ئۆچ ئېلىش پىستىرمىسىدا ھازىرقىدەك بىر قولاي پەيتنى پايلاپ يۇرۇپ، ئاخىرى ئىمكانىيەت تاپتى. ئۇ بىر توپ خائىنلار بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئادالەت شوئارلىق داڭلىق (پادىشاھنى) خائىنلىق ئوقى بىلەن غۇلىتىپ، زۇلۇم قىلىچى بىلەن شېھىت قىلدى.

(نەزم)

يولىورۇقلىرى ئۇرۇشۇش ۋە ئۆچ ئېلىش،
ھەۋىسى قان تۆكۈش ۋە قىرغىن قىلىش.

كىيىمى ساۋۇت، كېچە - كۈندۈز ئورنى ئېگەر،
يەر بىلەن ئات ئۈستى، ھاۋا قىساس توزىڭى.

---

* «قۇرئان كەرىم»، 4 - سۈرە، 78 - ئايەتتىن.

ئەمىر قازاغاننىڭ ئەمرلىرى ۋە خاس كىشىلىرىدىن بولغان بىر توپ ئادەم قوتلۇق تۆمۈرنىڭ كەينىدىن ئات سېلىپ قوندۇز ئەتراپىدا يېتىشۋالدى ۋە ئۇنى قورشىلىۋېلىپ ئىنتىقام قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى.

(بېيىت)

ياۋۇزنىڭ هاياتى ياخشى ئاياغلاشماس،
قەبىھدىن پۈتۈن جاهان ئۆچ ئېلىشنى ئۇنتۇماس.

ئەمىر قازاغاننىڭ جەسىتىنى سالى سارايغا ئېلىپ بېرىپ دەپىن قىلىشتى. ئۇنىڭ روهى جەننەتتە نۇرلارغا چۆمگەي.

بۇ ۋەقە 759 (1357 — 1358) - يىلى، يەنى ئىت يىلى يۈز بەردى.

ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازاغاننىڭ هۆكۈمرانلىقى

ئەمىر قازاغاننىڭ (ئۆلۈمى) ۋەقەسىدىن كېيىن ئەمىرزادە ئابدۇللا سەمەرقەنددىن كېلىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

دەسلەپكى چاغلاردا (بايان قۇلىنى) ئالدىنقى كېلىشىمگە ئاساسەن خانلىققا تەيىنلەپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ زامانىدا مەلۇم مۇددەت سەمەرقەندده ياشىغانلىقى ۋە فىردەۋىس دىيارىنىڭ كۆڭۈللۈك باغۇ - بوستانلىرى يېقىپ قالغانلىقى ئۈچۈن دۆلىتىنىڭ مەركىزى شۇ يەردە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ سەمەرقەندگە يول ئالدى ۋە بايان قۇلى خانىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمىر قۇتغۇ ۋە باشقا ئەمىرلەر هەمدە ئاتىسىنىڭ

دۆلەت ئەربابلىرى نەسىھەت بىلەن خەيرخاھلىق بىلدۈرۈپ، ئاتا يۇرتىنى تاشلاپ كېتىش ئەقلىگە توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى ھەرقانچە ئۇقتۇرسىمۇ كار قىلمىدى.

(بېيىت)

ئۇ كىشى ئەزىزلەر تەلىمگە سالماي قۇلاقنى،
كۆپ چىشلىگەي نادامەت بارماقنى.

شۇ يەردە ۋە شۇ يىلى ئۇ بايان قۇلى خانىنى ئۇنىڭ ھەرىمىگە* نىسبەتەن شۇم نىيىتى بارلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا تۆمۈر شاھ ئوغلان يىسۈن تېمۇرخان ئوغلىنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. بايان قۇلى خانىنىڭ جەسىتىنى بۇخاراغا ئېلىپ كېلىپ، ئالەم شەيخى سەيفىددىن باخارزىيىنىڭ (ئۇنىڭ قەبرىسى نۇرغا تولغاي) مۇكەررەم مازارىنىڭ يېنىغا دەپنى قىلىشتى. ئۇنىڭ قەبرىسى جەننەتنىڭ ئۆچمەس شامى بىلەن نۇرغا تولۇپ تۇرغاي.

بايان سۇلدۇزنىڭ قوشۇن تارتىپ كەلگەنلىكى ۋە ئەمىرزادە ئابدۇللانىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى

«كىمكى يامانلىق قىلىدىكەن، بۇنىڭ ئۇچۇن (دۇنيادا ۋە ئاخىرەتتە) جازالىنىدۇ»** (دېگەن ئايەتنىڭ) ھۆكۈمىگە ئاساسەن

---

* ھەرىمى — خوتۇنى. — ت
** «قۇرئان كەرىم»، 4 ـ سۈرە، 123 ـ ئايەتتىن.

بايان قۇلى (خان) نىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئەمىرزادە ئابدۇللاغا قۇتۇلۇق ئىش بولمىدى.

ئەمىر بايان سۇلدۇز لەشكەر توپلاپ ھىسارى شادماندىن سەمەرقەندگە يۈرۈش قىلدى. كېش چېگراسىغا يېتىپ كەلگىنىدە، ئەمىر ھاجى بەرلاس ئىبنى بورىلغي ئىبنى نەمۇئەلە ئىبنى يىسۇ مۇنكا ئىبنى قاراچار سەردار ئۆزبېنىڭ بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشۇلدى ۋە ئۇلار بىرلىكتە ئەمىرزادە ئابدۇللاغا قارشى يۈرۈش قىلدى. جەڭ قىلىپ ئۇنى ھەيدىۋەتتى، ئىنىسى ۋە ئۇ خانلىققا كۆتۈرگەن تۆمۈر شاھنىمۇ (مەنسەپلىرىدىن) ئېلىپ تاشلىدى.

(بەيىت)

ياماڭلىق قىلساڭ ئاپەتتىن ئامان بولمىغايسەن
(چۈنكى) تەبىئەت ئۆچۈن ئىنئام بېرىش ۋاجىبدۇر.

ئەمىرزادە ئابدۇللا قېچىپ، جەيھۇن (دەريا سى) دىن ئۆتتى ۋە باقلاننىڭ يۇقىرىسىدىن مېڭىپ ئەندىرابغا باردى. ئۇ شۇ يەردە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئەمىر قازاغاننىڭ بارلىق ئۇرۇق - جەمەتى ھەر تەرەپكە تارقاپ كەتتى. ئەمىر بايان سۇلدۇز ۋە ئەمىر ھاجى بەرلاس شۇ چاغدا ئېتىبارلىق سەردارلاردىن ۋە داڭلىق ئەمىرلەردىن بولۇپ، شان - شەۋكەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ئىدى. ئۇلار مەملىكەتنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىپ ئىدارە قىلىش ۋە پۇقرالارنى خاتىرجەم قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئەمىر بايان (سۇلدۇز) مۇلايىم ۋە كىشىگە ئازار بەرمەيدىغان، بىراق ئىچىملىككە بېرىلىپ كەتكەن كىشى ئىدى. غۇنچە بىلەن لالىدەك، كوزا ۋە پىيالىسىز كۈنى ئۆتمەيتتى. بىر يىلدا

بىر ھەپتە ھوشيار بولمايتتى. تەسەۋۋۇرىنىڭ ئەينىكىدە، «پەقەت مەي يەل ئەمەس، باشقىسى (پوتونلەي) يەلدۇر» نەقىشىدىن باشقا نەرسىنى كۆرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ياماڭلىق ۋە تەرتىپسىزلىك بۇرىلىرىنىڭ چىشلىرى ئۆتكۈرلىشىپ، يۇرت ئەھۋالىدا پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. ئەمىرلەر ۋە سەردارلاردىن ھەربىرى ئۆزى (باشقۇرۇپ) تۇرغان جايدا ھىيلە ـ نەيرەڭ خىيالىنىڭ قەلبىمى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە يەككە ھۆكۈملۈك قىلىش بايرىقىنى تىكتى. قول ئاستىدا ئادەمى بار بولغان ھەركىمنىڭ خىيال قۇشى كاللىسىنىڭ بالخانىسىغا يولباشچىلىق ۋە مەغرۇرلۇق ئۇرۇقىنى تېرىدى. كىمنىڭ بىرئاز كۈچى بولسا، ئارزۇ بۇركۈتى سەلتەنەت سەۋداسى ھاۋاسىدا قانات قاقاتتى.

ئىلگىرىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر ھاجى بارلاسىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا تېگىشلىك بولغان كېش شەھىرى ۋە ئۇنىڭ يان ئەتراپلىرى ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. خوجەندنى ئەمىر بايەزىد جەلايىر باشقۇراتتى. بەزى ۋىلايەتلەر ئەمىر ھۈسەين ئىبنى مۇسلا ئىبنى ئەمىر قازاغان ئىختىيارىدا بولۇپ، ئۇ قوشۇن ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئورنىغا دەۋاگەرلىك قىلاتتى. بەلخدە ئولجاي بۇغا سۇلدۇز ئۆز جەمەتى بىلەن ھۆكۈمرانلىقتىن سۆز ئاچاتتى. شىبىرغاندا مۇھەممەد خوجا ئەپەردى، نايمان جەمەتىدىن شۇ يوسۇندا ئىش تۇتقان ئىدى. بەدەخشان شاھلىرى ئۆز تاغلىرىدا باشقىلارغا باش ئەگمەيتتى. كەيخۇسراۋ ۋە ئولجايتۇ ئەپەردىمۇ خەتلان ۋە ئەرھاڭ ۋىلايەتلىرىدە خۇددى شۇ يولنى تۇتقانىدى. قەدىمىي يۇرت سەمەرقەند ناھىيىسىدىكى سەرىپۇل ۋە تانكەنتتە بولغان ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىي بارلىق ياسەۋۇرىيلارنى (ئەتراپىغا) يىغىپ ھېچكىمگە پىسەنت قىلمىغانىدى. بۇ تۇرلۇك ـ تۇمەن تائىپىلەر ئارىسىدا خېلى ئۇرۇش ـ جېدەللەر بولۇپ ئۆتتى. نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولۇ-

دى. جۇملىدىن مۇھەممەد خوجا ئەپەردى بىلەن قەھىستان ھاكى- مى ئەمىر سۇتۇلمىش مالىك مۇئىزىددىن ھۇسەيىننىڭ كۆزىتىشى ۋە ئۇرۇشلىرىدىن بېزىپ كەتكىنىدىن ماۋەرائۇننەھرگە قايتقانى- دى. ئۇ يەردىن قايتىپ، ئەمىر مۇھەممەد خوجا بىلەن بىرلەشتى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر دوستلۇق بارلىققا كەلدى. ئىككىيى- لەن ئىتتىپاقلىقتا مالىك ھۇسەينىگە قارشى يۈرۈش قىلىشقا ۋەدىلەشتى ۋە شۇ ئاساستا زور قوشۇن تۇزۇپ، ھىراتقا قاراپ يول ئالدى. مالىك ھۇسەينىمۇ ئۆز لەشكەرلىرىنى يىغىپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. مۇھەممەد خوجا ۋە سۇتۇلمىش ئىنتايىن مەغرۇر- لۇققا بېرىلىپ كېتىپ، ئۆزلىرىچە، «مالىك (ھۇسەيىن) نى كۆرگەن ھامان ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلمىغۇچە (ئاتىنىڭ) تىزگىنىنى تارتمىغايمىز» دېگەنىدى.

مالىك (ھۇسەيىن) مۇرغاب دەرياسىدىن ئۆتۈپ ياپاغۇ دالى- سىدا ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى توقۇنۇشقاندا، مۇھەممەد خوجا ۋە سۇتۇلمىش ئالدى بىلەن، قىلىچ يالىڭاچلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. شۇ چاغدا بىر غارايىپ ۋەقە يۈز بەردى: مالىك (ھۇسە- يىن) نىڭ قوشۇنى سېپىدىن ئېتىلغان ئىككى ئوق توپتوغرا بۇ ئىككى باشلىققا كېلىپ تەگدى ۋە ئىككىلىسى ئاتتىن يىقىلىپ ھالاك بولدى. (تەڭرى) يارانقانلارنىڭ باشقا بىرىگە ھېچبىر زىيان يەتمىدى.

(بەيىت)

زەررىچە تۇپراقمۇ ئادەم قېنىغا ئارىلاشمىدى،
بىر تال چۇمۇلىمۇ ئاياغ ئاستىدا ھالاك بولمىدى.

شۇنچە كۆپ سانلىق ۋە شەۋكەتلىك قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ توزۇپ كەتتى.

قىسقىسى، تارقاقلىق تۇپەيلى چاغاتاي ئۇلۇسىدا بالايىئاپەت ئوتى (بارغانسېرى) يالقۇنلىدى. پىتنە ۋە غەۋغا ئەۋجىگە چىقتى، بىچارە خەلق تەشۋىش ۋە پەرىشانلىقلار ئات - چاپلىرى ئاستىدا قالغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتىگە قوشۇن تارتقانلىقى

مەزكۇر ۋەقەلەردىن[129] كېيىن، ماۋەرائۇننەھر دىيارىنىڭ ئەھۋالى چۆشكۈنلۈككە يۈز تۇتۇپ، چاغاتاي خان نەسلىدىن بولغان جەتە پادىشاھى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئىبنى ئەمىل خوجا ئىبنى دۇۋاخان 761 - يىل رەبىيەھىسانى (ئىيى) دا يەنى چاشقان يىلى (1360 - يىلى، يانۋار - فېۋرال) ئۆزىنىڭ پۇتۇن ئەل - جەمەتىنى يىغىپ قوشۇن تۇزدى ۋە يۇرتلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئارزۇسى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يۇرۇش قىلدى. چۈنكى نەسلى - نەسەب جەھەتتىن بۇ مەملىكەتنىڭ پادىشاھلىقى ئۇنىڭغا تېگىشى كېرەك ئىدى[130].

تۇرمەشىرىن خان ۋاپاتىدىن (1327 - يىلى) تا ھازىرغىچە (1360 - يىلىغىچە) 33 يىل ئۆتكەن بولۇپ، بۇ دەۋردە چاغاتاي خان ئۇلۇسىدا سەككىزخان ھۆكۈم سۈردى. تۇغلۇق تۆمۇرخان خوجەند دەرياسى[131] يېنىدىكى تاشكەنت چۆلىدە[132] جايلاشقان چاناقبۇلاق مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەندە، ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ، قەرايىت[133] ئايمىقى[134] دىن ئۇلۇغ توقا تۆمۇر، ئەركەنتۇ ئايمىقىدىن ھاجى بەگ ۋە قاتۇلى ئايمىقىدىن بىكىجەكلەرنىڭ ماتلاي[135] شەكلىدە ئالدىدا بېرىشلىرىنى ماقۇل كۆردى. ئۇچىلا ئەمىر پەرمانغا مۇۋاپىق ئالدىدا ماتىدى. خوجەند دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئەمىر بايەزىد

جەلايىر ئىتتائەت قەدىمىنى سۈلھى يولىغا قويدى ۋە ئۆز خەلقى بىلەن ئۇلارغا كېلىپ قوشۇلدى. ئۇلار بىرلىكتە شەھرىسەبز تەرەپكە يۈزلەندى.

ئەمىر ھاجى بارلاس[136] كېيىن، قەرشى ۋە شۇ ئەتراپتىكى لەشكەرلىرىنى توپلاپ ئۇلارغا قارشى مۇداپىئە تەييارلىقى قىلىش ۋە يولىنى توسۇشقا ئاتلاندى. بىراق بۇ قارارنى ئۇزۇل - كېسىل ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ماقۇل كۆرمىدى ۋە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى توقۇنۇشماستىن بۇرۇن خۇراسان تەرەپكە ئالدىرىدى.

(نەزم)

جەڭ باشلانماستا توغرا ئۇسۇلى،
ئۇرۇشۇشتىن ئەۋزەلدۇر سۈلھى يولى.

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ھاجى بارلاس بىلەن مەسلىھەتلەشكەنلىكى ۋە جەيھۇن دەرياسىدىن قايتىپ كەلگەنلىكى ھەمدە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىرلىرى بىلەن ئۇچراشقانلىقى

(نەزم)

رىغبەت شجائەتتىن ئالدىن تۇرسا، ئىككى شجائەتتۇر،
ئۇ بىرىنچى ۋە بۇ بولسا ئىككىنچى ئورۇندىدۇر.

ئۇلار ئىككىلىسى ئۆزئارا قوشۇلسا ئەركىن،
ئىگەللەر ھەرقانداق يەرنىڭ يۈكسەكلىكىن.

ئالىي ۋە مۇقەددەس ھاكىم (ئاللا) نىڭ كامىل ھىممىتى ھەرقانداق ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنى بىردىنبىر مەۋجۇت سەۋەب بىلەن باغلىق قىلىپ قويغان ۋە ھەرقانداق مەقسەتنىڭ ئەملگە ئېشىشىنى قانداقتۇ بىر باھانە ۋاستىچىلىقى بىلەن باغلىغان. ئاللانىڭ مەرھىمىتىنىڭ سايىسى بولغان سەلتەنەتنىڭ نازۇك ئىشى ئىككى ئىنسانىي خەيرلىك خىسلەتكە تايىنىدۇ. بىرىنچى، ئۆتكۈر رىغبەت؛ ئەگەر بىرەر ياخشى ۋەقەنىڭ تۈنى قاراڭغۇلىشىپ قالسا، ئۇنىڭ نۇرلىرىنىڭ يورۇقى ئامانلىق ۋە نىجاتلىق تەرەپكە باشلاپ بارالايدۇ.

(نەزم)

بىر رىغبەت بىلەن پۈتۈن لەشكەرنىڭ بېلى سۇنار،
بىرلا قىلىچ يۈزلەرچە ياۋنى قىرار.

ئىككىنچى، كامىل شىجائەت؛ ئۇ ئۇرۇش ۋە پىتنىلەر دولقۇنلىرى ئەۋج ئالغان چاغدا قەلب كۈچى ۋە جەڭگىۋار سالماقلىق بىلەن مەردانىلىك ۋە چىدام ئايبغىنى تىرەپ تۇرالايدۇ.

(نەزم)

بەكمۇ تەڭلىككە چۈشۈپ قالغان ئان،
جىگەر كېرەك ئاڭا ۋە لەختە قان.

دەرىجىسىگە قاراپ، رىغبەت شىجائەتتىن ئالدىن تۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئەۋزەلدۇر. تەدبىرنىڭ پايدىلىرى ئوق پايدىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ ۋە مۇكەممەلدۇر. قىلىچ گەرچە تىلى ئۆتكۈر-

لىكتە بىر نىشانە، يەنى ئېنىق غەلىبە نىشانىسى بولسىمۇ، ياخشى رىغبەت مەسلىھەتىدىن ساۋاق ئالىدۇ. نەيزە جەڭ مەيدانىدا شامەدەك پارلاپ تۇرسىمۇ، زەپەر شامى توغرا تەدبىر نۇرىدا يانىدۇ. قىلىچ ھۆكۈمى توغرا پىكىر خەۋەرچىسى تەرىپىدىن كەلسە، دۈشمەنلەر بويۇن ئېگىپ، ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر خەۋەرمۇ تەدبىر بايانىدىن ئىبارەت بولسا، دۈشمەن قەلبىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئىقبال كۆزىنىڭ روشەنلىك ۋە سەگەكلىكى جەڭ مەرىكىسى غۇبارىدىن ئاشىدۇ ۋە جەڭ مەرىكىسى قاراڭغۇلۇقىدا يارقىن پىكىر يورۇقلۇقى قول بولىدۇ.

(نەزم)

ياخشى رىغبەت بىلەن تۇزۇلگەن بىر تەدبىر،
ئۈستۈندۇر قۇم دېگىزىدەك يۈز لەشكەردىن.

بۇ تەدبىرنىڭ تەستىقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئەمىر ھاجى بارلاس جەتە قوشۇننىڭ باستۇرۇپ كېلىشىدىن قورقۇنچقا چۈشۈپ، قەدىم يۇرتىنى تاشلاپ، خۇراسان تەرەپكە يول ئالدى ۋە چۆلدىن ئۆتۈپ جەيھۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ باردى.

(نەزم)

جاھان ھاكىمى جەمشىد[137] تەك قەدىرلىك، پەلەكتەك ئۇلۇغۋار،
قىيامەتتەك دەھشەتلىك، قوشۇنى يۈلتۇزلارچە بار.

پەلەكتەك قەدىرلىك تۇمۇر، دېگىزدەك ساخاۋىتى،
ئاڭا بولغاي ئۇلۇغ پەرۋەردىگارنىڭ رەھمىتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئېنىق بىلدىكى، ئەگەر بۇنىڭدىن ئارتۇق سەۋر قىلىدىغان بولسا، ئەسلىي ۋەتىنى پۈتۈنلەي ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتەتتى. (ئاتا) مىراس جاي، (ئايەتتە تەكىتلەنگىنىدەك)، «تۆپتۈز» يەرگە ئايلىنىپ قالاتتى. چۈنكى ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي[138] شۇ يىلى[139] ھەق دەرگاھى رەھمىتىگە قوشۇلغانىدى[140].

(نەزم)

ئاتا كەتكەن، تاغا قاچقان،
بىگانىدىن ئۆلكە بولغان پەرىشان.

دۈشمەن كۆچلۈك، ئۇلۇس خەتەردە قالغان،
بالا - قازا بۇركۈتى قانىتىنى يايغان.

ئەنە شۇنداق ھالەتتە، تېخى ئۇنىڭ مۇبارەك يېشى يىگىرمە بەش چېگرا‌سىدىن ئۆتمىگەن ۋە نۇرلۇق قەلبىنىڭ ئەينىكى تۈرمۇش تەجرىبىلىرى پەدىزىدىن جۇلا تاپمىغان بولسىمۇ، ئىلاھىي مەدەت نۇرلىرىنىڭ ئەكس ئېتىدىغان جايى ۋە ئۇنىڭ ئىنايەتلىرى سىرلىرىنىڭ چۈشۈش ئورنى بولغان مۇشكۈللەرتى ئاسان قىلغۇچى رىغبىتىنى ئۇ دەھشەتلىك پالاكەتنىڭ ھەل بولۇشىغا قاراتتى. «ئۇلار ئىش چىققاندا كېڭەش قىلىدۇ» دېگەن سۆزنەتكە ئەمەل قىلىپ، مەسلىھەت شەكلىدە ئەمىر ھاجى (بارلاس) نىڭ قەلبىگە تۆۋەندىكى مەسلىھەتنى ھاۋالە قىلدى: «ئەگەر مەملىكەت ھاكىمسىز قالسا ئۇنىڭغا سۆزسىز كۆپ قىيىنچىلىق يەتكەي، ئەل ۋە ئۇلۇسى رەقىبلەر غەزىپى ۋە باسقۇنچىلىقى زىيىنىدىن پۈتۈنلەي خانۇۋەيران بولغاي.

(نەزم)

باشسىز دۆلەت خۇددى جانسىز بەدەندۇر،
جانسىز تەن ئەھۋالى سۆزسىز بۇزۇلۇر.

ياخشى كېڭەش شۇكى، ئەگەر سىز خۇراسان تەرەپكە بارار بولسىڭىز، مەن كېش تەرەپكە قايتسام، ئۇلۇسقا تەسكىن بېرىپ، ئۇ يەردىن خان خىزمىتىگە ئۆتسەم، ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن كۆرۈشسەم، شۇندىلا ۋىلايەت خاراب بولمىغاي. پۇقرالار يارانقان تەخرىنىڭ (پادىشاھلارغا تاپشۇرۇلغان) ئامانىتىدۇر. ئۇلار قىيىنچىلىق زەخمەت ۋە تەشۋىشكە چۇشمىگەي.» ئەمىر ھاجى (بارلاس) ئىلاھىي ئىلھام نەتىجىسى بولغان بۇ سۆزدىن سائادەت ۋە ئىقبال ئەتىرىنى پۇرىدى ۋە ئۇ پىكىرنى ماقۇل كۆردى.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرى دۆلەت تىزگىنىنى (ئۆز) دىيارى تەرەپكە بۇراپ، يولىغا راۋان بولدى. خۇزار[141] مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگىنىدە، ھاجى مەخمۇت شاھ ياسەۋۇرىينى ئۇچراتتى. ئۇ جەتە قوشۇننىڭ ماڭلىيىغا باشچى بولۇپ، چوڭ بىر توپ بىلەن ئالدىراش ھالدا يېتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار تەمە چىشىنى ئۇ دىيارنى تالان ـ تاراج قىلىشقا بىلىگەن، ئىستەك ۋە ئارزۇ قاپلىرىنى شۇ ئەتراپنىڭ زاپاس بايلىقلىرى ھەمدە مالىلىرىغا تىككەنىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران كۇنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان دۆلەتنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئۇنى تىنچلاندۇرۇپ: «سىلەر سەۋر قىلىپ تۇرۇڭلار، مەن بېرىپ ئەمىرلەر بىلەن كۆرۈشەي. ئۇلارنىڭ رازىلىقىغا قاراپ ۋەزىيەت يار بەرسە ۋە مەسلىھەت تەقەززا قىلسا، مەقسەتكە يەتكەي» دېدى.

ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار سۆزى پۇتۇنلەي ساماۋىي دۆلەت ئىلھامىنىڭ تەلىمىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۇچۇن، تەقدىر ھۆكۈمىدەك، ھېچقانداق ساھەدە ئەسلا رەت قىلىنمىدى. شۇبھىسىز

سىز، ئۇلار (ۋىلايەت ئۇستىگە) يۇرۇش قىلىشقا قانچىلىك جەزم قىلغان بولسىمۇ، بىراق شۇ يەردە توختىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى بەختىيار ھالدا يولىغا راۋان بولدى. كېشىگە قەدەم باسقىنىدا، جەتە ئەمىرلىرىمۇ ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇ ئۇچىلا ئەمىر[142] بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلار ئۇنىڭ مۇبارەك ھۆسنىدە ئىلاھىي شەپەق ئۇچقۇنىنى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن ھۈمايۇننىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغىنىنى ھەر خىل ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۇلۇغلىدى ھەمدە (تۇغلۇق تۆمۈر) خانغا تەۋەلىك ئىزھار قىلغانلىقى ئۈچۈن ماختاشلار بىلەن ئالقىشلىدى. ئەمىر قاراچارنىڭ تۇمەنى* نى ۋە كېش دىيارىنىڭ خەلقلىرىنى تەۋە ۋە ياندىش يەرلەر بىلەن بىللە ئۇنىڭغا تېگىشلىك قىلدى.

مۇشكۇللەرنى ئاسان قىلغۇچىنىڭ رىغبىتى تۇپەيلى، ئۇ دىيارغا يۈزلەنگەن قىيىنچىلىق ۋە بالايىئاپەت كەلكۈنى بېسىلدى ۋە ئەل ئۇمىدىنى ئۇزگەن ئىلتىپات ۋە ئېھسان يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى.

(نەزم)

شادلىققا ئايلىنار سەن تۇپەيلى غەم،
ئەبەدىي بولار نەزىرىڭدىن ئۆمۈر ھەم.

ئەل كەلتۈرسە كوچاڭدىن دوزاخقا تۇپراق،
ئابىھاياتقا ئايلىنار يالقۇنى مۇتلەق.

دېگەن سۆزلەرنىڭ مەزمۇنى ئەمەلدە نامايان بولدى. (بۇ يەردە) يىراقنى كۆرەلمەيدىغان ئادەملەر (ساھىبقىران) ئالىيلىرى مۇۋەپپەق بولغانلارنى بىر چوڭ بەخت دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى. بىراق تەقدىر،

---

* تۇمەن — مەمۇرىي رايون. — ت

(شېئىر)

بويۇك تېخى تاك شامىلى، چىقمىدى غۇر - غۇر،
چىققىچە تاك شامىلى سەن كۆتۈپ تۇر.

دەپ ئۇزلۇكسىز تەكىتلەپ تۇراتتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى جەتە ئەمىرلىرى يېنىدىن قايتىپ كەلدى ۋە ئىلتىپات سايىسىنى ئۇلۇغ سىنى باشقۇرۇش ۋە مۇھاپىزەت قىلىش (ئىشىغا) سالدى. شەھەر سىنى بازىدىن تا جەيھۇن دەريا سى ياقىسىغىچە (بولغان) بارلىق قوشۇنلارنى جەم بولۇشقا پەرمان قىلدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۆپ لەشكەر توپلاندى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىيغا (بېرىپ) قوشۇلدى. بۇ ھەقتە جەتە ئەمىرلىرى ئارىسىدا چىقىشالماسلىق پەيدا بولدى ۋە ئۇلار بارلىق قوشۇنلىرىنى ۋە ئۇ ئەتراپتىن يۈك - تاقىلىرىنى ئېلىپ قايتىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان قوشۇنىغا قوشۇلدى. ئەمىر بايەزىد جەلايىر[143] ئۆز قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىيغا كېلىپ قوشۇلدى.

ئەمىر ھۈسەيىن[144] نىڭ ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن جەڭ قىلىشقا قوشۇن تارتقانلىقى ۋە ئەمىرلەردىن مەدەت سورىغانلىقى

ئەمىر قازاغاننىڭ نەۋرىسى ئەمىر ھۈسەيىن تېزلىكتە كابۇلدىن ئاتلىنىپ، ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن جەڭ تەرەددۇتىغا

چۈشۈپ، قوشۇن تۈزۈش ۋە قوراللاندۇرۇشقا باشلىدى ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ ھەزرىتى ساھىبقىران، ئەمىر بايەزىد جەلايىر ۋە ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىيدىن ياردەم سورىدى. ئۇلار كېڭىشۈالغىنىدىن كېيىن مۇنداق قىلىشنى توغرا تاپتى: ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر ياسەۋۇرىي (ئىككىيلەن) ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئىلتىماسىنى قاندۇرىدىغان بولدى. ئەمىر بايەزىد بولسا، جەتە ئەمىرلىرىدە تۆھمەت ۋە يامانلىق قىلىشقا مادار قالمىسۇن دېگەن مەقسەتتە، تۈغلۇق تۆمۈرخان تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى توغرا تاپتى. ئەمىر بايەزىد بۇ پىلانغا بىنائەن يولغا چىقتى. خوجەند ۋىلايىتىگە يېتىپ كەلگىنىدە، تۈغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن يەنە قايتىپ كەلگەنلىكى ۋە چۈ دەريا-سى[145] بويىدا ئۆز ئۇغرۇقى[146] بىلەن بىرلەشكەنلىكى خەۋىرىنى ئاڭلاپ مۆلچەرلىگەن ئويىدىن ياندى ۋە شۇ يەردە توختاپ تۇردى. باشقا تەرەپتە بولسا ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر خىزىر تەرتىپكە سالغان قوشۇن بىلەن ئەمىر ھۈسەينگە ياردەمگە باردى.

(نەزم)

بىر تەكشى سەپلەنگەن ھامايە چېغى،
ھۈجۈمدا ھەممىسى سەپنى يارغۇچى.

قىلىچلىرى زەخمىدىن چەرخ[147] ئىگىرىدى،
نەيزىسى بېرىدۇ ئۆلۈم خەۋىرى.

ئورمان ئارسلانلىرى بىلەن ياستۇقداش،
تاغ قاپلانلىرى بىلەن ئىدى ئۇرۇقداش.

ئۇلار دەربەندى ـ ئاھەنىن[148] دەپ ئاتىلىدىغان قەھەلقەدىن ئۆتۈپ، ئەمىر ھۈسەينىنىڭ يېنىغا يېتىپ باردى ۋە بىرلىشىپ ھىسارى شادمان[149] غا يۈرۈش قىلدى. چۈنكى ئەمىر بايان سۇلـدۇز شۇ يەردە ئىدى. ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشنى ئۆز ئىمكانـنىيىتى دەرىجىسىدە كۆرمىگەچكە، قېچىشنى ئىختىيار قىلىپ، بەدەخشانغا يول ئالدى. ئۇلار يېقىندىن كۆزىتىپ ماڭغانىدى، بەدەخشانغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ يەرنىڭ ۋالىيسى قېچىپ كېـتىپ، مەملىكەت ئەمىر ھۈسەينىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى.

(ئەمىر ھۈسەين) يۈرتنى ئىشغال قىلىپ ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزۈۋالغاچقا، كەيخۇسراۋ خەتلانىيىنىڭ بۇرادىرى كەيقۇبادـنى ياساققا يەتكۈزدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر خىزىرلارنىڭ قۇتلۇق مەـدىتى تۇپەيلى ئەمىر ھۈسەينىنىڭ ئۈمىد سەھىپىسى دۆلەت ۋە ئىقبال نەقىشلىرى بىلەن زىننەت تاپتى ۋە (بۇ ياخشىلىق ئۇـچۈن) مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ھەمدە رەھمەتلەر ئېيتىش رەسـىمىنى ئورۇنلايتتى.

ئۇلار قايتىشقا جەزم قىلىپ يولغا ئاتلاندى ۋە

(نەزم)

زەپەر تىزگىنىدە، نۇسرەت ئۇزەڭگىدە،
يېڭى بەختتىن بولۇپ شاد ـ خۇرام،

دەپ، سائادەتلىك يۈزلىرىنى ئۆز يۈرتى تەرەپكە بۇرىدى. ئەمىر خىزىرنىڭ يولى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ يۈرتى ۋە دىيارىدىن ئۆتىدىغانلىقى ئۈچۈن شاھانە ساخاۋەت مېھماندارچىلىق قائىدىسـىنى پادىشاھلارغا خاس ھالدا بەجا كەلتۈرۈشنى لايىق تاپتى ۋە

بەدەخشاننىڭ كەسىم مەھەللىسى[150] دە بالدۇررىاق يولغا چىقتى. (ئادەتتە) ئۇ يەردىن شەھرىسەبزگىچە 15 كۇندىن ئارتۇق مېڭىشقا توغرا كېلەتتى، (بىراق ساھىبقىران ئالىيلىرى) ئۇنى تۆت كېچە ـ كۇندۇزدە بېسىپ ئۆتۈپ، چاشگاھ ۋاقتىدا كېش يايلىقىدىكى ئۇلۇغمەيدان (مەھەللىسىگە) كېلىپ چۈشتى ۋە توي[151] غا تەييارلىق قىلىشقا پەرمان بەردى.

ئەمىر خىزىرنىڭ يېقىنلاپ كېلىشى بىلەنلا ساھىبقىران ئالىيلىرى پەيغەمبىرىمىزنىڭ (ئۇنىڭغا ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالامى بولغاي) «مېھمانىنى ئىززەت قىلىڭلار» دېگىنىگە ئەمەل قىلىپ، مېھمانىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالىدى. قانداق ئىززەت ـ ئىكرام قىلىش لازىم تېپىلسا، ھەممىسىنى بەجا كەلتۈردى. (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى توي تەييارلىقىنى قىلىپ، مەخسۇس سورۇن تۈزۈپ، زىياپەتتە ئويۇن ـ تاماشا ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن كېرەك بولغان تەييارلىقلارنى تەق قىلىپ قويغانىدى.

(نەزم)

تۈزۈلدى شاھانە ئاجايىپ سورۇن،
لازىمەتلەر داستىخاندىن ئالدى ئورۇن.

قەدەھلەر كۆتۈردى، تاۋام يېيىشتى،
شاد ـ خۇراملىق مەيىدىن بەھرە ئېلىشتى.

توي زىياپىتىدىن كېيىن ئەمىر خىزىر ئۆز يۇرتىغا يول ئالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك ۋە ئۇلۇغ ۋار قوشۇنىدا قارار تاپتى ۋە ئۇنىڭ مەرھەمەت ـ ئېھسانىنىڭ

قۇياشى چوڭ - كىچىكىنىڭ تۇرمۇش (ئۆيى) نىڭ ئىشىك - تاملىرىغا نۇر چاچتى.

(نەزم)

ئادالىتى نۇرىدىن نۇرلاندى جاھان،
پۇقرالار شاد - خۇرام، يۇرت ئاباداندۇ.

ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ئىككىنچى قېتىم ساھىبقىران ئالىيلىرىدىن مەدەت سورىغانلىقى

شۇ چاغلاردا ئەمىر تۇغلۇق سۇلدۇز[152] ئەمىر ھۇسەيىنگە قارشى باش كۆتۈردى ۋە ئىتائەتسىزلىك ھەمدە ئۆز بېشىمچىلىقىنىڭ چاڭقاق قىلىچىنى سۇغاردى.

ئەمىر ھۇسەيىن دۆلەتنىڭ گەۋدىسى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ياردىمى ئۈمىدىدىن كۆڭلى خۇش بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن (ئۇنىڭ يېنىغا) بىر ئىشەنچلىك كىشىنى ئەۋەتىپ، ۋەقەنى ئۇنىڭ مۇشكۈللەرنى ھەل قىلغۇچى رايىغا ھاۋالە قىلدى. ئەمىر بايەزىد ۋە ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىيلارنىمۇ ئۇ ئەھۋالدىن خەۋەردار قىلدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى قايسىكى ئالىيجاناپ ۋە مەردلىك ئۇ بەختىيار پادىشاھىغا خاس بولسا، تېزلىك بىلەن قوشۇن توپلاش ئۈچۈن پەرمان قىلدى. قوشۇن جەڭ بەزمىسىدە زۇمرەتتەك قەلىچ تىغىنى نازىنىنلارنىڭ كەيلى لېۋى دەپ ھېسابلايدىغان ۋە

• ئاباداد — ئاۋات، بايات مەنىسىدە. — ت

سىرتماق ئۆرمىسىنى خوتەن گۈزەللىرى زۇلپىنىڭ* ھالقىسى ۋە ئۆرمىسى دەپ بىلىدىغان بىر گۈزەللىك ئىبارەت ئىدى.

(نەزم)

ھەممىسى قالقانچى، قىلىچۇاز ھەم مەرگەن،
ھەممىسى جەڭگىۋار، تاغ يۈرەك، باتۇر.

دېگىز كەبى، لېكىن ھۆجۇمدا گويا كى چاقماق،
كىم كۆرگەن دېگىزنىڭ چاقناتقىنىنى چاقماق.

ئۇ ئەنە شۇنداق نۇرغۇن لەشكەر بىلەن پۇتۇن شەۋكەت ۋە قۇدرىتىنى ئەمىر ھۈسەينگە يارەملىشىشكە قاراتتى.

قەھەلقە مەھەللىسىدە ئەمىر خىزىر ئۆز قوشۇنى بىلەن ھۈمايۇن قوشۇنىغا كېلىپ قوشۇلدى ۋە بىرلىكتە يول يۈرۈپ ھەسارىدا ئەمىر ھۈسەينگە يېتىشتى. دۇشمەن خۇددى شامالىنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن بۇرۇنراق قاچىدىغان پاشىدەك ۋە كەلكۇن يېتىپ كەلمەي تۇرۇپ ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغان ئۆلى بوش تامدەك قېچىپ كەتكەنىدى.

ئەمىر ھۈسەين ئۇلارنىڭ مۇبارەك قەدەمىنى كاتتا ھۆرمەت - ئىززەت كۆرسىتىپ كۈتۈۋالدى. توي ۋە مېھماندارچىلىق رەسىم - قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆز ئەمىرلىكلىرىنىڭ پايتەختىگە ئۇزىتتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى دەربەندى ئاھەنىندىن ئۆتكەندە، (يۈرتىنى) قوغداش ۋاقتىدا جەتە ئەمىرلىرىنىڭ (باستۇرۇپ كەلگەن

---

* زۇلپى — چېكە چېچى. — ت

نىدىن) قورقۇپ خۇراسانغا كەتكەن ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ يەنە قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى مۇبارەك قۇلىقىغا يەتتى. ئۇلار لەشكەرلەرنى توپلاپ خىزىر ياسەۋۇرىيغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا ئۆزئارا ئەھدى تۈزۈشۈپتۇ. ئەمىر ھاجى (بارلاس) ئالدىنراق كېشگە كەپتۇ ۋە ئۇ يەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغماقچى بوپتۇ. (ساھىبقىران) نىڭ ئالەمنى بېزەتكۈچى رىغبىتى بۇ خەۋەردىن ھوشيار بولۇپ، ھۇمايۇن ئۈزەڭگىسىدە مۇلازىملىق بەختىگە مۇيەسسەر بولغان قوشۇن بىلەن كېشدىن ئۆتۈپ، ئەمىر خىزىرغا قوشۇلدى ۋە ئۇلار بىرلىكتە كېشگە قاراپ يۈرۈش قىلدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىي بىلەن جەڭ قىلغانلىقى

ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە خىزىر ياسەۋۇرىينىڭ (ئۇ تەرەپكە) يۈزلەنگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئەمىر ھاجى (بارلاس) لەشكەر توپلاپ كېشدىن يولغا ئاتلاندى ۋە جەڭگە ھازىرلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

ئاقيار مەھەللىسىدە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈشتى.

(نەزم)

ناغرا ـ كاناي ئاۋازى پەلەككە تولدى،
قىلىچ تىغى جەڭگاھنى قانغا بويىدى.

ھەر تەرەپتىن قوزغالدى سۈرەنۇ چۇقان،
پەرق ئەتمەك تەس ئىدى تاغ ـ چۆللىنى شۇئان.

باتۇرلار تاشلىنىپ بىر - بىرى تامان،
گويا ئېقىن سۇ كەبى تۆكەر ئىدى قان.

ھەر ئىككى قوشۇننىڭ باتۇرلىرى شۇنداق تىرىشىپ (جەڭ قىلدىكى) زامانە رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار بولدى. بەھرام[153] بولسا، ئاسمانىڭ فەرۇزە كۈنگۈرلىك قورغانى كەينىدىن پاناھ ئىزدىدى. ئەمىرلەردىن بولغان ئۇردۇژان باخشى يامانلىق شەمشىرىنىڭ نىشانىغا ئايلاندى. ئاخىرى زەپەر تېڭى تەڭدىشى يوق ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئىقبالى ئۈپۈقىدىن يورىدى ۋە فەرۇزە-لىك مەيىن شامىلى قۇدرەتلىك ئاسمان پادىشاھىنىڭ غەلىبە نىشانلىق تۇغىنى لەپىلدەتتى. ئەمىر ھاجى (بارلاس) ئۇ يەردىن قېچىپ سەمەرقەندگە يول ئالدى ۋە ئەمىر بايەزىدغا بېرىپ قوشۇلدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى شەھرىسەبز قوشۇنى ۋە ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىيلار بىلەن بىللە سەمەرقەندگە بېرىشقا قارار قىلىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن راۋان بولدى. يولدا كېيىن قوشۇنى سائادەت يولىنى تەرك ئېتىپ، گۈمراھلىق* تەرەپكە مېڭىشقا جۈرئەت قىلىدى ۋە ۋاقىتسىز قېچىپ، ئەمىر ھاجى (بارلاس) غا قوشۇلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا ئەمىر جاكۇ ئىبنى مۇبارەك ئىبنى توغان ئىبنى كادان ئىبنى شەرغە ئىبنى قاراچار سەردارىدىن باشقا ھېچكىم قالمىدى. ئەمىر خىزىر بۇ ئەھۋالنى (ئۆزىچە) پىنھان كېلىشىش دەپ باھالىدى ۋە جەڭگە - جېدەل (ئەكس ئەتكەن) چېھرىسىنى بەدگۇمانلىق تىرنىقى بىلەن تاتىلىدى. يەنى، ئۇنىڭ بەلگىلىرى سۆزلىرى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىدا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغانىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىغا ئەمىر ياسەۋۇرىي گەرچە خىزىر (دېگەن نامى) بولسىمۇ، بىراق (ھازىر) توغرا

---

* گۈمراھلىق — ئازغۇنلۇق. — ت

يولدىن ئاداشقانلىقى ئېنىق مەلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇ-نىڭدىن چەتكە ئالدى. قېرىنداشلىقنى ھېسابقا ئېلىپ ئەمىر جاكۇ بىلەن كەتتى ۋە ئەمىر ھاجى بارلاسقا بېرىپ قوشۇلدى. ئۇلار بىرلىشىپ ئەمىر بايەزىدنىڭ يېنىغا بېرىشتى.

ئەمىر بايەزىد ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئامان - ئېسەن يېتىپ كەل-گەنلىكىدىن ئىنتايىن خۇرسەن ۋە شادىمان بولۇپ، ئىپتىخار ۋە ياردەم تۇغىنى تىكتى ھەمدە تەبرىكلەش ۋە ھۆرمەتلەش ۋەزىپىلە-رىنى، ئىززەت - ئىكرام كۆرسىتىش شەرتلىرىنى بېجىرىشتىن بىرەر دەقىقىمۇ غاپىل بولمىدى.

(نەزم)

سېنىڭ ئۇزەڭگەڭدە قۇلمۇ ئازادتۇر،
يولۇڭ چۇشكەن دىيار خۇرامۇشادتۇر.

(مەتىنىڭ داۋامىدىكى 986 — 996 - بەتلەر ئەمىر تۆمۇر-نىڭ ھاجى بارلاس بىلەن بىللە ئەمىر خىزىرگە قارشى يۈرۈش قىلىپ غەلىبە قازانغانلىقى ھەققىدىدۇر. — ت)

تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ ئىككىنچى قېتىم ماۋەرا-ئۇننەھر دىيارىغا قوشۇن تارتقانلىقى

تۇغلۇق تۆمۇرخاندا ماۋەرائۇننەھر مەملىكىتىنىڭ سەلتەنىتى ئارزۇسى يەنە بىر قېتىم ھىممەت ئېتىكىنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن سان - ساناقسىز لەشكەر توپلاپ 762 - يىلى جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىدا (1361 - يىل مارت - ئاپرېل)، يەنى ئۇي يىلى[154]

ئۇ دىيارغا قاراپ يول ئالدى. خوجەندگە يېتىپ بارغاندا ئەمىر بايەزىد جەلايىر تەۋەلىك كەمىرىنى ئىتائەت بېلىگە باغلىدى. ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ بويسۇنۇش يولى بىلەن مېڭىپ، ئالدىغا چىقىپ سەمەرقەندگىچە كەلدى. ئەمىر ھاجى بارلاس ئالدىنقى قېتىم قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىگە قارىماي، تەۋەككۇلنى ئۆزىگە شوئار قىلىپ خان ئالدىغا باردى.

شۇ چاغدا خان ئەمىر بايەزىدنى تۆتۈپ ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. ئەمىر ھاجى بارلاس بولسا ۋەھىمە ۋە قورقۇنچقا چۈشۈپ، قاچماقچى بولدى. ۋە كېش ۋىلايىتىگە قاراپ يول ئالدى. (ئۇ يەردە) ئۆز ئۇلۇسىنىڭ بىر قىسمىنى كۆچۈرۈپ جەيھۇن دەريا-سىدىن ئۆتكۈزدى. جەتە قوشۇنلىرىدىن زور بىر قىسمى ئۇنىڭ كەينىدىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ جەڭدە جوغام بارلاس ھالاك بولدى. ئەمىر ھاجى (بارلاس) بولسا خۇراسان تەرەپكە يول ئالدى. سەبزەۋار ۋىلايىتى[155]نىڭ جويان قىسمىدىكى خوراشە يېزىسىغا يېتىپ بارغاندا ئۇ يەرنىڭ بىر توپ ئىسيانچىلىرى ئۇنى بۇرادىرى ئىدىكو بىلەن بىللە توساتتىن تۆتۈۋېلىپ، قەتلە قىلدى. خۇراسان ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن كۆپ ئۆتمەي جاھانگىر ساھىبقىراننىڭ ئىنتىقام ئىشلىرىدىن بىرى (شۇ بولدىكى، مۇشۇ يېزا ئەھلىدىن) بىر گۇرۇھى قەھر - غەزەپ قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. يېزا بولسا ئىنئام سۇيىتىدە ئەمىر ھاجى (بارلاس) ۋارىسلىرىنىڭ مىراسلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. شۇ كەمگە-چە ئۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئۇلارنىڭ ھاممالىلىرى ۋە خىزمەتكار-لىرىدۇر.

جەتە ئەمىرلىرىدىن كۇرلۇكوت ئايمىقىدىن بولغان ئەمىر ھامىد ئۆز تەڭتۇشلىرى ۋە ئۆزىگە ئوخشاشلار ئىچىدە ئەقىلدە كامىللىقى، ئىنتايىن زېرەكلىكى ئاجايىپ قابىلىيىتى بىلەن خان ئالدىدا ھەر تەرەپلىمە ئابرۇي - ئېتىبارغا ئىگە ئىدى ۋە خانغا نەسىھەت ۋە ياخشى تىلەك شەكلىدە نېمىلا ئېيتسا قوبۇل بولاتتى.

شۇ چاغدا ئۇ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھەقىقىي تاغ يۈرەك ۋە كەسكىن زات ئىكەنلىكى ھەققىدە خانغا مەلۇم قىلدى ۋە مىراس تەرىقىسىدە ئۇ ئالىيلىرىغا تېگىشلىك بولغان ۋىلايەت ئۈچۈن ئا-مانلىق سورىدى. خان ئۇنىڭ سۆزلىرىنى رازىلىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنى چاقىرتتىپ كەلدى. ئۇ ئالىيلىرى تەكلىپكە بىنائەن خان ھۇزۇرىغا كەلدى. (خان) ئۇنىڭ كېلىشىنى ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ ئۇلۇغلىدى. كېيىن ۋىلايىتى-نىڭ ئاھالىسىنى مىراس تۇمەنلىرى، ئۇلارغا قاراشلىق ۋە قو-شۇمچە قىلىنغان يەرلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەقدىم قىلدى ...

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆز ئوردىسىغا قايتقانلىقى

كۈز كېلىشى بىلەن (تۇغلۇق تۆمۈر) خان سەمەرقەندگە يول ئالدى. يولدا ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇز ياساققا ئەۋەتىلدى. سەمەرقەندگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ماۋەرائۇن-نەھر دىيارلىرى پۈتۈنلەي بېسىۋېلىنغان ۋە ئىشغال قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئەتراپتىكى بارلىق ئەمىرلەر ھەمدە سەردارلار خالىسۇن - خالىمىسۇن (ئۇنىڭ) پەرمانىغا بويسۇندى. ئۇ (موغۇللار) نىڭ بۇزۇق ئىشلىرىدىن نارازى بولغان بىر توپ كىشىلەرنى ياساققا ئەۋەتتى ۋە (ئەكسىچە) ئىشىنىشكە ئەرزىيدىغان بەزى كىشىلەرنى غەمخورلۇق ۋە تەربىيە بىلەن ئەزىزلىدى. ئۆز ئوغلى ئىلياس خوجا ئوغلان[156] نى ئۇ دىيارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، جەمئى ئە-مىرلىرى ۋە لەشكەرلىرىدىن ئىبارەت پۈتۈن ئەقىللىق سەرخىل قوشۇننى ۋە ئۇلارغا باشلىق قىلىنغان بىكىجەكنى ئۇنىڭ خىزمە-تىگە بەلگىلىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنى بولسا، ئالاھىدە ئې-تىبار بىلەن ئوغلىنىڭ ئالدىغا قويدى. (ساھىبقىران) ئالىيلە-

رىنىڭ چىرايىدىكى تەدبىرلىكلىك، چىدام ۋە قەتئىيلىكنى سەز-گەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ دىيارلارنىڭ ئىشلىرىنى ئۇنىڭ مۇستەھكەم رايىغا تاپشۇردى ۋە ئۆزى پۈتۈن ھەشەمەت ۋە مەنۇنىيەت بىلەن

(نەزم)

زەپەر مۇلازىملىقتا، نۇسرەت ۋە دۆلەت بىلەن،
كۈچلۈك پۈشتى - پاناھى بولغان سائادەت بىلەن.

سەلتەنەت تەختىنىڭ قارارگاھىغا قايتتى.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىننى تەكلىپ قىلىپ بارغانلىقى

(ۋەقە بايانىدىن ئاۋۋال مۇئەللىپ ئەمىر تۆمۈر تارتقان قىيىنچىلىقلارنىڭ ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولغانلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتكەن. — ت)

تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھر دىيارىدىن (ئۆز يۇرتىغا) قايتىپ كېتىۋاتقىنىدا (بۇ يەردىكى) جەتە ئەمىرلىرى ۋە قەۋمىگە باشچىلىق قىلىشنى ئەمىر بىكىجەككە تاپشۇرغانىدى. ئۇ مەملەكەت ئاھالىسىنى خاتىرجەم قىلىش (ئىشلىرى) ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ تەدبىرلىكلىكىگە (ئىشىنىپ) قالدۇرۇلغانىدى.

ئەمىر بىكىجەك خان بۇيرۇغاندەك ئىش تۈتماي، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك قولىنى سوزدى. ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن زوراۋانلىق ۋە قارشىلىق يولىغا قەدەم قويۇشقا پېتىنىدى. خانىنىڭ بۇيرۇ-

رۇقىغا ئەمەل قىلمىغانلىقتىن يۇرتنىڭ ئەھۋالى چۈشكۈنلۈككە يۈز تۇتۇش بىلەن ئاياغلىشىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن ساھىب-قىران ئالىيلىرى ئۇ دىياردا قېلىشنى ماقۇل كۆرمىدى ۋە ئەمىر ھۈسەيىننى تەكلىپ قىلىشنى قارار قىلدى.

ئۇ يۇكسەك ھىممەتپەرۋەرلىك يۈزىنى يولغا قارىتتى. ئەمىر ھۈسەيىندىن بىرەر خەۋەر يوقلۇقى ئۈچۈن، ئۇنى ئىزدەپ چۆل ۋە باياۋانلارنى كېزىپ، ئاخىرى خىۋاق[157]نىڭ يېنىدىكى ساغاج قۇدۇقى بېشىدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇ يەردىن بىرلىكتە خىۋاق ھاكىمى تۆكەل[158]نىڭ ھۈزۇرىغا باردى. ئۇ خائىن زالىم ئۇلارنى تۇتماقچى بولدى.

(نەزم)

ياماندىن كەلمەس يامانلىقتىن ئۆزگە ئىش ئەسلا،
يامانلاردىن يىراق يۈرگىن، بولساڭ ئەگەر دانا.

ئۇلار بۇ مىكىردىن خەۋەر تاپتى ۋە ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، 60 كىشى تەۋەككۈل قىلىپ پايان[159]قا قاراپ يولغا چىقتى. تۆكەل مۇكەممەل قوراللانغان مىڭ ئاتلىق بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىشىۋېلىپ، قاق سەھەردە ئىككى ئاردىدا جەڭ باشلاندى. قىلىچنىڭ تىلى «زېمىنىنىڭ ئۈستىدىكى ھەممە يوقىلىدۇ»[160] دېگەن ئايەتنى قۇلاقتا قۇياتتى ۋە ئوقنىڭ ئەلچىسى «ھەربىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»[161] (دېگەن ئايەتنىڭ) خۇشخەۋىرىنى يىراق - يېقىنغا يەتكۈزەتتى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن ئەمىر تەغاي بۇغا بارلاس بىلەن ئەمىر سەيفىددىنلەرنىڭ ئاتلىرى ئۇزۇن يول يۈرگەنلىكتىن ھالىدىن كەتتى ۋە ئۇلار ئىككىلىسى بۇ قۇملۇق

چۆلده پیاده قالدی. ئەلچی باهادىرنىڭ ئېتىمۇ يىقىلدى ۋە ئۇ ناهايىتى مەردلىكى تۈپەيلى خۇددى ھېچنەرسە بىلمىگەندەك جەڭگە قايتماي، ئوقياغا ئوقنى بەتلىگەن ھالدا پىيادە ماڭدى.

(نەزم)

ھۆركىرەپ گويا شىر، تىماخ ۋە قاپلان،
پىيادە كىرىشتى جەڭگە ئوچ ئوغلان.

پۈتۈن ۋۇجۇدى قول ئاستىدىكىلەرنىڭ مۇھاپىزىتى ۋە غەم-خورلۇقىغا قارىتىلغان ساھىبقىران ئالىيلىرى جەڭدىن قولىنى تارتسۇن ۋە مۇغەمبەر ياۋۇنىڭ زىيان - زەخمىتى تۈپەيلى ھالاكەت نىشانىغا ئايلانمىسۇن دەپ، ئۇ (ئەلچى باهادىر)نىڭ قولىدىن ئوقيانى تارتىۋېلىپ، كىرىچىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ھەر ئىككى تەرەپ باتۇرلىرى شۇ دەرىجىدە جەڭ قىلدىكى، تۈركەلنىڭ 1000 ئاتلىقىدىن 50 تىن ئارتۇق قالمىدى. 60 كىشىدىن تەشكىل تاپقان بۇ تەرەپتىن يەتتە ئاتلىق قالدى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ غەيرەتى جۇش ئۇرۇپ تۈركەلگە قاراپ ئات سالدى ۋە چاقماق چاقناتقۇچى شەمشەر بىلەن

(نەزم)

تۈركەلنىڭ تۇغىنى ئىككىگە بۆلدى،
جەڭخۇمارلار كۆڭلى قورقۇنچقا تولدى.

تۈركەل قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەينگە قارشى ھۇجۇمغا

ئۆتكەنلىكىنى كۆرگەن ساھىبقىران ئالىيلىرى زەپەر تۇغى بولغان نۇسرەت نىشان قىلىچى بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى پاراكەندە قىلىۋېتىپ ئەمىر ھۇسەيىننى (قۇتقۇزۇپ) چىقتى. قايتىپ كېتىۋاتقىنىدا شورى قۇرۇغۇر (دۇشمەن) لەر يەنە بىر قېتىم توپلىنىپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سېلىشىپ جەڭ قىلىپ ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ئېتىنى ئوق زەربىسى بىلەن يىقىتتى. ئۇ پىيادە قالغانلىقى ئۈچۈن ساھىبقىران ئالىيلىرى خوتۇنى دىلشاد ئاغانىڭ ئېتىنى ئۇنىڭغا تۇتۇپ، ئۆزى پىيادە ماڭدى.

(نەزم)

كېچىدە يەردىن تۇرۇپ پەلەككە يەتتى.
يىگىنە كۆزىگە ئوق بىلەن سۇرمە تارتتى.

بۇركۈت كەبى ئوقى ساۋۇتىدىن ئورۇن تۇتتى،
تۇخۇمى ئۇنىڭ ئۆلۈم، بالىسى غەلىبە بولدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى شىجائەت يۇزىنى دۇشمەن قوشۇنىغا بۇرىدى ۋە

(نەزم)

بېرىپ ئوڭنى سول قىلدى ۋە سولنى ئوڭ قىلدى،
ئاسمان گۇمبىزىدىن پىغان كۆتۈرۈلدى.

كامان ئوقى شاھ بارمىقىنى سۆيگەچ،
كامان ھالقىسىنىڭ قىيناق كۆزىدىن ئۆتتى.

(شۇ چاغ) قازا دېدى: ئال، قەدەر[162] دېدى: بېرىۋەت، پەلەك دېدى: ياشاۋەر، زىھ[163] دېدى: ئەسلا.

ئۇ دەسلەپكى ئوقنى ئەمەلدارنىڭ جەڭچىلىرىدىن بىرىگە ئاتىتى ۋە ئۇنى ئىگەردىن يەرگە يىقىتتى. قالغانلارنى بولسا جان ئالغۇچى ئوق قورقۇنچىسى بىلەن بىر ئوق ئېتىم ئارىلىقتا خۇددى سىراجىغا * (يېپىشقان) چۈمۈلىدەك ئورنىدىن قوزغالماس قىلىپ قويدى ۋە ئەمىر ھۇسەيىننى (ئانقا) مىندۈرۈپ، ئۇ يەردىن يولغا راۋان بولدى. ئۇلار چۆلگە كىرگەندە سەييارە يۇلتۇزلار[164] دەك يەتتە ئىدى. ئۇ يەتتەيلەندىن ئۈچ كىشى «نەھسى ئەكىبەر»[165] دىنمۇ بەختسىز ئىدى. كېچىسى (بىر يەرگە) قونغىنىدا، ئاتىنى بالا سۈرىتىدە كۆرسەتكۈچى ۋە شېپا راھىتىنى داۋانىڭ ئاچچىق تەمى بىلەن باغلىق قىلىپ قويغۇچى يوشۇرۇن ئىلتىپات بىلەن دۇنياۋى نەرسىلەرنىڭ قالغان ـ قالمىغىنىنىڭمۇ ئارىدىن كۆتۈرۈلۈشىنى تەقەززا قىلدى. ھالبۇكى ئىخلاس قولى پاك ئىخلاس يۇزىسىدىن (ئارىدا) بىردىنبىر ۋاستىنىڭ، غۇبارسىز پەرۋەردىگارنىڭ پەزلەت ۋە رەھمىتى ئېتىكىدىن تۇتقاي.

(نەزم)

قۇدرەتلىك، ئۇلۇغ تەڭرى نېمە قىلسا، قەلبىدە ئۇنىڭ، بىر ھېكمەت بارکى، ئۇنىڭدىن كىشىلەر بىخەۋەر پۇتۇن.

(دېيىلگىنىگە ئاساسەن) ھەمراھلاردىن ئۈچ خۇراسانلىق نەۋكەر، ئېنىقراقى ئادەم سۈرىتىدىكى بايا‌ۋان جىنلىرى شۇنداق بىر چاغدا

---

* سراج — يېلىم. — ت

ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئېلىپ قاچتى ۋە ئەنە شۇنداق بىر شەرمەندە-لىكنىڭ تۈپرىقىنى ئۆز ناملىرى بېشىدىن چاچتى. «ياخشىلىقنى بىلمىگەن ئىتچىلىكمۇ ئەمەس» دۆلىتىنىڭ تۈگىمەس - پۈتمەس خەزىنىسىنىڭ تىلسىماتى بولغان ساھىبقىران ئالېكسېنى بۇ ۋەقە-دىن ئۆز ئۇلۇغۋار خاتىرىسىدە دەھشەت ۋە ھەيرەت پەيدا بولۇشىغا ئەسلا يول بەرمىدى.

(نەزم)

يۇقىرى ۋە تۆۋەن ئالەملەر[166] بولسىمۇ ئاستىن - ئۈستۈن،
ئۇ نە تەقدىركى، ئۆز زىلزىلىسىدىن[167] قورقسا بىر كۈن.

ئۇ ئوچۇق چىراي بىلەن دوستلىرىغا تەسەللىي بەردى. ئە-مىر ھۈسەيىننىڭ سىڭلىسى ۋە ئۇ ئاللا قوللىغان ساھىبقىرانىنىڭ مۇھتەرەم ھەرىمى[168] بولغان ئۇلجاي تۈركان ئاغىنى ئېلىپ بىر نۆكەر بىلەن (يولغا چىقتى).

(نەزم)

تەۋەككۈل ئايىتىنى يول ئۈچۈن ئەمەس،
ئاللانىڭ چەكسىز مېھىر - شەپقىتى ئۈچۈن ئوقۇيمىز.

ئۇلار چۆلدىن چىقىپ جوي بو (دېگەن يەر) گە يېتىپ كەل-دى. (ئۇ يەر) بىر توپ قويچى تۈركمەنلەرنىڭ يۇرتى ئىدى. ئۇلار چۈقان - سۈرەن بىلەن توپلىنىپ يولنى توستى. ساھىبقە-ران ئالېكسېنى غەيرىتى ۋە شاھانە غۇرۇرى بىلەن ئىپپەتلىك ھەرەمىنى ئاللانىڭ پاناھىغا (تاپشۇرۇپ)، ئاشلىق كۆمۈدىغان

بىر ئورىغا يوشۇردى. (ئاندىن)، غەلىبە دەرياسىنىڭ چوڭ لە-
ھىڭى، يەنى،

(نەزم)

كۆڭۈلنى پارە - پارە قىلىپ كۆڭۈل نۇرىنى ئالغان،
جاننى ئۇزۇۋۈلىپ جان نۇرىنى ئالغان.

ئوت چاقناتقۇچى يالتىراق شەمشىرىنى بىلىدىن سۇغۇرۇپ ئې-
لىپ، ھېچ ئىككىلەنمەي ئۇلار تەرەپكە ماڭدى. ئۇ جامائەدىن
ھاجى مۇھەممەد ئىسمىلىك بىر كىشى ساھىبقىران ئالىيلىرىنى
تونۇپ قېلىپ، تۇركمەنلەرنى ھۇجۇمدىن توختاتتى. مۇناسىپ
بىر ئات يېتىلەپ كېلىپ، ئۇ ئالىيلىرىنى مىندۇردى ۋە شۇ كېچە
تۇركمەنلەر جامائەسى بىلەن ئۆز ئوتىغىنىڭ ئۇنىڭ شاھانە ۋۇجۇ-
دى ھەشەمىتىدىن پەلەكنىڭ جۇشقۇن بەزمىسىگە ئايلاندۇردى
ھەمدە خىزمەت كۆرسىتىش ۋەزىپىسىنى ئالىي دەرىجىدە ئورۇندە-
دى. ئەتىسى ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىنى قە-
لبىش ئۈچۈن ھىممەت قولىنى ئاچتى.

(نەزم)

پەلەك تەڭگە قۇيغۇچى بولسا، يۇلتۇزلار دىرەم[169]
بەخشىشىدىن[170] تىنىم ئالمايتتى ئالقىنى بىرەردەم.

ئۇلارغا بىر قىسىم قىممەت باھا لەھەل[171]، ئىككى دانە

• ئوتاغ — كۆچمە قارا ئۆي. — ت

توقۇلما تۇماق ۋە قىممىتى بىر مەملىكەتنىڭ ئۇلپانىغا تەڭ كېلىدىغان يالتىراپ تۇرىدىغان مەرۋايىت بەردى. ھاجى مۇھەممەد ئۇچ ئات ۋە باشقا زۇرۇر نەرسىلەرنى تەييارلاپ، سارىغ قۇلانچى ئىسىملىك بىر يولباشلىغۇچىنى مۇلازىم قىلىپ تەيىنلىدى. سا-ھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ھۇزۇرىغا قاراپ، مەھ-مۇدىي مەھەللىسىگە يول ئالدى.

بۇ چۆلدە، سۇيى ھايات كۆچمەننى ياشارتىپ تۇرالايدىغان بىر قۇدۇق بېشىغا كېلىپ چۈشتى ۋە ئۇ مەنزىلدە دەل 12 كېچە - كۈندۈز تۇرۇپ قالدى.

(نەزم)

مۇشەققەت بەدىلىگە تېپىلغاي بۇيۇكلۇك ۋە ئۇلۇغۋارلىق،
نەرگىس[172] نى ئالتۇن تاجغا قىلدى مۇيەسسەر بىدارلىق*

ئەلىبەك جۇن قۇربانىنىڭ ئەمىر ھۇسەيىن ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا خائىنلىق قىلغانلىقى

ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى (ئىككىيلەن) مەھمۇدىي مەھەللىسىدە تۇرغان ۋاقىتتا، ئەلىبەك ئىبنى ئەرغۇنشاھ جۇن قۇربانىي[173] ئۇلار ئورۇنلاشقان يەرنى بىلىپ قالدى. تەقدىر قەلىمى بىلەن ئۇ يارىماس بەدخۇيىنىڭ ئەھۋالى سەھىپىسىگە «ھەر خىل ئازاب - ئوقۇبەت ۋە جازاغا گىرىپتار

* بىدارلىق — ئۇيقۇسىزلىق. — ت

بولۇپ، ئەڭ ياماڭ سەۋەب بىلەن يوق بولىدۇ. قەبىھ ھەرىكىتىنىڭ كاساپىتى ئۇنىڭ تەۋەلىرى ۋە تەرەپدارلىرىغا تېگىپ، ھەممىسى سەرسانلىق ۋە بىچارىلىك خورلۇقىدا ئۆلۈپ تۈگەيدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ياماڭ تەقدىرى شۇنىڭغا ئېلىپ كەلدىكى، ئۇ قورالالانغان 60 ئاتلىقنى تەييارلاپ، ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىلىرىغا قارشى ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنى توساتتىن تۈتۈۋېلىپ ماخان[174]غا ئېلىپ كەتتى ۋە بىر قاراڭغۇ ئۆيدە تۈنۈن قىلىپ ساقلىدى. ئەڭ دەھشەتلىكى ئۇ يەردە بۇرگە شۇ قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى قول بىلەن تۈتۈپ (تۈگەتكىلى) بولمايتتى.

يىرىك گۆھەر مەلۇم ۋاقىتنى سەدەپ تۈنۈنلۇقىدا ئۆتكۈزمەسە، مۇراد ئايىغىنى بەختىيار سۇلتانلار تاجى چېكىسىگە قويالمايدۇ؛ سۈزۈك لەئىلى مەلۇم مۇددەت كان زىندانىدا پەرۋىش تاپمىسا، مەقسەت قولىنى ئالىيجاناب يولباشچىلار كەمىرىگە تەگكۈزەلمەيدۇ، قىزىل گۈل دىلغا ئارام بەرگۈچى ھىدنى غۇنچە قەۋەتلىرىدىن ئالىدۇ، خۇشبۇي ئىپار، يەنى قارامۇي ئەتىر تارقاتقۇچى ئەترىدانى (ئاھۇكىيىكنىڭ) كىندىك (نافە[175]) تۈگۈنىدىن ئېلىنىدۇ.

(نەزم)

قاماقتا تۇرغان قىلىچنىڭ بازىرى چىقار ھامان،
قاپتا تۇرغان كۆزئەينەككە يەتمەيدۇ ھەرگىز نۇقسان.

ئالتۇن بىلەن تەڭلەشمەكچى بولۇپ ئۆتتى بىر ئۆمۈر،
شۇ شەرەپتىنكى، بىر كۈن كېلىپ شۇ تۆمۈر.

قۇدرەت قولى شۇنداق ئېگىز بولغۇچە نادىر،
سۆيدى ئاخىر ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئايىغىن.

ئەلىبەكنىڭ ئاكىسى مۇھەممەدبەك ئۇنىڭ ئور ۇنسىز قىلىمىشىدىن خەۋەر تېپىپ، بۇنداق قالتىس جاسارەتنىڭ نەتىجىسى كېيىنچە ئېغىر قىسمەت كەلتۈرىدىغانلىقى ۋە ئۆز بېشىمچىلىق (دەرىخى) نىڭ شېخى كۇنلەرنىڭ بىرىدە نادامەت ۋە زىيان مېۋىسىنى بېرىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدى.

(نەزم)

گەر تاغدىن سورىساڭ، ئالارسەن جاۋاب،
خاتا شېخى بەرمەس ھەقلىق مېۋىسى.

ئۇ تۇس[176] چېگرىسىدىن ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇچۇن سوۋغات ۋە ھەدىيىلەرنى ئەۋەتتى. ئىنىسىگە خەت ئارقىلىق كۆپ كايىپ ۋە تەنبىھ بېرىپ، تېزلىكتە ئۇلارنى بوشتىپ، ئۆزىرە سوراشنى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە (زۆرۇر نەرسىلەر بىلەن) تەمىنلەپ، كۆڭۈللىرىنى ئوۋلاشنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى. لېكىن ئەلىبەكنىڭ يىراقنى كۆرىدىغان كۆزى رەھىمسىزلىك پەردىسى بىلەن توسۇلغانلىقتىن توغرا يولنى كۆزىتەلمىدى.

(نەزم)

نادانلار قۇلىقىغا ئالەم نەسىھىتىن قۇيۇش،
غەلۋىرگە سۇ ئېلىش، قەپەستە شامال تۇتۇش.

قەبىھلىكىدىن ئاكىسى ئەۋەتكەن سوۋغات ۋە ھەدىيىلەرنى ئۆزى ئېلىۋالدى. ئاتمىش ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇلارنى (قاماقتىن) ئازاد قىلىپ، ھەممىتىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن بىر قىرچاڭغۇ ئات ۋە ئۆمۈچۈككە ئوخشاش بىر تۆگە بەردى.

(نەزم)

ئۇچىسىغا قېرىلىق توزىڭى قونغان،
قېرىپ كەتكەچكە چىشلىرى سۇنغان.

تۇغۇلغان كېچىسى نۇھ دەۋرىتى[177] چېغى،
قېرىغان چېغى توپانى[178] زامانى ئىدى.

شۇ ۋىلايەتتە يۈرت سوراۋاتقان، بۇرۇندىن ساھىبقىران ئالىلىرىغا ئىخلاس ۋە ساداقىتى بولغان مۇبارەك شاھ سەنجەرنى ئۆز ئوغۇللىرى بىلەن ئۇ ئالىلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، كەچۈرۈم سوراپ ياخشى ئاتلارنى تۇتتى ۋە ئەرزىگۇدەك دەرىجىدە خىزمەتلەرنى قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ساداقەت يېرىگە چاچقان ياخشىلىق ئۇرۇقى دۆلىتىنىڭ باغلىرىدا ياپيېشىل مايسا بولۇپ ياشنىدى. مانا شۇ ۋەجىدىن مۇناسىپ ھۆرمەت - ئىززەت ۋە چوڭ - چوڭ شەھەرلەرنى باشقۇرۇش (ئىمتىيازى) بىلەن تەقدىرلەندى.

(نەزم)

زىرائەتنى ئورۇش ئۈچۈن، ئۇنى تېرىشىڭ لازىم،
تېرىساڭ پەقەت ياخشىلىق ئۇرۇقىنى تېرىشىڭ لازىم.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ ئاتلارنىڭ بىرىنى ئەمىر ھۈسەيىنگە تارتۇق قىلدى.

(نەزم)

ئۇنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولسا، ئەجەبلەنمىگىن،
چۈنكى دېڭىزنىڭ باغرى كەڭ، تۆھپىسىمۇ شۇ كەڭلىكتىن.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىندىن ئايرىلىپ كېشكە بارغانلىقى

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى قۇلاي پەيت ھەققىدە ئۆزئارا پىكىرلىشىپ، شۇنداق قارارغا كەلدى: ئەمىر ھۈسەيىن گۈرمىسەر - خىرمان تەرەپكە بارىدىغان، ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆز دىيارى ۋە ئۇلۇسى تەرەپكە قايتىدىغان بولدى. ئۇچرىشىش ئورنى گۈرمىسەر - خىرماندا نىكۈدارىي ھەزارەلەر[179] نىڭ ئەمىرى تۈمەننىڭ ھۈزۈرىدا بولىدۇ، دېيىلدى. ئۇلار (ئايەتتە): «بىر ئىشقا بەل باغلىساڭ، ئاللاغا تەۋەككۈل قىلغىن»[180]، دەپ تەكىتلەنگەن سۆزلەر بىلەن خاھىش - ئىستەكنى ئىمزالاپ، يۈرۈپ كەتتى.

ئەمىر ھۈسەيىن گۈرمىسەر - خىرمانغا يول ئالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى بولسا كېش ۋىلايىتى تەرەپكە راۋان بولدى ۋە (جەيھۇن) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارا يېزىلىرىدىن بىرى — بۇخار زىندانغا يېتىپ كېلىپ، ئىپپەت بۆشۈكى بولغان ئۇلۇجاي تۇركانىنى شۇ يەردە قالدۇردى. دۆلىتىنىڭ ئېيى سەلتەنەت ئاسمىنىدا كۈنسايىن يوغىناپ بارغۇچى ھىلالدەك بولغانلىقى ئۈچۈن

شارائىت پىنھان يۈرۈشكە مەجبۇر قىلاتتى. ئۇ يەردىن خۇپىيانە يولغا چىقىپ، ۋىلايەت ۋە ئەل ئىچىگە كىردى. تەمۇكە قەۋچىن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تاپتى ۋە ئون - ئونبەش كىشىنى ئېلىپ خۇشاللىق بىلەن كۈتۈۋېلىشقا ئالدىرىدى. سائا- دەتلىك ساھىبقىران ئۇلار بىلەن بىرلىكتە خۇزار تەرەپكە ماڭدى. تاڭ سەھەر، سەييارىلەر پادىشاھى مەشرىق مەنزىلگاھىدىن يورۇق تارقىتىپ، يۇلتۇزلارنى ئاسمان مايىسزارىدىن قوغلاپ چىقارغان- دا، خۇزارنىڭ يۇقىرىسىدىن بىر توپ ئاتنى ھەيدەپ، نامازدە- گەر[181] ۋاقتىدا ئاقۇبىيغا يەتكۈزۈپ كەلدى ۋە جەيھۇن دەرياسە- دىن ئۆتكۈزۈپ چۆلدىكى قۇم دالىسىغا كىردى. ھاۋا ناھايىتى ئىسسىق بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇ بويىدا ۋە توقايزار پاناھىدا بىر ئاي تۇردى. ئۇلجاي تۇركانمۇ بۇخار زىندانىدىن يولغا چىقىپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ يېنىغا يېتىپ كەلدى.

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە، توساتتىن يىراقتا قانداقتۇ قو- شۇننىڭ قارىسى كۆرۈندى. دۆلەت ئەربابى رىئايە قىلىشى زۆرۈر بولغان ئېھتىياتچانلىق دەريادىن ئۆتۈشنى تەقەززا قىلاتتى، بەخت- لىك ساھىبقىران پەرۋەردىگارنىڭ ياردىمى بىلەن ئاتلىنىپ شامال- دەك ئۈچقۇر تۇلپارىنى جەيھۇن دەرياسىغا سالدى.

(نەزم)

سۇغا سالدى تۇلپارىنى راۋان،
تەڭرىگە تايىنىپ شاھ ساھىبقىران.

سۇغا چۈشتى كەينىدىن شۇئان،
ئىپپەت بۆشۈكىنىڭ تۇلپارى ھامان.

قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئات چېپىشتى،
كەينى - كەينىدىن جەيھۇن سۈيىگە چۈشۈشتى.

كېمىدەك يۈرەر ئۇلار تۇلپاردەك ئېتى بىلەن،
زەپەر تۇغلۇق شاھنىڭ كۈچى قۇدرىتى بىلەن.

ھەممە ئۆتتى بۇ چوڭ دەريادىن،
زامان كەيخۇسراۋ[182] نىڭ ئىقبالىدىن.

پەلەك جاھانغا يېڭى ئۈمىد بەردى،
كەيخۇسراۋ قائىدىسى يېڭىلاندى.

كىمنىڭ پاسىبانى بولسا پەرۋەردىگار،
قۇرۇقلۇق ۋە سۇدىمۇ بولۇر ئاڭا يار.

«كىمكى ئاللاغا تەۋەككۈل قىلسا، ئاللا ئۇنىڭغا كۇپايە قىلىدۇ»[183].

ئۇلار دەريادىن ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن چۆلگە كىردى ۋە بىر نەچچە كۈن (شۇ يەردە) تۇردى. (ئاخىرى) ئەل ۋە ئۇلۇس يايلاقتىن كۆچۈپ، ئۇ يەر بوشاپ قالغانىدى، ساھىبقىران ئالىيلىرى يايلاققا ئۆتۈپ، بۇ يەردە بىر ئاي تۇردى. كېيىن ئۇ يەردىن (ئات تىزگىنىنى) سەمەرقەند تەرەپكە بۇرىدى. ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ، ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئالىيلىرىنىڭ ئاچىسى بولغان قۇتلۇق تۇركان ئاغىنىڭ ئۆيىگە شاد - خۇرام كىرىپ كەلدى. بۇ يەردە تەخمىنەن قىرىق سەككىز كۈن بولدى. ئايرىم كىشىلەر ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بەختلىك ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغانلىقى ۋە زامانە ئۇنى مەلۇم قىلىشقا ئېغىز ئاچماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن تېزلىكتە ئاتلىنىپ كېش جىلغىسى[184]غا كىردى ۋە ئاچە-

غىي دەپ ئاتالغان يېزىدا ئىززەت - ئىكرام بىلەن ياشاشقا باشلىدى. پەلەكلەرنىڭ پەلىكى[185] يەنە قىرىق سەككىز قېتىم ئالەم ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقتى. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ دۆلەت ۋە ئىقبالغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

بىر تۇن ئۆتكۈزۈپ، ئەتىسى ئامۇيا دەرياسى[186] بويىغا ئات چاپتى. ئۇ يەرگە تۆمۈرخوجا ئوغلان بىلەن بەھرام جەلايىرلارمۇ يېتىپ كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ۋەدىلەشكىنى بويىچە بىرلىشىپ، قەندەھار تەرەپكە يۈرۈش قىلىدى. تەقدىر تەدبىر بىلەن ماس كېلىپ، خىرماندا تۇمەن ھۈزۈرىدا، يەنى ۋەدە قىلىنغان يەردە ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن قوشۇلىدى. بەھرام جەلايىر قېچىپ، ھىندىستان تەرەپكە كەتتى...

(بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەر ماۋەرائۇننەھر چېگرىسىنىڭ سىرتىدا يۈز بېرىدۇ ۋە ئۇلاردىن ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ئەمىر تۆمۈرنىڭ سەيىستان تەرەپلەرگە بارغانلىقى، ئۇ يەردىكى جەڭگى - جېدەللەردە ئەمىر تۆمۈرنىڭ قولى يارىلانغانلىقى، سالىقىيىپ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن يەنە قايتىپ، ئارىسىپ، خۇلم ۋە بەلخ ئەتراپلىرىدا ئۇلارغا خەيرخاھلىق قىلغۇچىلار ۋە جەتە ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى كىشىلەرنىڭ كىچىك - كىچىك گۇرۇھلىرى كېلىپ قوشۇلغانلىقى، بەلخنىڭ يېنىدا جەتە قوشۇنلىرى بىلەن بىرىنچى توقۇنۇش بولۇپ، ئۇنىڭدا غەلىبە قازانغانلىقى، كېيىن بەدەخشان پادىشاھلىرى بىلەن سۇلھى تۈزگەنلىكلىرى، پۇلى سەنگىنده جەتە قوشۇنى بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۇچراشقانلىقى ۋە بىر كۈنلۈك جەڭ نەتىجىسىز ئاخىرلاشقانلىقى ھەققىدىكى كەچۈرمىشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈر تەدبىر يولىغا ئۆتىدۇ ۋە سۆز بايانى تۆۋەندىكى شەكىلدە داۋاملىشىدۇ - ت)

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ پۈلى سەنگىن دەريا سىدىن ئۆتكەنلىكى ۋە جەتە قوشۇنلىرىنىڭ قاچقانلىقى

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر مۇسا، ئەمىر مۇئەييار ئەرلات ۋە ئۇچقارا باھادىرلارنى بىرى مىڭدىن تەپ تارتمايدىغان بەش يۈز باتۇر بىلەن پۈلى سەنگىن[187] دە دۇشمەن قوشۇنىنىڭ قارىشىسىدا قالدۇردى. ئۆزى بولسا جەڭ مەيدانى غۇبارىنى ئارزۇ كۆزىنىڭ سۈرمىسى دەپ بىلگەن بىر مىڭ بەش يۈز ئاتلىق بىلەن ئىقبال كاپالىتىدە سائادەت يۈزىنى دەريانىڭ يۇقىرىسىدىن مەيدان ئىسەن تەرەپكە قارايتتى. مەيدان ئىسەن بىلەن رەسەنكەش ئارىسىدا يېرىم كېچىدە دەريادىن ئۇزۇپ ئۆتۈپ تاغقا قاراپ ماڭدى. ئەتىسى دۇشمەن قاراۋۇلى ئاتلارنىڭ ئاياغ ئىزىدىن دەريادىن لەشكەر ئۆتكەنلىكىنى بىلىپ قالغانىدى، ئۇلار بۇ ھالدىن ئەندىشىگە چۈشتى. كەچ كىرگەندە،

(نەزم)

جاھان بېشىغا قارا پەردە ئىلدى،
ئايىنىڭ ئۈچى خۇشبۇي سىرتماققا كىردى.

دىيارلارنى ئىشغال قىلغۇچى ساھىبقىرانىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئېگىز تاغ تۆپىلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن گۈلخانلار يېقىلدى. بۇنى كۆرگەن دۇشمەن قوشۇنىدا قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە كۈچىيىپ، چىدام - غەيرىتى تۈگىدى. ئۇلار دەھشەتكە چۈشۈپ، خەۋپ -

خەتەر ئايىغىنى قايتىپ كېتىش ئىشىغا قويدى ۋە ئىختىيار تىز-گىنىنى مەجبۇرلۇق قولىغا تاپشۇرۇپ، بەختسىزلىك يۈزىنى قە-چىش تەرەپكە بۇرىدى. پەرۋەردىگارنىڭ ياردىمىدە بىر ئاتلىققا قارشى ئوندىن كۆپ نەيزىۋاز جەڭچى توغرا كېلىدىغان كۆپ سانلىق قوشۇن ئۇرۇش ۋە جەڭ كۈلپىتىسىز تارقىلىپ كەتتى. «ئاللا خالىغان كىشىگە ياردەم بېرىپ قوللايدۇ»[188] بۇ نېمىدې-گەن ئاجايىپ، روشەن ۋە غەلىبىگە ئېلىپ بارغۇچى تەدبىر. ئۇنىڭ يىراقتىن ئوت ئالدۇرغۇچى يالقۇنىنىڭ شولىسىدىن قانچە-لىغان ئەسىرلەر ۋە سەردارلار باشقۇرۇپ تۇرغان خائىن دۈشمەن-نىڭ بۇ دۇنيادىكى شانۇ ـ شەۋكەت ۋە غۇرۇر خامىنى كۆيۈپ، كۈلى كۆككە سورۇلغۇسى ئىدى.

(نەزم)

بىر پىيادە چىدام ـ غەيرىتىنى ئاشۇرغان يەردە،
بىر دۆلەتنى ئېلىپ بولار يالغۇز ئاتلىق غەيرەت كۆچىدە.

كىمنىكى يارانقۇچىسى قوللىسا، كىممۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ-لىشەلىسۇن، بۇنىڭ ئەجەپلىنىدىغان يېرى يوق. بىرەر تاللانغان كىشى پەرۋەردىگار تەرىپىدىن ئەزىز قىلىنغان بولسا، ئۇنىڭغا يامانلىق قىلماقچى بولغان كىشى شەك ـ شۈبھىسىز خار ـ زار بولغۇسى.

(نەزم)

ئالەمگە شولا چاپقۇچى ھۆكۈمدار،
ئۇنىڭا يامانلىق قىلغان بولۇر خار.

دۇشمەنلەر قوزغىلىپ قېچىش پېيىگە چۈشكەچكە، ساھىبقىران ئالىيلىرى نۇسرەت نىشانلىق قوشۇن بىلەن خۇددى غەزەپكە كەلگەن شىردەك نەرە تارتىپ ۋە پايانى يوق سەلدەك تېشىپ، تاغ ئۈستىدىن چۈشتى. ئۇلار مەيدان كۈجىراتقىچە جەڭ قىلىپ، ئۆمۈرنى ئادا قىلغۇچى ۋە جانغا نەشتەردەك سانجىلغۇچى نەيزە بىلەن ئۇلارنىڭ ھاياتىنى يەكۈنلىدى.

(نەزم)

دۇشمەنلەر سان - ساناقسىز قىرىلدى،
چۆل يۈزى پۈتۈنلەي جەسەتكە تولدى.

(ساھىبقىران ئالىيلىرى) زەپەر قوچۇپ بۇ يەرگە كېلىپ چۈشتى. ئەمىر ھۈسەينمۇ قالغان لەشكەرلىرى بىلەن كەينى - كەينىدىن يېتىپ كەلدى. بۇ بۈيۈك غەلىبىنىڭ بەختلىك مەيىن شامىلىدىن ئىقبال كۆچىتى باراقسان بولۇپ، (ئۇنىڭدىكى) دۆلەت شېخى كۆچكە تولدى. ئىشەنچ ۋە ئۈمىد گۈلشەنى يېڭى ھۆسن بىلەن نەۋقىران گۈللەپ ياشنىدى. ھەممە كىشى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتكەن مەدەت تۈغى قۇدرەت چوققىسىغا قادالدى؛ پادىشاھنىڭ شان - شەۋكىتى، لەشكەرلەرنىڭ داڭقى مىڭ ھەسسە ئارتتى.

(نەزم)

ساھىبقىران ئىقبالى تۈپەيلى قوشۇن،
كۈچكە تولدى، قوللىرىمۇ بولدى ئۈزۈن.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەت ۋە رەھبەرلىك مەيدانـ
دا مەۋقەسى كۈچىيىپ، ئابرۇي ـ ئېتىبارى ئاشقانلىقى ئۈچۈن،
2000 لەشكەر بىلەن بۇرۇنراق يولغا چىقتى. قەھەلقەگە يېتىپ
كەلگەندە كېيىن ۋە ئۇ ئەتراپىنىڭ ئادەملىرى توپ ـ توپى بىلەن
قېچىپ كېلىپ، سائادەتلىك مۇلازىملارغا قوشۇلدى. (ساھىبقـ
ران) ئالىيلىرى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن 2000 لەشـ
كەردىن 300 سەرخىلىنى ھۈمايۇن ئۆزەڭگىسىنىڭ مۇلازىمى
قىلىپ تەيىنلەپ يولغا ئاتلاندى. باشقىلارنى بولسا شۇ يەردە
تۇرۇپ تۇرۇشقا بۇيرىدى. 300 لەشكەردىن 200نى ئەمىر سۇلا ـ
يمان بارلاس، ئەمىر جاكوي بارلاس، بەھرام جەلايىر، ئەمىر
جالالىدىن بارلاس، ئەمىر سەيفىددىن يول تۆمۈرلەر بىلەن بىللە
كېيىن تەرەپكە ئەۋەتتى. ئۇلارغا تۆت قوشۇن بولۇڭلار ۋە ھەر بىر
ئاتلىق يوغان ئىككى باغ شاخنى ئاتنىڭ ئىككى يېنىغا باغلىۋېلىپ
چاڭ چىقارسۇن، دەپ بۇيرىدى ۋە بۇنىڭدىن چاڭ توزان كۆتۈرۈـ
لۈپ، مۇبادا ئۇ يەر (كېيىن) دە دورغا[189] بولسا قېچىپ كېتىدۇ،
دېدى. ئۇلار بۇيرۇقنا بىنائەن ئىش تۇتتى ۋە تەدبىر بىلەن تەقدىر
توغرا كەلدى. كېيىن جىلغىسىغا كىرگىنىدە جەتەنىڭ دورغىلىرى
ئۇ چاڭ ـ توزاندىن قورقۇپ قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلار كېيىن
شەھىرگە كىرىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىشقا مۇيەسسەر بولدى. بۇ
ئاللانىڭ پادىشاھلىق ئاساسىنى مۇستەھكەملىگۈچى (ئالىيلىرى)
ھەققىدە چەكسىز ئىنايىتى ئىدىكى، بەزىدە ئۇچقۇن يالقۇنلىنىشىـ
دىن پۈتۈن بىر قوشۇن تار ـ مار بولدى. بەزىدە بىر توزان
كۆتۈرۈلۈشىدىن پۈتۈن بىر ئۆلكە بويسۇندى.

شۇ چاغدا ئىلياس خوجا خانىنىڭ قونالغۇسى كېيىنكى تۆت
يەرسەڭ نېرىدىكى تاشارىق دېگەن جايدا بولۇپ، بارلىق داڭلىق
ئەمىرلەر ئۇنىڭ خىزمىتىدە ئىدى ۋە سان ـ ساناقسىز لەشكەر
خىل ـ خىلى بىلەن مەلۇم تەرتىپتە يىغىلغانىدى. شۇنداق بىر
پەيتتە، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئۆز خانلىق تەختىدە ھۆكۈم سۈرۈپ

تۇرغىنىدا ۋاپات بولغانلىقى سەۋەبلىك ئىلياس خوجا خانىنى ئاتا-سىنىڭ تەختىنى ئىگىلىسۇن دېگەن مەقسەتتە ئۇلۇسقا قايتۇرۇپ كېتىش ئۈچۈن ئۇلۇغ توقتۇمۇر ۋە ئەمىر ھامىدلار كەلگەنىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى مۇلازىملىق شەرپى بىلەن بەختىيار قا-لىنغان 100 ئاتلىق (لەشكەر) بىلەن كېچىلەپ خۇزارغا كەلدى ۋە ئۆزلىرىنى ئىزدەپ يۈرگەنلەرنىڭ جەمشىدى خۇرشىدنىڭ شەرق تەرىپىگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن قوزغا-لىشقا باشلىدى. كىشىلەر (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ پادا-شاھلارغا خاس كېلىشىدىن خەۋەر تېپىپ، ئايىغىنى سۆيۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولۇشقا ئالدىرىدى.

(ساھىبقىران) ئالىيلىرى خۇزار ۋە كېش قوشۇنلىرىنىڭ جەم بولۇشىغا بۇيرۇق بەردى. ھەمدە خوجا سالىھىرىنى قوماندان قىلىپ تەينىلىدى. ئاندىن ئالەمدە داڭلىق لەشكەرلەر بىلەن قا-تتىپ جىگدىلىك تەرەپكە كەتتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ سائادەت بىلەن قونغاندىن كېيىن، بايان سۇلدۇزنىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەم-مەد يەتتە قوشۇن لەشكەر بىلەن ئۇ ئالىيلىرىغا كېلىپ قوشۇ-لۇپ، ئۇ يەردە يەتتە كۈن تۇردى. ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ئۇ يەردىكى لەشكەرلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى قەھەلقەدە قالدۇرغانلارمۇ يېتىپ كېلىشتى. كولاك دەشتىدە بۆ-لۈنۈپ، ئۆز ئىلىگە كەتكەن شىر بەھراممۇ 43 كۈنلۈك غايىبلىق-تىن كېيىن خەتلان[190] قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى.

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرى پۈتۈن قوشۇنلە-رى بىلەن كۆچۈپ، خۇزارغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ يەردە (خۇدا) رەھمەت قىلغۇسى خوجا شەمسىنىڭ تەۋەررۇك مازىرىغا كىردى ۋە ئۇ مۇھتەرەمنىڭ مۇقەددەس روھىدىن مەدەت تىلەپ، ھەمدۈشلۇق شەرتىنى ئەھدى - پەيمان بىلەن مۇستەھكەملىدى. ئىلگىرىكى دوستلۇق ۋە ساداقەتنى يېڭى بىرلىك ۋە مەخسۇسلۇق قوشۇمچىلىرى بىلەن قەتئىي قىلدى. «ھە، ئىتتىپاقلىق بىلەن

جاهاننى ئىگىلىسە بولىدۇ.»
(مەتىننىڭ داۋامىدا ئەمىر تۆمۈرنىڭ جەتە قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشىنى ئالدىن چۈشىدە كۆرگەنلىكى ئېيتىلغان. ـ ت)

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتە قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قازانغانلىقى

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى پادىشاھلار پادىشاھى (پەرۋەردىگار) غا (ئۇنىڭ زاتى ئۈلۈغلانغاي ۋە بۈيۈك بولغاي)[191] شۈكرانە ۋە سەجدىلەرنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، سائادەت بىلەن ئاتلىنىپ يولغا چىقتى.
ئۇلار قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش ۋە تەييارلاش جەھەتتىكى قەتئىي شەرتلەرگە ئەمەل قىلغان ھالدا ئىككى قانات تۈزدى: ئەمىر ھۈسەيىن ئوڭ قانات[192]نى تۈزۈپ، غەلىبە تۇغىنى تىكلىدى؛ ساھىبقىران ئالىيلىرى جەڭدە يۈرەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن سول تەرەپنى ئۆزىنىڭ نۈسرەت شوئارلىق تۇغىنىڭ مەركىزى قىلدى ۋە شۇ تەرتىپتە سەپ تۈزۈپ يولغا ئاتلاندى.
تاشارىق[193] دا تۇرغان دۈشمەنمۇ خۇددى شۇ شەكىلدە ئىككى قانات بولدى: سول قانات[194] ـــ ئىلياس خوجا جان ۋە ئەمىر ھەمىد قوشۇنلىرى توپىدىن زىننەت تاپتى. ئوڭ قاناتنى[195] ئەمىر توق تۆمۈر ۋە ئەمىر بىكىجەكنىڭ ئالىي ئىختىيارىغا بىرلەشتۈرىدى. ھەر ئىككى تەرەپتىكى قوشۇنلار قانات ـ قانات بولۇپ، ئىنتىقام ۋە جەڭ قىلىش يۈزلىرىنى بىر ـ بىرىنى ھالاك قىلىش تەرەپكە قاراتتى.

(نەزم)

تەۋرىگەندە زېمىن ۋە زامان،
دېگەيسەن گويا كى ئۇچماقچى جاھان.

ئاتلار كىشنىشى، لەشكەردىن تۇزان،
نە قۇياش كۆرۈنمەس، ھەتتا ئاي شۇئان.

لەشكەرلەر بىردەك نەرە تارتىشتى،
گويا كى بۇلۇتقا نەيزە سانجىيتتى.

قابايىتەن[196] مەھەللىسىدە ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنى تو-قۇنۇشۇپ، باتۇرلارنىڭ چۇقان - سۇرەنلىرى پەلەككە يەتتى. دەسلەپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قارىشىسىدىكى دۇشمەن قو-شۇنى ھىراۋۇل[197] لىرى، ئۆزلىرىنىڭ كۆپلىكى ۋە جەڭگىۋار-لىقلىرى بىلەن مەغرۇرلىنىپ جەڭ تۇلپارىنى كۇچ سىنىشىش مەيدانىغا سالدى. (ساھىبقىران) ئالىيلىرى قوتۇپتەك سۆلەتلىك ئايبغىنى تۇرغۇنلۇق مەركىزىدە خۇددى ئۆز دۆلىتى ئاساسىدەك مۇستەھكەم قىلدى. نۇسرەت نىشانلىق ئۆزۈڭگىنى ئېغىر بې-سىپ، قولىنى ئوقياغا سوزدى ۋە سول (قولى) نى «ئىلىپ» (ا) ئوڭ (قولى) نى «دال» (د) قىلىپ[198]،

(نەزم)

«نۇن» بىلەن «دال» دىن «ئىلىپ» تەك بىر ئوق[199]،
ئېتىلار دۇشمەننىڭ كۆكسىگە دەل بوپ.

لەشكەرلەرمۇ شاھىغا ئەگىشىپ خوددى ئاي ئەتراپىدىكى يۇلتۇزلاردەك، ئوقيانلىك كىرىچىدىن ئوت چاچقۇچى ئوق يالقۇنلىرى دۇشمەنگە قارىتتى[200]. ئوقنىلىك ئۇچى - قەلىمى «ئۇلارنى شەيتانلارنى ئاتىدىغان نەرسە قىلدۇق»[201] (دېگەن ئايەتنىلىك) تەپسىرىنى باتۇرلارنىلىك يۈرەك قېنى بىلەن شۇنداق يازدىكى، ئۇلارنىلىك ھالى ئوچۇن ھەممىسى باش ئېگىپ «ئۇنىڭغا سەجدە قىلىشتى»[202] دېگەن ئايەت مەزمۇنىنىلىك تەسۋىرى بىلەن نەمۇنە بولدى. ئىنتىقام ئوتىنىلىك يالقۇنى بىلەن خوددى شامالدەك كېلىدۇاتقان دۇشمەن قوشۇنىنىلىك باتۇرلىرى يامغۇر سوۋىدەك يەر باغرىغا يۇزلەندى. (ئۇلارنىلىك) بەزىلىرى ھاياتلىق سوۋىنى شامالغا كەتكۇزدى. بىرقانچىسى ئوت ياغدۇرغۇچى زەھەرلىك ئوق زەخمىسىنىلىك ئازابىدىن ئىنتىقامغا تولغان كۆكرىكىنى تۇپراققا قويدى.

(نەزم)

خىيال شامىلى بىلەن ياققاندى جەڭچى ئوتىنى،
ئوق زەربىسى قان يېشىنى تۇپراققا تۆكتى.

ئۆلگەنلەر ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى بەھرىن ئۇرۇغىدىن دوماسا بولۇپ، ئۇ جەڭ دېگىزىدا گويا ئادەم يەيدىغان لەھەڭ[203] ۋە جەڭ ئورمانىدا پىل ئوۋلايدىغان شىر ئىدى. (يەنە بىرى) چىنپۇ خانلىقىنىلىك خاس كىشىلىرىدىن بولۇپ، شاھ ۋە لەشكەرلەر ئۇنى مەدەتنىلىك ئاساسى، تايانچ ۋە ئېپتىخار مەنبەئى دەپ بىلەتتى. ئۆلگەنلەر قاتارىدا توقتۆمۇر باتۇر، بىككىجەكنىلىك بۇرادىرى بەكى، دۆلەتشاھ، ھەر بىرى بىر قوشۇنىنىلىك رەھبەرلىرى ۋە بىر ئەمەلدارنىلىك ھامىيسى بولغان ئىككى شاھزادىمۇ بار ئىدى.

(نەزم)

باتۇرلاردىن بىرەرسىمۇ ساق قالمىدى،
قىرىلدى يۇ، ياردار ھەمدە خار - زار بولدى.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ جەڭ قىلىشتى. جەڭگى - جېدەل ھاۋاسى رەقىبلەر ھالىغا مىڭلىغان كۆزدىن قان ياغدۇراتتى.

(نەزم)

بىردىن قوزغالدى مىسلى تاغ شۇئان،
ئىككىلا توپتىن ئەۋج ئالدى سۇرەن - چۇقان.

بایاۋان دېگىزدەك قانغا تولۇپتۇ،
گویاكى يەر يۈزىگە لاله ئۇنۇپتۇ.

جەڭدە سىنالغانلار ھۇجۇمىنىڭ زەربىلىرى كەينى - كەينىدىن بولۇپ، بالايىئاپەت دېگىزىنىڭ دولقۇنلىرى گۈركىرەشكە باشلىغاندا، ۋەدىگە بىنائەن، غايىبتىن خۇشخەۋەر يەتكۈزگۈچى (پەرىشتە) نىڭ ۋاستىسى بىلەن دۆلەت ئەربابى بولغان ساھىبقىران ئالىيلىرىغا «جىمى ھەمدۇسانا ئاللاغا خاسدۇركى، ئۇ بىزگە قىلغان ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇردى»[204] (دېگەن ئايەتنىڭ) شادىيانىسى مەلۇم بولدى. بۇيۇك شانۇ - شەۋكەتكە ئىگە بولغان دۇشمەنلەر ئۇچۇن بولسا، «ئاندىن ئارقاڭلارغا قاراپ قاچتىڭ-

لار»[205] (دېگەن ئايەتنىڭ) مەزمۇنى يۇز بەردى: كۆپلىكىدىن يامغۇر تامچىلىرىنى ۋە دەرەخلەرنىڭ ياپراقلىرىنى ئەسلىتىدۇ. غان، تولۇق قوراللانغان قوشۇن خۇددى يەرگە تۆكۈلگەن غازاڭ ۋە نەيزان[206] يامغۇرىنىڭ تامچىلىرىدەك، تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى. «ياردەم پەقەت غالىب ۋە ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچى ئاللا تەرىپىدىندۇر»[207].

ئىلياس خوجا خان، ئەمىر بىكىجەك، ئىسكەندەر ئوغلان، ئەمىر ھامىد، ئەمىر يۈسۈپ خوجالار ئەسىرگە چۈشتى، بىراق، (ئىلياس خوجا) خانغا تۇركىي (خەلق) لەرگە خاس (خاننى ھۆرمەتلەش) ئادىتىنى قوللاندى. يەنى ئۇنى ئەسىر ئالغان لەشكەرلەر تونۇپ قالغانىدى. سەردارلىرى خەۋەر تېپىشتىن ئاۋۋال ئاتلىرىغا مىندۇرۇپ، بىكىچەك بىلەن بىللە قويۇۋەتتى. قالغان ئەسىرلەر بولسا تۇتقۇنلۇق كىشىنىدە قالدى. شۇ كېچە ساھىبقىران ئالىيلىرى گۈزەت قىلىپ يام دەريا‌سى[208] غېچەئات چېپىپ بېرىپ، ئۇ يەردە يەنە دۈشمەنلەرنىڭ يولىنى توستى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى ھالاك بولدى.

(نەزم)

قاندىن ئۆستەڭ سۈيى گويا بادە بولدى،
ھەممە يەر گۆھەر، لەئلى[209] بىلەن تولدى.

ئەمىرجاكو ۋە ئۆمەر سەيفىددىنلار بۈيرۇقىغا بىنائەن سەمەرقەندگە يول ئالدى.

بۇ چوڭ غەلىبە 765 (1363 — 1364) ـ يىلى يەنى لۇ يىلى[210] قولغا كەلدى.

ئالىي ھىممىتى ھەر قانداق ئىشتا تا ئۇنى مەقسەتكە يەتكۈزمىگىچە تىنچىمايدىغان ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر ھۈسەيىن

بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شىر بەھرەم بىلەن بىللە ئاۋانگارتلىق قىلىپ، (دۇشمەن) نىڭ كەينىدىن چۈشتى ۋە خوجەند دەريا-سىدىن ئۆتۈپ، تاشكەنتنى ھۇمايۇن قەدىمىنىڭ مەنزىلگاھى قىلدى. يامان كۆز (ئاسارىتىنى) كەتكۈزۈش ئۈچۈن بىرنەچچە كۈن دۆ-لەت رۇخسارىغا بىتاپلىق نىلى[211] سۈركەلدى.

(نەزم)

كۆز نېمىنى ياقتۇرۇپ قالسا، ئەگەر،
ئاڭا كۆز تېگىپ، زىيان - زەخمەت يېتەر.

ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن ئەمىر ھۇسەين ئۆزلىرى قونغان يەردە توساتتىن بىر ئاز كېسەل بولۇپ قالغاندى، ئۇزاق ئۆتمەي «بىز مۇمىنلەرگە (يەنى ئۇلارنىڭ دىللىرىغا) شىپا ۋە رەھمەت بولىدىغان قۇرئان ئايەتلىرىنى نازىل قىلىمىز»[212] (دېگەن ئايەت) شىپا تاپتى.

مەھدى ئۇلىيا[213] ئۇلجاي سائادەت ۋە بەختىيارلىق بىلەن گەرمسەر - خىرمان تەرەپتىن يېتىپ كەلدى. «زامان بىلقە-سى[214] يەنە سۇلايمان تەرەپكە كەلدى».

ساھىبقىران ئالىيلىرى قايتىشقا قەتئىي قارار قىلىپ، خو-جەند دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە شىكار قىلىش نىيىتىدە پىلان تۇزۇپ، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇردى. ئەمىر ھۇسەينمۇ دىزەك مەھەل-لىسىدە شىكار قىلىش ئارزۇسى بىلەن پىلان تۇزدى. ئۇلار ئىككى تەرەپتىن مېڭىپ ئاقار (مەھەللىسى) دە قامارجاي[215] ھاسىل قىلدى. ئۇلار «ئامالىڭنىڭ بارىچە ۋاقىتنى غەنىمەت بىل» دېگەن سۆزگە (ئەمەل قىلىپ)، بىرنەچچە كۈننى ئەيش - ئىش-رەت ۋە شاد - خۇراملىق بىلەن ئۆتكۈزدى. (كېيىن) ئۇ يەردىن

شاد ـ خۇرام ئاتلىنىپ، سەمەرقەندگە كەتتى ۋە ئۇ جەننەتتەك شەھەرگە شاد ـ خۇراملىق ئېلىپ كەلگۈچى ۋە مەملىكەتنى بېزەـ گۈچى قەدەملىرى ھەشەمىتى بىلەن زىننەت بەردى؛ بەختىيار ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ غۇبارىدىن ئۇ دىيار كىشىلىرىنىڭ ئۈمىد كۆزى روشەنلەشتى؛ ھايات ھادىسىلىرىنىڭ تېپىشىشىدىن كەـ چىك ـ چوڭنىڭ ئەھۋالىدا يۈز بەرگەن سۈنۇقلۇق (ئۇنىڭ) مەرھەمەتلىرى مەلھىمىدىن ھەمدە غەمخورلۇقىنىڭ دورا ـ دەرمـا ـ نى تەسىرىدىن شىپا تاپتى. (ئۇنىڭ سوۋغىسى ئۇچۇن، يەنى ھەقىقەتنى ئۆز ئورنىغا قايتۇرغانلىقى ئۈچۇن ئاللاغا ھەمدۈسانالار بولغاي).

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قۇرۇلـتاي ئاچقانـلىقى ۋە كابۇلشاھ ئوغلانىنى خانلىققا كۆتۈرگەنلىكى

ماۋەرائۇننەھر ۋە تۈركىستان مەملىكىتى، ئۇنىڭغا تەۋە ۋە يانداش (يەر) لەر بىلەن بىللە جەتە ئىستىلاسى ۋە ھۆكۈمرانلىقى پەنجىسىدىن ئازاد بولغان ۋاقىتتا ئۇلۇغ ئەمىرلەردىن بولغان ئەمەلدارلار ۋە ئالىي سەردارلار ھۆكۈمەتتە بىر ـ بىرىنىڭ ئۈسـ تۈنلۈكىنى تەن ئالمايتتى ۋە بۈيرۇقىغا بويسۇنمايتتى. چوڭ قەبىلىلەر باشلىقلىرى ئارقا تېرىكى، ئۆز تەۋەلىرى ۋە تەرەپدارـ لىرىنىڭ كۆپلىكىدىن قىزىپ كېتىۋاتقانلىقى سەۋەبلىك ئىتائەت ۋە بويسۇنۇش بېشىنى ئەگمەيتتى. ئاللانىڭ، ئەگەر ھەرقانداق قەۋمگە، ئۆزىنى قوغداپ تۇرىدىغان بىرەر (باشلىق) بولمىسا، تېز ئارىدا پىتنە ـ پاساتقا ئۇچرايدۇ دېگەنلىكى مەلۇم. ئەگەر ھەربىر مەملىكەتتە ئۇنىڭ بارلىق ئاھالىسى بويسۇنۇپ، ئەمرىنى (ئورۇنداش) شەرت ۋە مەنئى قىلغىنىنى (قىلماسلىق) زۆرۈر،

دەپ ھېسابلايدىغان ھەمدە ھۆكۈمى ۋە بۇيرۇقىغا ھېچقاچان قارشى چىقمايدىغان بىر ھۆكۈمدار بولمىسا، ئۇ يۇرتنىڭ ئەھۋالى ۋە قىياپىتىنىڭ تەرتىپى ئىزدىن چىقىدۇ.

(نەزم)

ھۆكۈمدارسىز جاھان باشسىز تەندۇر بەس،
باشسىز تەن يول تۈپرىقىچىمۇ بولماس.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆزئارا كېڭىشىپ، چاغاتاي خان نەسلىدىن بىرەر كىشىنى خان قىلىپ كۆتۈرۈشنى توغرا تاپتى. بۇ پىكىرنى تەستىقلاش مەقسىتىدە، 765 (1363-1364) - يىلى بارلىق ئەمىرلەر ۋە سەردارلارنى يىغىپ قۇرۇلتاي ئېچىپ، سەلتەنەت ۋە مەملىكەتىنىڭ زۆرۈر ئىشلىرى ھەققىدە پىكىرلەشتى. مەسلىھەتلىشىپ، ھايات ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مۇشەققىتى ۋەھىمىسىدىن نامراتلىق قورغاندا دەرۋىشلىك كىيىمىگە كىرىۋالغان دۇرچى ئىبنى ئەلجىكنى ئىبنى دۇۋاخان ئوغلى كابۇلشاھ ئوغلانىنى ئۇ لىباستىن چىقىرىۋېلىشنى ۋە ئىقبالى قامىتىنى خانلىقنىڭ كۆركەم خىلئىتى* بىلەن بېزەشنى ماقۇل كۆردى.

(نەزم)

تەنتەنىلىك بەزمە تۈزدى ئۇ كۈن،
سۈپىتىگە قىسسە بولغاي ئۈزۈن.

---

* خىلئەت — تون. — ت

ئالتۇن ـ كۆمۈش ۋە خاس نېمەت بىرلە،
سەھنىسىنى تۈزىدى بۇ كۈن ئالەم.

بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىرلىشىپ كابۇلشاھ ئوغلانىنى سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغۇزدى ھەمدە تۈرك سۇلتانلىرى ئۇدۇمىدىكى ئادەتكە بىنائەن ئۇنىڭغا قەدەھ تۇتۇپ،

(نەزم)

بارچە مەغرۇرلار ۋە ئىگىلمەس باشلار،
قىلدى توققۇز رەت تەزىمنى بېجا.

قاماقتا يانقان ئەمىر ھەيدەر ئەند خۇرىينى زىندە ھاشىمغا تاپشۇرغانىدى، ئۇ شۇ كېچىدىلا ئۇنى ھالاك قىلىپ، ۋۇجۇدى تەختىنى ھايات ھاكىملىقىدىن خالىي قىلدى.

(نەزم)

كىمكى ئۆز ھەددىدىن چەتكە باسقاي ئاياغ،
ئۇ ئەگەر بىر يىقىلسا، تۈرمىغاي مۇتلەق.

بۇ دىيار قەدىمدىن ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئاتا ـ بوۋىلىرىغا تېگىشلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ پادىشاھلارچە ئالىيجانابلىق ئۇدۇمى مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشنى تەقەززا قىلاتتى. (شۇ سەۋەبتىن) ئەمىر ھۈسەيىن شەرەپىگە زىياپەت بەردى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ۋەكىللىرى شۇنداق بىر توي ـ تاماشا تەشكىللىدىكى، سازەندە زۆھرە ئۇنى كۆرۈپ، ھەيرەت سازىنى چالدى ۋە بۇ ناۋانى كۈيلەشكە باشلىدى:

(نەزم)

بۇ شۇنداق بەزمىدۇر، مەقسەت بېزىگەن بۇ جاي،
خىزىرمۇ جامۇ - قەدەھ كۆتۈرۈشنى ئىستىگەن بۇ جاي،

نازۇ - نېمەت، ئويۇن - كۈلكە ئەۋجىگە چىققان،
خاسلار سورۇنى، ھەممىنىڭ شادلىق ئۆيى بۇ جاي.

كېچە - كۈندۈز سازى - كۈيلەر زوق بېرەر،
ئىنئام جامى دائىم گەردىش تويى بۇ جاي.

ئۇنىڭ تولۇق ئىلتىپاتى ھەممىنى تېگىشلىك ئىززەت - ئىكرام بىلەن ھۆرمەتلىدى ۋە ئەمىر ھۇسەينىگە تارتۇقلار تارتتى.

(نەزم)

ئېتىبارغا ئىگە ھەر خىل نەرسىلەر،
ئات، قىلىچ، كۈلاھ، كەمەر...

ئەمىر ھامىدنىڭ ئاتىسى بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئاتىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆتمۈشته دوستلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، «ئاتا - بوۋىلارنىڭ يولى بالىلارنىڭ يېقىنلىقىدۇر» دېيىلگىنىگە بىنائەن ساھىبقىران ئالىيلىرى بەزمىده ئەمىر ھامىد ۋە ئىسكەندەر ئوغلا-نىنى ئازاد قىلىش ھەققىده ئەمىر ئۇلجايتۇ ئەپەردى بىلەن پىكىر-لەشتى. (بۇ ئەمىر ئۇلجايتۇ) دانىشمەنلىك ۋە زېرەكلىكىنىڭ ئەينىكى، ياشانغانلىقىنىڭ ھەر خىل تەجرىبىلىرى زېننىتىدىن

جۇلا تاپقان ۋە هاياتتا قىيىن چاغلار بولغاندا هەممە ئادەم ئالدىغا مەسلىھەت سوراپ كېلىدىغان كىشى ئىدى. (مەسلىھەتكە بىنا-ئەن)، ئۇلارنىڭ هاياتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئەمىر هۈسەينىڭ ئىلتىماس قىلدى. ئەمىر هۈسەيىننىڭ خاهىش ئىستىكى

(نەزم)

مالامەت* بارمىقىنى چىشلىمەي دېسەڭ،
دۇشمەن قولغا چۈشسە ئاياغدىن غۇلات.

(دېگەن) نەزمىنىڭ مەزمۇنىغا قانچىلىك مايىل بولسۇن، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ شەرەپلىك خاتىرى ئۈچۈن رەت قىلىش قولىنى ئىلتىماس كۆكسىگە قويمىدى ۋە ئۇلارنى ئازاد قىلىشقا ئىجازەت بەردى. ئەمما شۇنچە هەربىكەتلەرگە قارىماي، ئايەتتە «هەر بىر ۋاقىتنىڭ (ئۆزىگە مۇناسىپ) هۆكۈمى بولىدۇ»[216] دېگەن ۋەدە يېقىن قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ (هەربىكەت) لەرنىڭ ئۇلارغا پايدىسى بولمىدى.

ئەمىر هۈسەيىن ئۆزىنىڭ قەدىم يۇرتى سالى ساراي تەرەپكە يول ئالدى. ساڭادەت يولدىشى بولغان ساهىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر هامىدنى قاماقتىن ئازاد قىلىپ، هۆرمەت - ئىززەت بىلەن كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمىر داۋۇد ۋە ئەمىر سەيفىددىنلەرنى ئەۋەتتى. ئەمىر هامىدنى قاماقتا تۈتۈپ تۇرغان بايەزىد بىلەن ئەمىن ئىككىلا ئەمىرنى يىراقتىن كۆرۈشى بىلەن، ئايەتتە «بەزى گۇماڭلار هەقىقەتەن گۇناهدۇر»[217] (دېيىلگىنىگە قارىماي)، ئەمىر هامىدنى ئۆلتۈرۈشكە كېلىۋاتقان بولسا كېرەك دەپ گۇمان قىلىپ ئالدىراپ - تېنەپ بىرى ئۇنىڭغا توقماق يەنە بىرى قىلىچ

---

* مالامەت — بىراۋنى هەق - ناهەق يامانلاپ ئېيتىلغان گەپ، تەنە. — ت

ئۇردى. ئۇمىد لېۋىگە نىجات بالى تېگىدەك دەپ قالغان شاھىد ئەمىر ھامىد ئۇلۇم زەھىرىنى يۇتتى. «ئاللانىڭ ھۆكۈمىگە ھېچ كىشى قارشى تۇرالمايدۇ، ئاللا تېز ھېساب ئالغۇچىدۇر»[218].

(نەزم)

كىمنىڭ ئېرىقىدىن قازا توختاتسا ھايات سۈيىنى،
خىزىر جامىدا كۆرگەي ئۇلۇم شاراب مەيىنى.

ئەمىر ھۈسەيىن بۇ ئەھۋالدىن ھوشيار بولغاچقا، بۇ ھەقتە نۆكەر ۋە ئاددىي ئادەمنىڭ قىلمىشى خاس ئادەم (قىلمىشىدىن) ياخشىراق (بولدى) دېدى. ئۇ تېز ئارىدا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىسكەندەر ئوغلانىنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپ ئۇنى ياساققا ئەۋەتتى.

«قازا ئوقى ئۇچۇن قالقان يوقتۇر». بۇ قىشتا ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ دۆلەت ۋە بەختىيارلىق پايتەختىدە ئارام تاپتى: ئىش ۋە ئەھۋالنىڭ ئۆتۈشى ئامان ـ ئېسىنلىككە مۇۋاپىق بولدى، ئارزۇ ـ ئۇمىدلەر ناغرىسى (بولسا)، غەلىبە ۋە ئىقبال زىلالىغا * لىپمۇلىق تولىدى. ھەممەتلىك ۋە سېخىي ئاللاغا تولۇق ھەمدۇسانالار بولغاي.

پاتقاق جېڭى ۋە ئۇنىڭ تەپسىلاتى

«سىلەر ياقتۇرمايدىغان ئىشتا ئاللا كۆپ خەيرىيەتلەرنى پەيدا قىلىشى مۇمكىن»[219] دېگەن ئايەت مەزمۇنىنىڭ گۈللەر بىلەن

---

* زىلال — سۈزۈك سۇ. — ت

چىراي ئاچقان تىكەنلىك چىمەندىن بېشارەت مەيىن شامىلى بەختسىزلىك غەمخانىسىدا مۇشەققەت چەككەنلەرنىڭ دىمىقىغا يېتىپ بارىدۇ؛ مۇراد - مەقسەتلەر كېلىنلىرى مۇشەققەت ۋە بەختسىزلىكلەر لىباسىدا جۇلالىنىدۇ، نېمەت ۋە ئىنئام ئىلتىپاتلىرىنى غەم ۋە مۇشەققەت داستىخىنىدا تارتۇق قىلىدۇ. بۇ ئاللانىڭ قۇدرەتلىك ھېكمىتىنىڭ بەلگىسىدۇر.

(نەزم)

قايسى ئاشىق دوستىنىڭ پىنھانىدىن ئىكەن ئاگاھ،
ئۇنىڭ خەيرى يولىدا ئۇچرىغان — يا تىكەن، گۈل يا.

كاتتا دۆلەت مۇشەققەت بىلەن كېلىدۇ. بۇيۇك بىرلىك ۋە مۇۋەپپەقىيەت تارقاقلىق ۋە ئامەتسىزلىك سەۋەبىدىن بولىدۇ.

(نەزم)

ياخشىدۇر غۇلاپ كېتىش، كەينىدە پۇختىلىق بولسا،
ياخشىدۇر ئەندىشىمۇ، ئارقىدىن خۇشاللىق بولسا.

ياخشىدۇر قۇلۇپ ئەگەر كۆرۈنمىسە، ئۇنىڭ بەندى،
ئاچقىنىڭدا قۇلۇپ ئەمەس، بولۇپ قالسا ئاچقۇچ ئەندى.

(ساھىبقىران) ئالىيلىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ پايتەختىدە[220] سائادەت ۋە ئىقبال بىلەن ئارام ئېلىپ ئۆتكۈزگەن قىش پەسلى تۈگەپ، باھار قەھرىمانى لالە بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، يېشىل مايسە-

لاردىن كىيىم كىيگەن قوشۇننى باغۇ - بوستان سەيناسىغا باشلاپ كەلدى.

(نەزم)

تاڭ شامالى جويبار[221] تامان تارتتى لەشكەر،
قورالىنى تەييارلىدى جەڭگە - جېدەل:

غۇنچىدىن ئوق ياسىدى، گۈلدىن قىلدى قالقان،
سۈدىن ساۋۇتى، نەيزىسىنى چاقلاپ تىكەن.

(شۇ چاغدا) جەتە قوشۇنلىرى يەنە قەتئىي قارارغا كېلىپ بۇياقتا قاراپ يولغا چىقىپتۇ دەپ خەۋەر كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى هىممەت يۈزىنى لەشكەر توپلاشقا قارىتىپ، (بىر) كىشىنى ئەۋەتىپ ئەمىر هۈسەيىننى بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار قىلدى.

ئەمىر هۈسەين (ئۆز نۆۋىتىدە) پولات بۇغا، مۇهەممەد خوجا ئەپەردىنىڭ ئوغلى زىندە هاشىم ۋە مالىك باهادۇرلارنى لەشكەرلەر بىلەن ئاۋانگارتلىق قىلىپ، ئامالنىڭ بارچە تېزرەك ساھىبقىران) ئالىيلىرىغا قوشۇلسۇن دەپ بۇيرىدى. ئۇلار (ساھىبقىران) ئالىيلىرىغا بېرىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، هۈجۈمدا پەلەكتەك هەيۋەتلىك، يۈرۈش قىلىشتا سەييارىلاردەك هەرىكەتچان قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەنگە قاراپ يۈزلەندى.

ئۇلار ئاقار مەهەللىسىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئات - ئۇلاغ ئەهۋالىنى ئويلىشىپ، بىر نەچچە كۈن شۇ مايىسزاردا بولغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن كۆچۈپ، يۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى. ۋە خوجەند دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇ يەرگە چۈشتى. ئەمىر هۈسەيىنمۇ نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئالدىرىدى.

(خوجەند) دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ تەرەپتىن دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئاۋانگارت قىسمى يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى چىناس بىلەن تاشكەنت ئارىلىقىدىكى دەريا بويىنى ئۆز قارارگاھى قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قوشۇنىغا تۇرا ۋە چىر[222] بىلەن ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەپ، ئېھتىياتچانلىق ۋە ھوشيارلىق شەرتلىرىنى ئورۇنداشنى بۇيرىدى.

ئەمىر ھۇسەين كەينىدىن كېلىۋاتقان پۈتۈن قوشۇنلار بىلەن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە ئۇلارنىڭ مورچەل[223]لىرىگە كېلىپ چۈشتى. ئۇ تەرەپتىن دۇشمەن لەشكەرلىرىمۇ بادام دەريا-سى[224] بويىغا يېتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئەمىر ھۇسەين بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ يەردىن قوزغىلىپ يولغا چىقتى. ھەر ئىككى تەرەپ قاراۋۇللىرى بىر-بىرىنى كۆرۈپ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، سەپلىرىنى تەڭ قىلدى. ئوڭ قاناتتا ئەمىر ھۇسەين شانۇ - شەۋكەت تۇغىنى ئەييۇق يۇلتۇزى[225] غىچە كۆتۈردى. ئۇنىڭ قەنبۇلدا[226] تىلانچى ئەرلەر، ھىراۋۇلدا ئۇلجايتۇي ئەپەردى، شىر بەھرام، پولات بۇغا، پەرھاد ئەپەردى، مالىك باھادىر ۋە باشقا داڭدار باتۇرلار بار ئىدى. ئالەمنىڭ جېنى ۋە ھەربىكتىنىڭ يۈرىكى بولغان ساھىبقىران ئالىيلىرى سول تەرەپتە (تۇرۇپ)، ئىككىلا يورۇنتۇچ[227]قا (قوشۇمچە)، زەپەر تۇغى ھىلالىنى ئۇچىنچى (يورۇنتۇچ) قىلدى. ئۇ ئەمىر ساری بۇغانى قىپچاق قەۋمى بىلەن بىللە قەنبۇلغا بەلگىلىدى، ھىراۋۇلغا تۆمۈرخوجا ئوغلان تەينىلەندى. ئەمىرجاكو، ئەمىر سەيفىددىن، ئەمىر مۇراد بارلاس، ئابباس باھادىر ۋە باشقا قىلىچۋاز باتۇرلارنى قولدا تۇتۇپ تۇردى. ئەنە شۇ تەرتىپ-كە ئاساسەن، قوشۇننى ئالغا سۈردى.

(نەزم)

هۇنىرى ئۆچ ئېلىش ۋە باتۇرلۇق قىلىش،
سان جەھەتتە ياۋ لەشكىرىدىن كۆپ ئىدى.

بىراق (ئايەتتە) «ئاللا سىلەرگە نۇرغۇن جەڭ مەيدانلىرىدا ۋە ھۇنەين كۈنىدە (يەنى جېڭىدە)[228] ھەقىقەتەن ياردەم بەردى. ئەينى ۋاقىتتا سانىڭلارنىڭ كۆپلىكىدىن خۇشاللىنىپ كەتتىڭلار. . .»[229] دېيىلگىنىدەك، ھەيرەتلىنىش ئازابىدىن ئامان قالمىدى. جەتە (قوشۇنلىرى) قايامىتەن[230] دىكى جەڭ مەيدانىدا سان جەھەتتىن ئارتۇق بولسىمۇ، بۇ تەرەپ قوشۇنلىرىدىن قاتتىق زەربە يېگەنىدى. بۇ تەرەپ قوشۇنلىرى ئۇلاردىن كۆپ بولغان شۇ پەيتتە، ھىيلە ئىشلىتىش يولىغا ئۆتتى. يەنى خاسىيىتى يارانقۇچىنىڭ ئاجايىپ ھۇنەرلىرىدىن بىرى بولغان ھەدىيە تېشى ۋاسىتىسى بىلەن ھەدىيە قىلدى.

(نەزم)

جەتە قوشۇنى جەڭگە بېرەلمەي بەرداش،
جادۇ قىلماقچى بولۇپ ئىزدەشتى تاش.

جادۇ تېشىنى بىر ئەپسۇنچى ئېلىپ،
جاھاننى بوران ۋە يامغۇرغا قىلدى غەرق.

هاۋا گۈلدۈرلىدى، شامال قىلدى پىغان،
چاقماق چېقىپ ئۆتتى ھەتتا مۇشۇئان.

قۇياش جەۋزا (بۇرجىدا)[231] بولۇشىغا قارىماي، توساتتىن بۇلۇتنىڭ قارا ساۋۇت كىيگەن لەشكەرلىرى،

(نەزم)

شامالنى گويا سۈلايمانده‌ك مىنىۋېلىپ،
هاۋانى گۈلدۈرلىتىپ، چاقماق چاقنىتىپ.

قازا پىستۇرمىسىدىن هاۋا سەيناسىغا ئات چاپتى. گۈلدۈرماما-
نىڭ گۈلدۈرلىشىنى ئاسمان گۈمبىزىنىڭ كۆك تورۇسىغا تارقا-
تىپ، چاقماق ئوقلىرىنى گۈلدۈرماما ياسىدىن ھەر تەرەپكە ئاتـ
تى. يەنى يامغۇردىن ئوق ياساپ، ئوق بورىنى قىلىشقا باشلىدى.
شۇ چاغلاردا زامانەنىڭ پىتنە ـ پاساتقا بولغان ئىشقى يېڭىلانغانـ
دى، بۇلۇتنىڭ كۆزىدىن شۇ قەدەر كۆپ سۇ تۆكۈلگەنىدىكى،
(گويا) توپان بالاسى كەلگەنىدى.

(نەزم)

شۇنداق بوران توختىدى ئۇ يۇرتتا، سەن دەيسەن بۇلۇت،
ئۇ دەم نۇھ دۇئا[232] سىنىڭ ساداسىنى ئاڭلاپتۇ بۇت.

تۇپراققا شۇنچە كۆپ سۇ ۋە نەم سىڭدىكى، يەرنىڭ كالـ
سى[233] خۇددى بېلىقتەك سۇغا چۆكۈپ كەتتى ۋە جەڭ مەيدانى

تۆلپارلىرى شۇ دەرىجىدە پاتقاقتا پاتتىكى، قارىنىڭ تېرىسى يەرنىڭ تېگىدە ئېرىق - ئۆستەڭگە ئايلاندى. تۇمانىڭ كۆپلۈكـ
دىن پەي[234] ئوقيا سۆڭىكى[235] دە ئەستەرخا كېسلى[236] گە ئۇچـ
راپ ئازابتا چۈشتى ۋە پالەچكە ئوخشاش تىترەپ ھالىدىن كەتتى.
ئوق قۇشنىڭ قانتى ئېسىلىپ، تۇمشۇقى ئىشتىن چىققانىدى.
(ھاۋا) ناھايىتى نەم بولغانلىقتىن، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا
نەرسىلەر شۇ دەرىجىدە ئېغىرلاشقانىدىكى، ئاتلىقمۇ، پىيادىمۇ
مىدىرلاشقا ھالى قالمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ تەرەپتە لەشكەرـ
لەر ئاز - نومۇس ۋە باتۇرلۇقنىڭ كۈچىدىن ئالدىغا ماڭاتتى.
دۈشمەن لەشكەرلىرى بولسا ئۆز جايىدا تۇرۇپ، باشلىرىغا كىگىز
يېپىۋالغانىدى ۋە ئىمكانىقەدەر كىيىم - كېچەك، قورال -
ياراغلارنى يامغۇردىن ئاسرايتتى.

(بۇ تەرەپ) لەشكەرلىرى ئۇلارغا يېتىپ بارغاندا، ئۇلار كىگىزلەرنى باشلىرىدىن ئېلىپ تاشلاپ، دەم ئېلىپ تۇرغان ئاتلار بىلەن قورال - ياراغنى ئاۋايلاپ ساقلىغان ھالدا جەڭگە ئاتلانىدى.

(نەزم)

ئىككىلا قوشۇندىن قوزغالدى سۈرەن،
غەۋغاغا تولدى ئوڭ ۋە سول جاھان.

باتۇرلار ھۈجۈمى كاناي - سۇنايدىن،
ھەتتاكى پەلەكمۇ كەتكەندى ھالدىن.

ھەممە ياق ئۇر - سوق، ھەم سوغۇقنىڭ زەھىرى،
باتۇرلار ھۈجۈمى ۋە ئوق يامغۇرى.

قىلنى يارغۇچى بىيلەك[237] كۆيدۈرۈپ جان.
كىندىك ئومۇرتقىدىن ئىزدەيتتى ماكان.

كۆزگە قادالغۇچى ئوق «كۆڭۈل سورار»،
نەپەس تەن ئىچىدە جىگەرنى كۆيدۈرەر.

ساھىبقىران ئالىيلىرى تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن سول قانات-
تىن ھۇجۇم قىلدى ۋە دۈشمەننىڭ قەنىبولىدا ئەمىر ھامىدنىڭ
بۇرادىرى شىنگۇم سەردار تۇرغان ئوڭ قانىتىنى زەخمىلەندۈر-
دى. بۇ ھالىنى كۆرگەن ئىلياس خوجا خان قېچىشقا يۈز
ئۆرىدى.
بىراق زامانە توغرا يولدىن چەتكە قەدەم قويغانلىقى سەۋەبلىك
قەنبۇلى شىراۋۇل ۋە ھاجىبەك پارچىلىغان دۈشمەن قوشۇنى بۇ
تەرەپنىڭ ئوڭ (قانىتى) دىن ئۈستۈن كەلدى ھەمدە تىلانچى ۋە
زىندا ھاشىملارنى قورغلاپ ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ئالدىغا ئېلىپ
باردى. (نەتىجىدە)، ئۇلارنىڭ قانات قىسمى يېڭىلىپ تارقاپ
كەتتى ۋە قېچىشقا باشلىدى. شىر بەھرام بىلەن پولات بۇغا
مۇستەھكەم بەرداشلىق ئايبغدا چىڭ تۇرۇپ، مەردلىك كۆرسە-
تتى. ھاجىبەكنىڭ بۇ تەرەپنىڭ ئوڭ قانىتىنى ئالدىغا سېلىپ،
قورغلاپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن پەرھاد ۋە ئورۇڭ تۆمۈر ھەيران
بولغان ھالدا توختاپ قالدى. ئۇ تەرەپتىن ئەمىر شەمسەددىنمۇ
زور بىر توپ بىلەن غەيرەت قولىنى باتۇرلۇق يېڭىدىن چىقىرىپ
مەردلەرچە كۆرەش قىلدى.
ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ غۇرۇر ئوتى يالقۇنجىدى. جىس-
مانىي كۈچلۈكلۈكى، نەسىل - نەسەبلىكلىكىنى تەستىقلىغۇچى
قانىتى بىلەن

(نەزم)

قىلىچ بىلەن سۈدەك ئوت پۈركىدى،
قۇياش كۆزى ئۇنىڭدىن خىرە بولدى.

سالدى ئات گويا ھۆركىرىگەن شىردەك،
تۆمۈر دۇبۇلغا خۇددى ئەجدىھادەك.

ئۇ 17 قوشۇن بىلەن دۇشمەنگە ئېتىلدى ۋە ئوتتەك ھۇجۇم-
لىنىڭ شامىلى ئۇلارنىڭ سەۋر - تاقەت خامىنىغا ۋەھىمە سالدى،
ئەمىر شەمسىددىن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ھەيۋىسى قورقۇنچىدىن ئىق-
تىدار تىزگىنىنى جەڭ مەيدانىدىن بۇراپ، ئاجىز ۋە كەيپى
ئۇچقان يۇزىنى قېچىشقا بۇرىدى.

(نەزم)

ھەركىمنىڭ ھۇجۇمىنى ئېنىق بىلگەن ئان،
ساق قېلىشى ئۇنىڭ بولاتتى گۇمان.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ غەلىبىسىدىن ئەمىر ھۇسەيىن-
لىنىڭ ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، يەنە ئۆز قوشۇنىنى توپلىدى.

(نەزم)

ياۋنى يەڭگەن شاھىنىڭ غەلىبىسىدىن،
جان كىردى لەشكەر تېنىگە بىردىن.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆزىنىڭ تابان باھادىر (ئىسىملىك) نۆكىرىنى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى ۋە: ھازىرقى قۇلاي ۋەزىيەت شۇنداقكى، ئەمىر ئالدىغا (بىر تەرەپكە) مېڭىشى كېرەك ۋە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ ئاساسىي كۈچىنى شۇنداق قىرايلىكى، ئۇلاردا تەڭ كېلىشكە ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشكە ماجال قالمىغاي، دەپ يەتكۈزدى. سائادەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ تەلىيى كۈچىدىن ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئىقبال يۇلتۇزى سۇنۇشقا يۈز تۇتقان ۋە دۆلىتىنىڭ كۈنى بەختسىزلىك شامىغا يېقىنلاشقىنى ئۈچۈن «ھەر قانداق بىر قەۋم ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمىگىچە (يەنى ئاللانىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگە تۈزكورلۇق قىلىپ گۈناھلارغا چۆممىگىچە) ئاللا ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمەيدۇ (يەنى ئاللا ئۇلارغا بەرگەن نېمەت، خاتىرجەملىك ۋە ئىززەت - ھۆرمەتنى ئېلىپ تاشلىمايدۇ).»[238] (دېگەن ئايەتنىڭ) مەزمۇنىغا ئاساسەن شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ئەھدىلەشكەن ئىقرار ئاۋازى ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇناسىپ بولمىغان مىجەز - خۇلق ۋە بولمىغۇر ئىشلار كۆزگە چېلىقاتتى.

تابان باھادىر ئۇنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگىنىدە، ئۇنى سۆكۈپ يەنە شۇنداق ئۇردىكى، ئۇ يىقىلىپ چۈشتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر ھۈسەيىن باتۇرلىرىدىن بولغان مالىك ۋە ھەمەدىينى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى ھەمدە پۈرسەت قولدىن كەتمەسۇن ئۈچۈن ئەلۋەتتە ئالدىغا مېڭىش لازىم دەپ تەكىتلىدى. (ئەمىر ھۈسەيىن) بۇ سۆزلەرنى يەنە بىر قېتىم ئاڭلىغاچقا، ئۇلارغا دەشنام بەردى ۋە پوپوزا قىلىشى بىلەن بىللە جەبىر - زۇلۇمدىن (سۆز قىلغان) تىلىنى ئۇزارتىپ: «نېمە، مېنى ئالدىغا مېڭىشقا ئۇندەۋاتقىنىڭلارغا قارىغاندا، مەن (جەڭ مەيدانىدىن) قېچىپ كېتىۋاتامدىمەن؟ سىز غەلىبە قىلامسىز يا-كى دۈشمەن غالىب كېلەمدۇ، مېنىڭ ئىنتىقام قولۇمدىن بىرەر كىشى جان ساقلاپ قالىدۇ دەپ ئويلىماڭ» دېدى. مالىك ۋە ھەمەدىي خاپا بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدىن قايتىپ كەتتى ۋە ساھىبقى-

ران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئالدىراپ، ئۇنىڭ پادىشاھغا خاس تىزگىنىنى تۇتتى ھەمدە: «بۇ جەڭگە ئانچە تىرىشىش كېرەك ئەمەس ۋە بۇ ھەقتە ئارتۇقچە ئۇرۇنماسلىق لازىم» دېدى. (سا-ھىبقىران) ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىدىن چىقمىدى ۋە جان كۆيـ-دۈرۈپ (جەڭ قىلىشتىن) قولىنى تارتتى.

ئىككىلا تەرەپنىڭ سول قانىتى ئۆز قارىشىسىدىكى (قوشۇنـ-نى) ئىزمۇئىز قوغلاپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇنلار بىر - بىرىدىن (خېلى ئىچكىرىگە) ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى بىر - بىرىگە يېتىشىپ، ھەركىم بارغان جايىدا قوندى.

(نەزم)

ئۆز تۇلپارىدىن چۈشكىنىدە جاھان،
ئۇنىڭ لەشكىرىمۇ قوندى شۇئان.

تەدبىر بىلەن يولغا سېلىپ رايىنى،
تاڭ ئاتقىچە تەرك ئەتمىدى جايىنى.

شۇ ئاخشام ئەمىر ھۇسەيىن بىر نەچچە قېتىم ساھىبقىران ئالىيلىرىنى تەلەپ قىلىپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتتى. بـ-راق ئۇنىڭ ئورۇنسىز يۈرۈش - تۇرۇشىدىن ئالىيلىرىنىڭ مۇبا-رەك كۆڭلى قالغانلىقى ئۈچۈن ئىلتىپات كۆرسەتمىدى ۋە (ھېچـ-بىر) ئىلتىماس ئىشقا يارىمىدى.

(نەزم)

تاڭلا جەڭ كۈنى شەرەپلىك سۇلتان قالقان[239]،
چىن دېگىزى[240] تاغدىن كۆتۈرۈلگەن ئان.

ئىككىلا قوشۇننىڭ قان تۆكۈش تەلىپى،
تۇغ كۆتۈردى بېھىستۇن[241] كەبى.

كاناي ـ سۇناي ئەۋجىدە قىيامەتتۇر،
تىنچ ياتقان ئۆلۈمگە نەيزە ئېيتار «تۇر!»

قازا نەيزە ئۇچى بىلەن دوست بولدى،
بالا لەھەڭنىڭ ئاغزى ئېچىلدى.

ھەر ئىككى تەرەپتىن جەڭ مەردۇ ـ مەيدانلىرى ئاتلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، جەتە قوشۇنلىرى زەخىملەندى ۋە كەينىگە قېچىشقا يۈزلەندى. بۇ تەرەپ لەشكەرلىرى قېچىۋاتقانلار ئىزىدىن ئۇلارنىڭ ناتىۋان تېنىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان جاندەك ماڭاتتى. بىراق، دۇنيانىڭ ئۆز پىلانى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئەمىر شەمسىددىننىڭ ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ قالغان قىسمى سەرسان بولۇپ يۈرگەن بىر توپ لەشكەر بىلەن پەيدا بولۇپ قالدى. قېچىپ كېتىۋاتقانلار كەينىدىن ئىتتىنىڭ كېتىۋاتقان بۇ تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى تىزگىننىنى بۇراپ، ئۇ قىسىم تەرەپكە بۇرالدى. مەغلۇپ بولغان (دۇشمەن لەشكەرلىرى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يېڭىۋاشتىن توپلاندى ۋە بىردىنلا ھۇجۇمغا ئۆتتى. يەر ـ جاھان زىلزىلىگە كەلدى.

(نەزم)

ھەر تەرەپتىن تۆلپارلارنى سۈرۈشتى،
بىر ـ بىرىنى قىلىچ بىلەن ئۇرۇشتى.

دۇبۇلغىلار ساۋۇت بولدى ئوقلاردىن،
ئوقلار ئۇچى تۇگۇن يۈرەك، كۆزلەردە.

مۇقىمسىزلىق خاس ئادىتى بولغان زامانە بەخت ـ دۆلەتتىن زىننەتلەپ تىكلىگەن بايراقنى «بەختسىزلىكنىڭ يان شامىلى بەلەن غۇلاتتى». نەتىجىدە غەلىبە قازانغان بۇ تەرەپ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، قېچىشقا يۈزلەندى.

(نەزم)

بىۋاپا دۇنيانىڭ ئادىتى شۇنداق،
راھەتنى كۆرسىتىپ، دەرد بېرەر كۆپرەك.

قېچىشنىڭ ئۇر ـ سۇر، ئالا ـ توپىلاڭلىرىدا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پاتقاقتا پېتىپ قالغانىدى. ھالسىراپ قالغان دۇشمەنلەر (قايتىدىن) غەيرەتكە كەلدى ۋە پۇخادىن چىققىچە ئۆچ ئېلىش قىلىچىنى كۈچ بىلەن چاپتى. 10 مىڭغا يېقىن كىشى ئۇ قىيامەت توپىلاڭنىڭ قۇربانى بولدى. «ئاللانىڭ ئەمرى ئەزەلدىنلا بېكىتىلگەن (ئۆزگەرمەس) ھۆكۈمدۇر»[242].

بۇ ۋەقە 766 ـ يىلى رامىزان (ئېيىنىڭ) بېشىدا (1365 ـ يىلى ماي ئېيىنىڭ ئاخىرى)، يەنى يىلان يىلى يۈز بەردى.

تاسادىپەن، شۇ كۈنلەردە پەلەكتە ئەقرەب بۇرجى[243]دا جايلاشقان ۋە مۇنەججىملەر ئۇنى «ئوغرىلانغان قىران»[244] دەپ ئاتىغان ئۇچلۇك قىرانلىرى[245]نىڭ ئونىنچى قىرانى[246] يۈز بەرگەنىدى. بۇ سۆز ئاسمان ھادىسىلىرىنىڭ ھالەتلىرىنى ئايان قىلىش مەقسىتىدە ئەمەس، شۇنچە كۆپ قىسسىنى (ئىزاھ بىلەن) تولدۇرۇش ئۈچۈن كەلتۈرۈلدى. (ھەممىگە ئاللادىن باشقا تەسىر قىلغۇچى يوقتۇر).

ئەمرلەر ئۇ يەردىن قايتىپ كېشكە يېتىپ باردى ۋە ھەركىم ئۆز خەلقىنى جەيھۇن (دەريا سى) دىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا كىرىشتى. ئەمىر ھۇسەيىن ساھىبقىران ئالىيلىرىغا قاراپ: «ئائىلە ۋە ئەل - ئۇلۇسىنى (جەيھۇن) دەريا سىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ» دېدى. ئۇ ئالىيلىرى ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاب بەردى: «ئۇلار (دەريادىن) ئۆتۈشكە يول ئاپتۇ. بىراق ۋىلايەتتىنى قالدۇرۇپ كېتىشكە مېنىڭ ھىممىتىم يول قويمايۋاتىدۇ. چۈنكى ئۇ دۈشمەننىڭ جەبىر - زۇلمىدىن پۈتۈنلەي ئايا غ ئاستى بولۇپ كەتكەن. يەنە بىر قېتىم قوشۇن توپلاپ دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرماقچىمەن».

ئەمىر ھۇسەيىن ئۇ يەردىن سالى ساراي تەرەپكە ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەل ۋە تەۋەلىرىنى كۆچۈرۈپ دەريادىن ئۆتتى؛ ئېدىر ۋە داۋانلاردىن ئېشىپ شىبەرتۇ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى ھەمدە خەۋەرچىلەرنى قويدى. مۇبادا جەتە قوشۇنى يېتىپ كەلسە، ھىندىستان تەرەپكە كەتمەكچى ئىدى.

سائادەتلىك ساھىبقىران ئەمىر ھۇسەينىنىڭ كېشىدىن كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ھىممەت يۇزىنى قوشۇن توپلاشقا قارا تتى. ئۇ ياخشى تەدبىر بىلەن 12 قوشۇن تۇزۇپ، ئۇنىڭدىن يەتتە قوشۇننى تۇمۇرخوجا ئوغلان جاۋۇرچى ۋە ئابباس باھادىرلار باشچىلىقىدا ئاۋانگارت تەرىقىسىدە سەمەرقەندگە ئەۋەتتى. جاۋۇرچى ئۇ يەردە ئىچىملىككە بېرىلىپ كەتكەنىدى، شاراب-نىڭ كەيپى ئۇنىڭغا تەسىر قىلىپ،

(نەزم)

شاراب ئەگەر شامالدەك ئەتىر چېچىپ ئۆتكەن بولسا،
قىزىتىپ بەدقىلىق قىلغاي ئۇ، ئەگەر بىكار كەتكەن بولسا.

دېيىلگىنىدەك، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئوچاقتا كۆيگەن ئۇ يامانلىق ئېغىز بوشلۇقىدا يالقۇنلاشقا باشلىدى. ئۇ داۋۇد خوجا ۋە ھىندۇ شاھنى قورقۇتۇپ: «پالانچى، يەنى ساھىبقىران ئالىيلىرى سىلەرنى تۇتۇپ ئەمىر ھۇسەيىنىنىڭ ئىختىيارىغا ئەۋەتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويۇپتۇ. ئۇ سىلەرنى شۇ ئاندىلا يوق قىلىپ تاشلايدۇ» دېدى. ئۇلارنى ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ باستى. قېچىشنى خالاپ، دۈشمەن تەرەپكە تېز يۈرۈپ كەتتى ۋە جەتە قوشۇنىدىن ئاۋانگارت قىسىم كۆكۈنەك مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەنلىكى ۋەجىدىن ئۇلۇغ توقتۇمۇرنىڭ ئوغلى كېپەك تۆمۈر، شېراۋۇل ۋە ھاجىبەك-لەرنىڭ ئوغلى ئوڭۇرجاقلارغا يول باشلىغۇچى بولۇپ، ئۇلارنى تۆمۈرخوجا ئوغلان، جاۋۇرچى ۋە ئابباسلارنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەلدى. (دۈشمەن) ئۇلارنى تارمار قىلىپ، قوشۇنىنىڭ بىرلىشىشى ھەققىدىكى قارارى بەربات بولدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەھۋالدىن ھوشيار بولۇپ، دۆلەت ئىشىدە يەنە بىر ئاز كۆتۈش قىيىنچىلىقى بارلىقى ۋە (بەھۇدە) جان كۆيدۈرۈشنىڭ پايدىسى يوقلۇقىنى چۈشىنىپ يەتتى.

(نەزم)

ئاپىرىن دېيىشەر خالايىق كۆرەشكەندە ئەر كىشى،
بەختى كەتسە تېپىلماس يارەمچى بىرەر كىشى.

ئۇ ئامو دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخنى پادىشاھلارغا خاس قارارگاھ قىلىپ بەلگىلىدى ۋە ئۆزبېكنىڭ تارقىلىپ كەتكەن ئەل ۋە تۈمەن قوشۇنىنى يىغدى. شۇنىڭدەك، كېپەكخان ۋە ئولجاي بوغا سۇلدۇز قوشۇنلىرىنىمۇ يىغىپ كېلىشكە بۇيرىدى. بىر توپنى جەيھۇن دەرياسى بويىنى ئىگىلەپ قوغداشقا ھەمدە كۆز - قۇلاق

بولۇش ۋە هوشيارلىق شەرتلىرىگە رىئايە قىلىپ، ھەرقانداق كۆڭۈلسىز ۋەقەلەردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرۇشقا تەيىنلىدى. تۆ-مۇر خوجا ئوغلانىنى، ئۇنىڭدىن يۈز بەرگەن خاتالىق ئۈچۈن سو-راقتا تارتتى. (ئۆزى بولسا)، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئاپتىپىنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ، ئىشرەت ۋە بەختىيارلىق تېڭىنى ئۆتكۈزۈپ تۇردى.

(نەزم)

مۇمكىن بولسا ھەردەم ئۆتكۈزۈش كەيپى ساپا،
ئۇدەمنى غەنىمەت بىل ئەي خوجا بۇ دۇنيادا.

جەتە قوشۇنىنىڭ سەمەرقەندنى قامال قىلغانلىقى

جەتە قوشۇنى سەمەرقەندگە يېتىپ كەلدى. شۇ چاغلاردا (شەھەرنىڭ) قورغىنى بولمىغانلىقتىن مەۋلانە زادە سەمەرقەن-دىي، مەۋلانە خۇرەدەك بۇخارىي ۋە ئەبۇبەكر كەلەۋىي نەددافلار شەھەر ئاھالىسىنى ئۆرە تۇرغۇزۇپ، شەھەرنى قوغداشقا باشلا-دى. مەلۇم مۇددەت پۇقرا ھېچقانداق پادىشاھنىڭ شان - شۆھرە-تىسىز باشتىن - ئاياغ قوراللانغان خائىن دۇشمەن بىلەن ئادالەت ۋە ھەقىقەت ئۈچۈن مەردلەرچە كۈرەش قىلدى. دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ۋە مۇداپىئەدە شۇنداق چىدامچانلىق كۆرسەتتىكى، دۇش-مەنلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىستىلا قولى ئۇ شەھەر ئاھالىسە-نىڭ نوموس ۋە مال - مۈلكى ئېتىكىگە يەتمىدى. كىشىلەر قامال مۇددىتىنىڭ ئۇزىراپ كەتكەنلىكىدىن ناھايىتى تەڭلىكتە قالدى.

(شۇ چاغدا) بىچارىلەرنىڭ نىجاتكارى بولغان تەڭرى تائاللانىڭ ئىلتىپاتى (ئۇلارنىڭ) ئاھۇ - پىغانىنى ئاڭلىدى ۋە «ئەلۋەتتە ھەر بىر مۇشكۇللۇك بىلەن بىر ئاسانلىق بار»[247]. دەرۋەقە ھەر بىر مۇشكۇللۇكنىڭ بىر ئاسان تەرىپى بار (دېگەن ئايەتنىڭ) روھ بەخش ئەتكۈچى مەيىن شامىلى ئاللا رەھمىتىنىڭ دەرگاھىدىن چىقتى. جەتە (قوشۇننىڭ) ئاتلىرى ئارىسىدا ۋابا تارقىلىپ، ئىنتايىن نۇرغۇن ئات ئۆلۈپ، ھەر تۆت ئاتلىقتا بىردىن ئارتۇق ئات قالمىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار ئامالسىز ۋە ھەيران بولۇپ، ئۇ يەردىن (ئۆز يۇرتلىرىغا) قايتىپ كېتىشتى، ئۇلارنىڭ كۆچىلىكى تىركەش[248] لىرىنى ئارقىلىرىغا باغلاپ، پىيادە كېتىشكە مەجبۇر ئىدى. پادىشاھلارنىڭ ھىممىتى ۋە ئۇلارنىڭ نائىپلىرىنىڭ سەۋر - تاقىتىگە مەنسۇپ بولغان يۇرتنى قوغداش ۋە ئەنە شۇنداق لەشكەرلەرگە قارشى تۇرۇشتەك ئىشلار پۇقرالارنىڭ قولى بىلەن ئەمەلگە ئاشتى.

(لېكىن) بىرمۇنچە كۈچ ۋە ئىختىيارغا ئىگە بولغان بىر توپ (كىشىلەر) نىڭ تەسەۋۋۇرى بېشىغا مەغرۇرلۇق شامىلى كىرىپ، ئۇلار جاسارەت ئاياغلىرىنى ئۆز مەۋقەلىرىدىن يۇقىرىغا قويدى ھەمدە ھۆكۈمرانلىق ۋە زوراۋانلىق قوللىرىنى قان تۆكۈش ۋە پىتنە - پاسات تەشكىللەشكە سوزدى. «ئەي خۇدا، گادايىنىڭ مۆتىۋەر بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىغايسەن!»

جەتە قوشۇنى قايتىپ كېتىۋاتقان چاغدا، ساھىبقىران ئالىيلىرى جەتەنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئابباس باھادىرنى قەھەلقەگە ئەۋەتكەنىدى، ئۇ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاپ بولغاندىن كېيىن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن شەكىلدە ئۇ ئالىيلىرىغا يەتكۈزدى. (ساھىبقىرانىنىڭ) ئالى رايى جەتە قوشۇننىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەھۋالدىن خەۋەردار قىلىش مەقسىتىدە ئەمىر ھۈسەيىن ئالدىغا ئادەم ئەۋەتتى ۋە بۇ تەرەپكە بېرىش كېرەكلىكىنى ئېيتىشنى

تاپشۇردى. بارغان كىشى خەۋەرنى يەتكۈزگەندە ئەمىر ھۈسەيىن چەكسىز خۇرسەن بولدى ۋە تېز پۇرسەتتە شىبەرتۈدىن كۆچۈپ سالى ساراي تەرەپكە يول ئالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى بولسا، ئائىلىسى ۋە ئېلىنى (جەيھۇن) دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ قەدىم يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىپ، ئۆزى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا ئاتلاندى. ئۇلار باقلان جىلغىسى[249] دا ئۇچراشتى ۋە بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ ئىززەت - ھۆرمەت قائىدىسىنى ئادا قىلدى ھەمدە ئۆتكەن - كەچكەن ۋە كەلگۈسى ئىشلار ھەققىدە سۆزلەشتى. ئۆتمۈش ۋە كەلگۈسى ھەققىدە مەسلىھەت ئالمىسى بىلەن (پىكىر) گۈھەرلىرى تېشىلدى. (ئاخىرى) باھار كېلىشى بىلەن تەڭ سەمەرقەندگە بېرىشقا قارار قىلىشتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى سائادەت بىلەن قايتىتى ۋە جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بىر نەچچە مەنزىل يول بېسىپ قەرشىگە كېلىپ چۈشتى.

بۇ يەرنىڭ قەرشى دەپ شۆھرەت قازانغانلىقىنىڭ سەۋەبى، كېپەكخان (ئۆز دەۋرىدە) نەسەف ۋە نەخشەب[250] دىن ئىككى پەرساخ مۇساپىدە بىر قورغان بىنا قىلغانىدى؛ موڭغۇللار قورغانىنى «قەرشى» دەيتتى. قىش پەسلىدە (ساھىبقىران) ئالىيلىرى بۇ يەردە تۇرۇشنى خالىدى ۋە قەرشى قەلئەسىنى بىنا قىلىشقا پەرمان قىلدى. كۈندىن - كۈنگە ئارتىپ بېرىۋاتقان دۆلەتنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى تۈپەيلى (بۇ قۇرۇلۇش) شۇ قىشتىلا ئاخىرلاشتى.

(نەزم)

ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى تەقدىر،
تېرىغان ئۇمىد ئۇرۇقى ئۈندى بىر - بىر.

ئەمىر ھۈسەيىن ۋە سائادەتلىك ساھىبقىران ئالىلىرىنىڭ سەمەرقەندگە شەرەپلىك يۈرۈش قىلغانلىقى

باھار باشلىنىپ، قۇياشنىڭ قىسمەت تەختلىك جەمشىدى[251] زۆھرەنىڭ شەرەپ سارىيىدىن پارلاپ مەقسەت سايىسىنى ئۆز شەرەپ ئۆيى[252] گە تاشلىدى. گۈلنىڭ فەرۈزە تەخت زەھھاكى[253] مايسا ـ رەيھانلار لەشكىرى بىلەن (مەزكۇر) پاسىلدىكى باغلار ۋە ئەتراپتىكى بوستانلارنى ئۆز چېدىرى ئۈچۈن مەنزىلگاھ قىلدى.

(شېئىر)

چىمەن بازىرىنى ئىگىلەپتۇ باھار لەشكىرى،
بىنەپشەرەڭ، سۈمەن بۇيى، گۈللەپتۇ گۈل ـ چېچەكلىرى.

رەيھانلار نىقابىن ئېچىپ تارقىتىپ خۇشبۇي ساباسى،
يەلپۈگۈچ بەرگلىك دەرەخنىڭ كۈمۈش لىباسى.

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىلىرى ئىلگىرى ۋەدىلەشكىنىگە بىنائەن يۈرۈش قىلىش تۈغنىنى سەمەرقەندگە قاراتتى. ئۇ جەننەتتەك شەھەرنىڭ سىرتىنى[254] ھەشەمەت ۋە قۇدرەت بىلەن ئۆز چېدىرلىرى تىكىلگەن قونالغۇ قىلغىنىدىن كېيىن، ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان سەربەدارلار[255] نى يوقىتىشنى دۆلەت ۋە دىننىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىدىن بىرى دەپ بىلدى؛ (سەۋەبى)، شۇ چاغلاردا (سەربەدارلار) خالىي قالغان مەيدانىنى

ئىسيان ۋە قوزغىلاڭ تەدبىرلىرى (ئۆتكۈزۈلىدىغان) جاي قىلىپ بەلگىلەپ، ھەر خىل قەبىھ قىلمىشلار — قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق ۋە باشقا (شۇنىڭغا ئوخشاش) ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشقانىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى (قاماققا) ئېلىش ئۈچۈن پەرمان قىلىنىدى. يۇرتلارنى بويسۇندۇرغۇچى ساھىبقىرانىنىڭ توغرا (يولىنى) كۆرسەتكۈچى رايى مەۋلانەزادە (سەمەرقەندىي) نى قاماقتىن ئازاد قىلىشنى لازىم دەپ قارىدى ۋە ئۇنى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ قەھر - غەزىپىدىن ئاسراپ قالدى. قالغانلارنى غەلىبىلىك قوشۇن قارارگاھى بولغان كانىگىلدا قەتلە قىلىچى تىغىدىن ئۆتكۈزدى.

قۇياشنىڭ چىقىشى يۇلتۇزلار پاتقاندىن كېيىن يۇز بەرگىنىدەك، ساھىبقىران ئالىيلىرى سەلتەنىتىنىڭ ئاپتىپىمۇ ئەمىر ھۈسەيىن (ھۆكۈمرانلىقى) زاۋالغا يۈز تۇتقاندىن كېيىن چىقىشى قارا دىۋانىدا تەقدىر خەۋەرچىسى تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى. شۇ ۋەجىدىن شۇ كۈنلەردە ئەمىر ھۈسەينىدە ئامەتسىزلىك ۋە بەختسىزلىكنىڭ بەلگىلىرى بارغانسېرى غۇلاچ يېپىپ باراتتى. يەنى، مەغرۇر پادىشاھلار شەنىگە لايىق بولمىغان ھېرىس ۋە ببخىللىق، ۋەھشىيلىك ۋە ئاچكۆزلۈك ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالدى ھەمدە مال - دۇنيا يىغىش ۋە زاپاس بايلىق توپلاشقا بېشىچە كىرىشىپ كەتتى، ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىرلىرى ۋە مۇلازىملىرىنىڭ (مېلىغىمۇ) تەمە كۆزىنى تىكتى. يەنى ئەمىر جاكو، ئەمىر سەيفىددىن، ئاقبوغا، ئەلچى باھادىر ۋە دۆلەتشاھ باخشى نامىغا خېلى (تۆلەم) مەبلەغ بەلگىلەپ، ئۇنى ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن سېلىق يىغقۇچى تەيىنلىدى. بىراق ئۇلار يېقىندا «پاتقاق جېڭى» ۋەقەسىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى ۋە مال زاپىسىنىڭ كۆپ قىسمى تالان - تاراج بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ تەمە قېپىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن مۆلچەرلىگەن مەبلەغنى تولۇق يىغىپ بېرىشكە ئىمكانىيەتسىز ئىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ شاھانە ھىممىتى ياردەم

قولىنى سوزۇشنى زۆرۈر تاپتى ۋە ئالتۇن - كۈموشتىن ئىبارەت زور (مىقداردىكى) مەبلەغنى جۇغلىدى، مەھدى ئولىيا ئۇلجاي تۇركان ئاغانىڭ بىلەيزۈك ۋە ھالقىسىنىمۇ، ئۇلارنىڭ تۆلەم مەبلىغى ھېسابىغا بېرىۋەتكەندى. ئەمىر ھۈسەيىن ئۇنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئىكەنلىكىنى تونىدى. ئەمما ئاچكۆزلۈك خىرىسى شۇ دەرىجىدە يامان بولۇپ كەتكەنىدىكى، ھەتتا ئاكا - سىڭىللىق قەدىر - قىممىتىنىمۇ كۆزگە ئىلمىدى ۋە ئۇلارنى ئېلىشتىن ھېيىقمىدى.

(نەزم)

بۇنداق ھىممەت بىلەن ماس كەلمەس پادىشاھلىق ئىشى،
دۇنيادا ھېچ ئۈستۈنلۈك تاپماس ھىممەتسىز كىشى.

شۇنچە مەبلەغنى بەرگەن بىلەنمۇ، بەلگىلەنگەن (تۆلەم) مەبلىغىگە يەنە 3000 دىنار يەتمەي قالدى. ھىممىتى دەريادەك (بولغان) ساھىبقىران قوشۇمچە يەنە ئۆزىنىڭ شەخسىي ئاتلىرىدىنمۇ تارتۇق قىلدى. ئەمىر ھۈسەيىن ئاتلارنىڭ بۇۋاستە ئۇ ئالىيلىرىغا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە ئۇلارنى قوبۇل قىلمىدى ۋە بۇنىڭ ئۆزرىسى ئۈچۈن: «مەن سالى سارايغا قايتماقچى. ئۇ يەردىن خارەزمدىكى ھۈسەيىن سوپىغا (ئۇنىڭ) قىزىنى سوراپ، ئەرزىگۈدەك مىقدارىدا نەق پۇل ئەۋەتىشنى ئويلاۋاتىمەن. ئەگەر مەزكۇر پۇلنى يارىدەم شەكلىدە مېنىڭ كەينىمدىن ئەۋەتمەكچى ياخشى بولاتتى» دېدى. ئەمىر ھۈسەيىن سالى سارايغا يول ئالغاندىن كېيىن ساھىبقىران ئالىيلىرى كۈنسايىن ئارتىپ بېرىۋاتقان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان كېشكە كېلىپ چۈشتى ۋە بەلگىلەنگەن مىقداردىكى مەبلەغنى نەقلەشتۇرۇپ (تېزلىكتە) ئەمىر ھۈسەيىننىڭ كەينىدىن ئەۋەتىپ ئۆزى شىكارغا ئاتلاندى.

بۇزغۇنچىلارنىڭ پىتنە - پاسىتى تۇپەيلى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئارىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولغانلىقى

مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن نەيرەڭۇاز زامان يېڭىدىن مۇقام كۆرسەتتى ۋە ھىيلە - مىكىر مۇنچىقى بىلەن ئالداش سەھنىسىدە يېڭى ئويۇن نامايىش قىلدى. يەنى يۇز بەرگەن قانۇنسىز قىلمىش-لار تۇپەيلى كىشىلەر كۆڭلىدە ئەمىر ھۈسەيىنگە نىسبەتەن نەپرەت ئويغانغان ۋە ئۇ (تىككەن) جەبىر - زۇلۇم كۆچىتى كۆڭۈللەر باغلىرىغا نەيزە ئۇرغانىدى. بىراق ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق ئىكەن، ھېچكىم جاسارەت قەدىمىنى دۈشمەنلىك يولىغا قويالمايدىغانلىقىنى ھەممە (ياخشى) بىلەتتى.

شۇ سەۋەبتىن پىتنە تەشكىللىدى: ئەمىر مۈسا، ئۇنىڭ ئاكىسى بايەزىد جەلايىرنىڭ ئوغلى ئەلى دەرۋىش ۋە پەرھادلار بىرلىكتە ھىيلە - مىكىر توزىقىنى قويدى، ئۇلار ئوردۇاخاتۇن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يالغان ۋە بوھتان قەلىمى بىلەن بىر مەكتۇپ يېزىپ ئۇنى ئەمىر ھۈسەيىنگە يوللىدى.

ئوردۇاخاتۇن تەرمە شېرىنخاننىڭ خوتۇنلىرىدىن بولۇپ، ئۇ-نىڭ قىزى - ئەلى دەرۋىشنىڭ ئانىسى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ نىكا-ھىدا ئىدى. ئۇ راستقا يېقىن بولغان يالغان نامەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «پالانچى، يەنى ساھىبقىران ئالىيلىرى خانغا[256] ۋە ساڭا، يەنى سەن ئەمىر ھۈسەيىنگە نىسبەتەن دۈشمەنلىك ۋە جەڭ - جېدەل قىلىشنى ئويلاۋاتىدۇ، مەغرۇرلۇق تىرىنقى بىلەن بويسۇنماسلىق ۋە مۇستەقىللىق بېشىنى تاتىلىماقتا. سېنىڭ قىل-

مىشىڭ ۋە سۆزلىرىڭدىن ئۇنىڭ كۆڭلى قاتتىق خاپا بولغان ۋە مالال بولغانىكەن، ھازىر جەڭ قىلىشقا قارار قىلدى ۋە ئۇنىڭغا تەييارلىق كۆرۈش بىلەن مەشغۇلدۇر». ئەمىر ھۈسەيىن بۇ ھەقىقەتتىن يىراق خەتتىن خەۋەردار بولدى ۋە بۇ ھەقتە خۇددى شۇنداق ۋەھىمىلىك شەكىلدە خانغا ئەرز بايان قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ يارلىقى بىلەن بىر كىشىنى (ساھىبقىران ئالىلىرىغا) ئەۋەتتى. (ئۇنىڭدا)، «ساھىبقىران ئالىلىرى ۋە مەزكۇر (يار-لىقنىڭ) مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغانلار سەمەرقەندگە ئورداخا-تۇن ھۇزۇرىغا جەم بولسۇن ۋە (خەتتىكى) سۆزلەرنى تەكشۈ-رۈپ، ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئاچسۇن» دېيىلگەنىدى. ساھىبقىران ئالىلىرىنىڭ ئەھۋالى سەھىنسى ئۇ تۆھمەت غۇبارىدىن تازا ۋە خالىي بولغانلىقى ئۈچۈن ھېچقانداق خىيالغا بېرىلمەي، دەرھال سەمەرقەندگە يول ئالدى. ئەمىرمۇسا، ئەلى دەرۋىش ۋە پەرھادلار ئۇ ئالىلىرىنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تېپىپ، شەرمەندە بولۇپ قېلىش ۋە جازاغا تارتىلىش مۇمكىنلىكى قورقۇنچىسىدىن ھەمدە خىجالەت ۋە تەشۋىش خەۋپىدىن ئۇ سۆھبەتتىن يۈز ئۆرۈپ تېز-لىكتە خوجەندكە يول ئالدى.

(نەزم)

قەيەرگە راستلىق يۈزىنى قارىتار ئىكەن،
(ئۇ يەردە) يالغانىڭ نۇرى ئۆچەركەن.

بىراق، ئۇ سۆز ئەمىر ھۈسەيىن تەرىپىدىن تارقىتىلغان ۋە ئېنىقلانماستىن قېپقالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېنىق رايى بىلەن دۆلەتنىڭ ئىلھامى، قوللىشى تۈپەيلى ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى ۋە سىرلارنىڭ مەخپىيلىكىدىن ھوشيار، پەم - پاراسەتلىك ساھىب-

قىران «كىمكى شەرمەندە قىلماقچى بولسا خار - زار بولىدۇ» دېيىلگىنىدەك (بىر ھەقىقەتنى) چۈشىنىپ يەتتى. (يەنى) ھەر بىر نەرسە، ئەگەر ئۇ غەيرەت ئۇيۇقىدىن چىقىپ، نۇرى قۇلاق تۆشۈكى ئارقىلىق پىكىر قەسىرىنىڭ دىمىقىغا ئۆتسە ۋە ئەكسىچە قەلب دىۋانىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭدىن يۈرەك تەسىرلەنسە، گەرچە ئۇ ئورنىشىپ قېلىپ ئۆزۈن ساقلانمىسىمۇ، لېكىن تىنچسىز خىيال-لار ئىجراچىسى «ئەگەر ۋە مەگەر» مۇقامىنى كۈيلەۋېرىدۇ. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ تەبىئىتى ئەسلىدە ناھايىتى بىقارار. شەك - شۇبھىسىز، ئۇنىڭ كۆڭلىدە بىرەر كونا كۆڭۈل غەشلىكى ساق-لىنىپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى يارا ساقىيىپ كەتكەن بىلەن ئورنى قالىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا ئىشىنىش دۆلەت ئەربابلىرى نەزىرىدە ئەمرى ۋاجىپ بولغان ئېھتىياتچانلىق پەتۋا-سىغا كۆرە ھارام كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن (ساھىبقىران ئالىيە-لىرىنىڭ) ئۇلۇغۋار خاتىرى بۇ مەسىلىدە چوڭقۇر ئويلاپ، مەز-كۇر كەچۈرمىشىنىڭ ئېغىز - پەسلىكلىرى ئۈستىدە پىكىر يۈر-گۈزەتتى.

شىر بەھرام ۋە بەھرام جەلايىرمۇ ئەسلىدە ئەمىر ھۈسەيىنگە ئىشەنمەيتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇئامىلىدە ھەر دائىم چارە نەقىش-لىنى تەدبىر لەۋھەسىگە يېزىپ يۈرەتتى. ئاخىرى بىر كۈنى ساھىب-قىران ئالىيلىرى كۆڭۈل سىرىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە ئارزۇ ئىشىكى ئۇلارنىڭ ئۈمىد يۈزىگە ئېچىلدى. ئۇلار ساھىبقە-ران ئالىيلىرىدىن قورقۇپ، ئىنتىزارلىق باغرىدا ئىلگىرى ساق-لاپ يۈرگەن (كۆڭۈل) سىرىنى پەردىسىز ئىزھار قىلدى: «ئە-مىر ھۈسەيىننىڭ كۆڭلى ھەربىرىمىزگە نىسبەتەن توغرا ئەمەس. بۇ مەسىلىدە توغرا تەدبىر پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا قارشى چىقىشنى تەقەززا قىلىدۇ. تېزلىكتە قوشۇن تۈزۈشكە كىرىشىش لازىم. چۈنكى ئۇ سۆزسىز بىزگە قارشى قارارغا كەلدى. پۈرسەت كەتـ-كەندە پۇشايمان قىلىشنىڭ پايدىسى نېمە».

(نەزم)

ئۇكى ئەقىل تەلىمىنى رازىلىق قۇلىقىغا ئاپتۇ،
گويا سەل كېلىشىدىن ئالدىنراق كۆۋرۈك ساپتۇ.

ئۇلار مۇشۇ مەزمۇندا سۆزلەشكەنلىكى ۋە بۇ سۆزدە قاتتىق تۇرغانلىقىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك خاتىرىدە نەيزە ئۇرۇپ تۇرغان خۇدۇكسىرەش كۆچەيدى. (ئاخىرى) ئۇلار بىلەن ئەمىر ھۇسەينىگە قارشى بىرلىشىپ، (ئۆزئارا) ئەھدە تۇزۇشتى. ئۇنىڭدا شىر بەھرام ئۆزىنىڭ ئەسلىي يۇرتى — خەتلانغا بېرىپ لەشكەر توپلاش بىلەن مەشغۇل بولسۇن، ساھىبقىران ئالىيلىرى بۇ تەرەپتىن قوشۇن تۇزۇش ۋە قوراللاندۇرۇشقا كىرىشسۇن دەپ قارار قىلىندى. شىر بەھرام خەتلانغا قايتىپ كېتىۋاتقان چاغدا پەلەك خىزمەتكارى بولغان ساھىبقىرانىنىڭ نۆكەرلىرىدىن ئادىل ئىسىملىك بىر كىشىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى ۋە ئۆز ئادەملىرىدىن تاخاجەنى قالدۇردى. يەنى قاچانكى ئادىل قايتىپ كەلسە، شۇ چاغدا تاخاجە (ئۇياققا) كېتەتتى، نەتىجىدە ھەر ئىككىلا تەرەپ قوشۇنى بىر - بىرىنىڭ ئەھۋاللىرىدىن ھوشيار بولاتتى.

شىر بەھرام خەتلانغا يېتىپ بېرىپ، ئۆز لەشكەرلىرىنى توپلىدى. ئاندىن بەس تەرك يايلىقىغا چىقىپ، شۇ يەرنى مۇستەھكەملەپ، ئەمىر ھۇسەينىگە ئوچۇق قارشى چىقتى. ئەمىر ھۇسەين ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھىيلە - مىكىر ۋە ئالداش يولىنى تۇتتى ۋە ئۆز دۆلىتى ئاساسىدىنمۇ بوشراق بولغان ۋەدە بىلەن ئۇنى ئېگىزدىن پەسكە چۈشۈردى. ھەمدە ئۆزىگە تەۋە ۋە قارام قىلىۋالدى.

ئۇ ھالەتتىن خەۋەر تاپقان ساھىبقىران ئالىيلىرى شىر بەھ-

رامغا: «(ئەمىر ھۈسەينىگە) سەن قارشى چىقتىڭ ۋە دۈشمەنلىك قىلىپ باش كۆتۈردىڭ. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۆزۈڭنى ياخشى قىلىپ كۆرسىتىۋاتىسەن، ئۇ سېنىڭ جاجاڭنى بېرىدۇ ۋە كېيىن پۈشايمانىنىڭ پايدىسى بولمايدۇ» دەپ بىر پارچە خەت يېزىپ ئەۋەتتى. خۇددى شۇنداق بولدى.

بۇ تەرەپتىن ساھىبقىران ئالىيلىرى بەھرام جەلايىر، ئەمىر جاكو ۋە ئاببباس باھادىرلارغا لەشكەر بېرىپ خوجەندكە ئەۋەتتى ۋە جەلايىر ئېلىنى بويسۇندۇرسۇن ھەمدە بۇزغۇنچىلىق ۋە ئالدامچىلىقلىرى مانا شۇ دۈشمەنلىككە سەۋەبچى بولغان ئەمىر مۇسا ۋە بايەزىدنىڭ ئوغلى ئەلى دەرۋىشنى قولغا كەلتۈرسۇن دەپ بۇيرىدى. ئۇلار بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، قېچىپ كەتتى. بەھرام بولسا جەلايىر ئۇلۇسىنى يىغىپ، ۋىلايەتكە ئۆزى ھاكىم بولدى. بىراق خان ۋە ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى چىقىشنى ئەپلەشتۈرۈشتە قىينىچىلىق تۇغۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن (خىيال) قورقۇنچىسىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلماي، ئۆزىگە يېقىن بولغان بىر جامائەت بىلەن ئاتلىنىپ، ئەلى دەرۋىشنىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ[257]، ئۆز خەلقىنى باشلاپ جەتەگە كەتتى.

بەخت كۈلۈپ باققان ساھىبقىرانىنىڭ قوشۇن توپلاش ئۇچۇن سەمەرقەندگە بارغانلىقى

سائادەتلىك ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ تەرەپتىن قوشۇن توپلاش مەقسىتىدە سەمەرقەندگە باردى. شۇ چاغدا، باشتا ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى بىر قاتار زىددىيەتلەرنىڭ قوزغاتقۇچىسى بولغان ئەمىر سۇلايمان ۋە جاۋۇرچى ئەمدى ئۇنىڭ ئالدىغا قېچىپ باردى. ئەمىر خىزىر ياسەۋۇرىي ۋاپات بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ بۇرادىرى ئەلى، ئىلياس ۋە ھاجى مەھمۇدشاھ بارلىق ياسەۋۇرىيلەر

لار بىلەن بىرلىكتە ئىتائەت ۋە بويسۇنۇش كەيپىنى باغلاپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ خادىملىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئۇ ئالىيلىرى قارە ۋە ھىندۇكە بارلاسنى سەيرەقەندگە شەھەر ھاكىمى قىلىپ تەينىلەپ، ئۆزى ئاتلىنىپ، سائادەت بىلەن ئار-قىغا قايتتى. ھىندۇكە بەختتىن ھىندۇ سۇپەت يۇز ئۆرۈپ، ئەيىر ھۇسەيىن ھۇزۇرىغا قېچىپ كەتتى. قارە بولسا (دۆلەت) ئىشىنى قولغا ئېلىپ تەرتىپكە سالدى. «دىۋانبىلقىتىن ياخشىدۇر باشقا بىرەر چارە.» ساھىبقىران ئالىيلىرى قوشۇن توپلاش مەق-سىتىدە ئۆز دۆلەت خانىسىدىن يولغا چىققىنىدا مەھرى ئۇلىيا ئۇلجاي تۇركان ئاغانىڭ مىجەزىدە بىمارلىق بار ئىدى ۋە ئەنە شۇ (ئۆتكەن) ۋاقىت ئىچىدە شەيرىن جېنى ئۇ ئالىيلىرىنىڭ رازىلى-قىنى تىلەپ تەن خانىسىدىن چىقىپ، شەپقەتلىك (تەخىرىنىڭ) رەھمىتى دەرگاھىغا قوشۇلغانىدى. ئۇنىڭ سۇپىتىگە زامانە مىڭ تىل بىلەن مۇنۇ مەزمۇندا ناله قىلاتتى:

(بەيىت)

جاي شۇدۇركى، جەننەت ھۆرلىرى كۆزدىن،
ئۇنىڭ بېشى ئۇچۇن قارىچۇقىنى تۆكەر.

نازۇك تېنىن كۆرۈپ تاۋۇت ئىچىدە،
سۇنبۇل چاچلىرىن قىرقىپ يولغا تۆكەر.

سائادەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ ئۇلۇغۋار كۆڭلى يۇز بەرگەن ئۇ قايغۇلۇق ھادىسىدىن ئىنتايىن غەمكىن - پەرىشان بولدى ۋە غەم - كۇلپەتلەرنى كۆرگەن كۆزلىرى گويا دېڭىزدەك سېخىيلىك بىلەن گۆھەر چاچاتتى.

(بەيىت)

سەۋدا سېلىدىن قەتىرە ـ قەتىرە تامغان قانلىق كۆز ياشلار،
ئۇ قايغۇ توپانى بىلەن ئوخشاپ قالدى كۆپۈككە.

ئەمما ئۇ ئىشىنىڭ تەدبىرى ياخشىلار ئىقتىدارى ۋە يامانلار ئىختىيارىي چېگرىسىدىن تاشقىرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ۋەزمىنلىك ۋە سەۋر ـ تاقەت قولى بىلەن «بىر ئاللاغا تېگىشلىكمىز ۋە (ئاقىۋەت) ئۇنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز» دېگەن سۆزلەرنىڭ تانىسىنى مەھكەم تۇتتى.

(بەيىت)

ھەر ياخشى ـ ياماننىڭ ئىشقا بىر چارە بار،
ئۆلۈمنىڭ چارىسى تېپىلماس زىنھار.

ئامەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ سەلتەنەت نەسەبلىك پەرزەنتلىرىدىن ئۇلۇغۋارلىق ۋە سالاپەت قۇتچىسىنىڭ گۆھىرى بولغان سۇلتان بەخت بېگىم بىلقىس سۈپەت رەسىم ـ قائىدىلىك بۇ بانۇنىڭ ئىپپەت ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

(بەيىت)

ئالىي جەننەتتە بولسۇن ئۇنىڭ ماكانى،
ئۇ گۈلزارغا ياستىلسۇن ئۇنىڭ جايى.

ئەمىر ھۈسەيىن ئەسلىدە ئۆزبېكنىڭ دۆلىتى ماتىمىنىڭ مۇ-

قەدىمىسى ۋە ئالىي مەرتىۋىسى چۈشۈشىنىڭ باشلىنىشى بولغان بۇ دەھشەتلىك ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ، بىر تەرەپتىن قېرىنداش-لىقىنىڭ مەۋجۇت تەبىئىي مېھىر - مۇھەببىتى تۈپەيلى مۇسىبەت ۋە قايغۇ تىكىنى غەملىك يۈرىكىگە پاتتى؛ ئىككىنچىدىن ساھىب-قىران ئالىيلىرى بىلەن قېرىنداشلىققا سەۋەب بولۇپ تۇرغان ئالاقە پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەن، ئۇمىد ۋە ئىشەنچىنىڭ يەلكىسى سۇنۇ-غاندى. نەتىجىدە پەرىشان ھالدا ئەپسۇس ۋە دەرد بىلەن تۆۋەندە-كى نەزم مەزمۇنىدا يىغا باشلىدى:

(نەزم)

سىڭىل تۇپراققا كەتتى، بۇرادەر (غەم) نىڭ ئوتىدا،
ئالىقىنىدا شامال ۋە قولى بۇ (غەم) دان بېشىدا[258].

ئۇ كىشى تۇغقان ئىدى، دىل ۋە ئارقا يۆلەك،
بىگانە قالدىكى ۋە بۇ غۇسسىدىن كۆچلۈكرەك.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن جەڭ قىلىشقا قوشۇن تارتقانلىقى

767 (1365) - يىلىنىڭ كۈز ئېيىدا[259]، يەنى ئات يىلى ساھىبقىران ئالىيلىرى سان - ساناقسىز لەشكەر توپلىدى:

(بەيىت)

بارچىسى جەڭدە ئاجايىپ شىردۇر،
قىلىچ شىلتىگۈچى جەڭنىڭ پىرىدۇر.

ئۇلارنى ئېلىپ ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلاندى. ئەمىر سەيفىددىننى چوڭ بىر توپ بىلەن ماڭلاي تەينىلەپ، ئالدىدا ماڭدۇر-دى.

ئەمىر ھۈسەيىن (ئۆز ۋاقتىدا) شىر بەھرامنى ئالداش بىلەن يولدىن ئازدۇرۇپ، ھىيلە - مىكىر توزىقىغا ئىلىندۇرغانلىقى ھەمدە ئۆزىگە تەۋە ۋە قارام قىلىۋالغانلىقى سەۋەبلىك ساھىبقىران ئالىيلىرىنىمۇ شۇ ئۇسۇلدا بوھتان بىلەن ئوينىتىش مۇمكىن، دېگەن خىيالغا كەلدى. مىڭ ئەپسۇس.

(بەيىست)

جاھان پالۋىنىكى پەلەك شاھى غۇلامْ ئاڭا،
ئويۇنچاق ئۇچۇن تىقماس بېشىن ئەسلا دامغا.

شۇ چاغدا، ئۇ مالىك باھادىر ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللاھنى ئەھدىنامە[260] بىلەن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى ۋە ئالدامچى سۆزلەردىن ئىبارەت پەيغام[261] يوللىدى يەنى: «ھازىرغىچە زۆر-رۇر ئومۇمىي مەسىلىلەرنى بىر - بىرىمىز بىلەن ئىتتىپاقلىقتا ھەل قىلىپ كەلدۇق ۋە بەختىيار ئىتتىپاقلىقتا غالىبلىق توپىنى[262] رەقىبلەر ۋە تەڭلەشكۈچىلەر مەيداندىن يۇلۇۋالدۇق. توغرىسى شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مۇشۇ ئۇدۇم ساقلانسا ۋە مۇشۇ ئەھدىنامىغا تولۇق ئىشىنىپ، ھېچقانداق داغدۇغا خىيالغا كەلتۈرۈلمىسە» دېدى.

غالىب قوشۇن قەھەلقەدىن ئۆتۈپ، بايسۇن[263] ئۇلارنىڭ پادىشاھلارغا خاس قونالغۇسى بولۇپ تۇرغان چاغدا (ئەلچى)

• غۇلام — خىزمەتكار، قۇل، چاكار. — ت

مالىك باھادىر ۋە ئابدۇللاھلار يېتىپ كەلدى. ئۇلار يەرنى سۆ-يۈش شەرپى بىلەن سائادەت تېپىپ، ئەمىر ھۈسەينىنىڭ ئەھدە-نامىسى ۋە خۇشخەۋىرىنى بايان قىلدى ھەمدە سۇلھى ۋە ياردەم تىن سۆز ئاچتى. سائادەتلىك ساھىبقىران پۈرسەت بىلەپ تۇر-غان دۆلەت ئىلھامى بىلەن، «سېنىڭ ئەھدىڭگە سابا شامىلىمۇ[264] ئىشىنەلمەس»، (دېگەن مەزمۇننى) چۈشىنىپ يەتتى. (شۇ سە-ۋەبتىن)، ئۇ ئەھدىنامىغا ئېتىبار بەرمىدى ۋە ئېيتىلغان سۆز-لەرگە قۇلاق سالمىدى.

ئەمما ياسەۋۈرىيلار ئەلچىلەرنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلغان بولسىچۇ، دېگەن ئەندىشە بىلەن ئويلىنىپ قالدى ۋە زەپەر پاناھ مەۋكەب[265] دىن چىقىپ كەتمەكچى بولدى. شۇ چاغدا، بەھرام جەلايىر بىلەن خوجەندگە كەتكەن ئەمىر جاكو ۋە ئەمىر ئابباسلار قايتىپ كېلىشتى. ئۇلار قالغان ئەمىرلەر بىلەن بىللە مەسلىھەت-لىشىپ، دۇشمەنلىكنى ئويلىغان ياسەۋۈرىيلارنىڭ باشلىقلىرىنى قاماقتا ئالماقچى بولدى. ساماۋىي ياردەم بىلەن نۇرلارنىڭ شولە-سى (ھەر بىر ئىشتا ياخشىلىقتىن باشقا نەرسىنى بىلمەيدىغان ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قۇياشتەك پارلاپ تۇرغان رايى) ئۇ ئىشقا رازىلىق بەرمىدى. ئۇ دۆلەت تىلى بىلەن بۇ تەلمىنى مۇنداق مەزمۇندا بايان قىلدى: «بۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋال بىزنىڭ سائادەت ۋە ئىقبالىمىزنىڭ ئەتىكى تېڭىدا، سەلتەنەت ۋە ئىستىق-لالىمىز باھارىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا يۈز بەردى. ئەگەر ئۇلار-نى تۇنقۇن قىلساق، ياۋۇزلۇق بەلگىسى بولغان داغ بىزنىڭ ئەھ-ۋالىمىز ئېتىكىگە ئولتۇرىدۇ ۋە (شۇنىڭدىن كېيىن)، باشقىلار بۇ دەرگاھىدىن پاناھ ئىزدىمەيدۇ. نەتىجىدە يۇرت سوراش ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشى ئىزغا چۈشمىگەي، ئەگەر دۆلەت ئىما-رىتىنى خەيرلىك ئىشلار ئۈلى ئۈستىگە قۇرسا، ئۇنىڭ قەدىر ـ قىممىتى كۈنگۈرىلىرى پەلەكنىڭ مۇقەرنەس[266] گۈمبىزىدىنمۇ

ئېگىزگە كۆتۈرۈلگەي؛ ئەگەر ئىقبال كۆچىتى ئادالەت ۋە ئېھسان ئېرىقىدىن سۇ ئىچسە، ئۇنىڭدىن بوي سوزغان شاخلار بەختسىيار-لىق مېۋىسىنى بەرگەي ۋە ساياھەت سايىسىنى ئىككى دۇنياغا ئەرزىگۈدەك قىلىپ تارقاتقاي». بۇ پەند - نەسىھەتلەردىن كېيىن، ياسەۋۈرىيلار تەرەپدارلىرىنى مېھىر - شەپقەت بىلەن ئىز-زەتلەپ، كېتىشكە ئىجازەت قىلدى. باشقا قوشۇنلارغىمۇ قايتىشقا رۇخسەت بەردى. ئۆزى بولسا ئۇ يەردىن ساياھەت بىلەن قايتتى، قەرشى (شەھىرى) ئۇنىڭ پادىشاھلارغا خاس قونۇشى بەختىگە سازاۋەر بولۇپ، دەربجىسى ئاسمانەدەك يۈكسەلدى.

ئەمىر ھۈسەيىن سان - ساناقسىز لەشكەر توپلاپ شىر بەھ-رام بىلەن ئۇ تەرەپكە ماڭدى. مۇبارەكشاھ بىلەن بەيان سۈلدۇز-نىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەممەد كۆڭۈل يۇزىنى ساھىبقىران ئالىيلە-رىغا ئىخلاس بىلەن قارىتقان بولسىمۇ، ئەمما ئەمىر ھۈسەيىننىڭ قوشۇنى تېزلىكتە يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارغا قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ھىيلە - مىكىر ئىشلەتكەنلىكى ۋە خىزىر خەزىنچىنى يارىشىشقا يول ئىزدەپ ئەۋەتكەنلىكى

ئەمىر ھۈسەيىن خىزىر خەزىنچىنى ئۆزى قەسەم ئىچكەن قۇرئان بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ: «ئارە-مىزدىكى دۈشمەنلىك مەملىكەتنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە پۇقرانىڭ سەرسان بولۇشىغا ئېلىپ بارىدۇ. ھەمدە ئېنىق بىلىمەنكى، سې-نىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ مۇسۇلمانلارغا ياخشىلىق قىلىش ۋە قول ئاستىڭدىكىلەرگە مەرھەمەت كۆرسىتىش ئۈچۈن يارىتىلغان. مې-

ىنىڭ پىكرىمچە، توغرا مەسلىھەت شۇكى، بۇ تەرەپ قوشۇنى چاغانا[267] دا ۋە ئۇ تەرەپنىڭ خۇزاردا توختاپ تۇرسا. ھەر بىرىمىز يۈزدىن كىشى بىلەن تەڭگى چەكچەك[268] كە يېتىپ بېرىپ، (ئۇ يەردە) ساداقەت ۋە دوستلۇق ئەھدىنى يېڭىلىساق. ئۇ شۇنداق (مۇستەھكەم) بولسۇنكى، بۇنىڭدىن كېيىن ئىغۋاگەرلەرنىڭ ئا-رىمىزغا كىرىشكە ماجالى قالمىسۇن. بىز بىر - بىرىمىز بىلەن ئىناق بولمىساق مەملىكەت تىنچلانمايدۇ» دېگەن پىكىرنى يەتكۈز-دى. ئېنىق تەدبىرلىك ساھىبقىران يارقىن رايىنىڭ نۇرى بىلەن ئۇ ئەھدىنىڭ راست - يالغانلىقى تەكشۈرۈپ كۆرۈلسە ۋە ئۇ ۋەدە سىناقتىن ئۆتكۈزۈلسە، بىرەر ئېتىبارغا لايىق بولالماسلىقىنى بىلەتتى.

(نەزم)

يىلان چاقماس بولۇپ تىلىنى چىقىرار،
لېكىن ئۇنىڭ زەھىرى چىشىدە تۇرار.

بىراق ئەمىرلەر بىر ئاۋازدىن ياڭىشىنىڭ توغرىلىقىنى، كېلىشىشنىڭ ياخشىلىقىنى تەستىقلىگەنلىكى ئۈچۈن (ساھىبقى-ران) ئۇلارنىڭ رايىغا قاراپ، ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئەھدى ۋە ۋەدە-سىگە مۇۋاپىق ئىش تۇتتى. يەنى، قوشۇننى خۇزاردا قالدۇردى. جەمئىدە سىنالغان 300 (لەشكەر) بىلەن، ئۇلارغا ياخشى ئاتلارنى تەقدىم قىلىپ يولغا چىقتى؛ (مەقسىتى) ئىككى يۈز كىشىنى ئېھتىيات يۈزىسىدىن دېھنەۋ[269] دە قالدۇرۇپ، 100 كىشى بىلەن ۋەدە قىلىنغان (جاي) تەڭگى چەكچەككە بېرىش ئىدى.

ئۇ تەرەپتىن ئەمىر ھۈسەيىن نەۋەند (مەھەللىسىدە) شىر بەھرامنى قەتلە قىلدى. يەنى، خۇددى ساھىبقىران ئالىيلىرى دېگەندەك بولدى.

(نەزم)

دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سۆزى قازا شەرھىدۇر،
قانداق سۆز بايان قىلسا ئۆزگەرمەي قالۇر.

(كېيىن) 3000 خىللانغان ئاتلىقنى ماڭلاي تەينىلەپ سا-
ھىبقىران ئالىيلىرىغا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇ ئالىيلىرى-
نىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن بىر تاجىك كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ
ئەھۋالنى ئالىي مەرتىۋىلىك (ساھىبقىران) غا يەتكۈزۈش ئۈچۈن
قېچىپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئات چاپتى. (ساھىبقىران) ئالىي-
لىرى دېھنەۋگە كېلىپ قونغىنىدا، كېچىسى ھېلىقى تاجىك يې-
تىپ كەلدى. شۇ چاغدا (ئۇنىڭ) مۇبارەك مەنزىلى ئىشكىدە
بەھرام ئىسىملىك تۇرمۇش تەجرىبىسى يوق بىر نۆكەر (ساقچى-
لىق) قىلاتتى. تاجىك ۋەقەنى ئۇنىڭغا ئېيتقىنىدا، ئۇ كالتا پەم-
لىك بىلەن، ئەمىرلەر سۈلھى تۈزۈشكە ھەرىكەت قىلىپ تۇرغان
پەيتتە بۇ خەۋەر ۋەھىمگە سەۋەب بولىدۇ، ئۇنى يەتكۈزمەسلىك
كېرەك دەپ ئويلاپ، (خەۋەر يەتكۈزگەن) كىشىنى ئۇرۇپ ھەي-
دىۋەتتى ۋە بۇ خەۋەرنىڭ تىۋىشىنى چىقارماي تۇرىۋەردى.

تاڭ سەھەردە ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ئاتلىقلىرى خۇددى سەل-
دەك باستۇرۇپ كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى قۇتلۇق تەساد-
دىپ بىلەن ئۇلار كېلىشتىن سەل ئىلگىرى ۋەدە قىلىنغان جايغا
بارماقچى بولۇپ ئاتلانغانىدى، (دۈشمەن) قوشۇنى يېتىپ كەل-
گەنلىكىنى بىلىپ، تېزلىكتە (كەينىگە) قايتىپ تەنگى ھە-
رەم[270] گە يېتىپ كەلگەندە، ئادەملىرىنى توختىتىپ، دۈشمەن-
لەرنىڭ يولىنى توسۇپ جەڭ قىلىشقا باشلىدى.

(نەزم)

ئۇرە - ئۇر ئەۋجىدە قوزغالدى چۇقان،
يامغۇردەك ياغاتتى نەيزە، ئوق شۇئان.

شاھ قىلىچىنىڭ قىزىل سۇيىدىن،
لالىرەڭ بولغانتى جەڭ قىلغان مەيدان.

ئۇنىڭ يالتىرىغان قىلىچىنىڭ زەربىسى ۋە سائادەتلىك بىلەكىنىڭ كۈچى ئۇ خائىن (ياۋ) لەشكەرلىرىنى تىنچىتقاندىن كېيىن يەنە يۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. دۇشمەنلەر قايتا ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، قاتتىلىش مەھەللىسى[271] گە، يەنى چەكدالىك[272] نىڭ ئىككى دەريا‌سى قوشۇلغان جايغا (يېتىپ كەلگەندە) دۇشمەنلەردە ئالغا يۇرۇشكە ماجال قالمىدى ۋە ئۇمىدلىرى يوققا چىقىپ، ھەيرانلىقتا قەدىمىنى توختاتتى. بۇ ياۋۇزلۇقنىڭ خەۋىرى خۇزارغا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئۇ يەردە تۇرغان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى تارقاپ كەتتى.

(نەزم)

بىلمىدىم، نەبولدى، بۇ پەلەكنىڭ چەرخى،
يەلكىسى پۇكۇلگەن، ئالدىراش ئۆزى.

ھەممە نەرسە بۇندا تەتۇر ھامان،
ساپال بولغانمۇ، ياكى ئۇيقۇدا بۇئان.

ساھىبقىران ئالىيلىرى يېنىدا قالغان ئازغىنە لەشكەر بىلەن خۇزاردىن ئۆتۈپ قەرشىگە بېرىپ قوندى. (ئۇ يەردە) ئەمىرلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئار - نومۇسىنىڭ ئاساسى بولغان ھۆرمەت-لىك ھەربىنى قوغداش لازىملىقىنى ۋە كۆچلەرنى ئېلىپ ماخان-دىكى سەنجەربىلەر[273] يېنىغا ئاپىرىپ قويۇشنى لايىق تاپتى. چۈنكى ئۇلار ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن بۇرۇندىن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ، يارەم بېرىپ كەلگەندى ھەمدە ئۇلارنىڭ ساداقىتى ۋە يەكدىللىكىگە ئىشەنچ بار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ، ھىممەت يۈزىنى دۈشمەنگە قارشى چىقىش تەرەپكە قاراتسا بولاتتى. مەسلىھەت شۇ قارارغا كەلگەچكە شۇ كېچىدىلا بوردالىق[274] نىڭ سىرتىدىكى ئىسھاق قۇدۇقىنى ئۇچرىد-شىش جايى دەپ بەلگىلەپ، ھەركىم ئۆز جايى ۋە مەنزىلى تەرەپكە ئالدىرىدى ۋە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ، شۇ كېچىدىلا كۆچ بىلەن يولغا چىقتى. ئەتىسى ئەمىر ھۈسەيىن قوشۇنلىرى قەرشى-گە يېتىپ كەلدى؛ ئەمىر مۇسا بىلەن ئەمىر ھىندۇشاھ قورغانغا كىرىپ ئورۇنلاشتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئىسھاق قۇدۇقىنىڭ بېشىغا كې-لىپ، ۋەدىلەشكەن كىشىلەر ۋە مۇلازىملار يېغىلغىچە بىر ھازا كۈتۈپ تۇردى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ھىرات پادىشاھى[275] ۋە مۇھەممەدبېك جۇن قۇرباني ھۈزۇرىغا ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن ھوشيار بولۇش، قايسى ئەھۋالدا ئىكەنلىكلىرىنى ئېنىقلاش مەق-سىتىدە ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچىلەر كەتكەندىن تاكى قايتىپ كەل-گىچە ئىككى يېرىم ئاي داۋامىدا شورا قۇدۇقىنىڭ بېشىنى شاھ قارارگاھى قىلىپ تۇردى. شۇ ۋاقىت ئىچىدە، خۇراساندىن ماۋە-رائۇننەھرگە كېتىۋاتقان ھەر قانداق كارۋاننى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگىنىدە توختىتىپ تۇردى. ئەلچىلەر قايتىپ كەلگەندىن كې-يىن، ئۇلۇغ خاتىرىدە نەقىشلەنگەن گۈزەل تەدبىر ئاساسىدا،

ھىرات پادىشاھى بىزنى تەكلىپ قىپتۇ، دەپ گەپ تارقاتتى ۋە كارۋانلارنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. ئۆزىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە قوزغىلىپ، ھىراتقا قاراپ ماڭدى. سودىگەرلەر قەرشىگە يېتىپ كەلگىنىدە، ئۇلار ھىراتقا پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كېتىشتى دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ئەمىر مۇسا غەرەز ئۇقمايدىغان كىشىلەر جامائەسىنىڭ ھەممىسى ئۆز كۆرگەنلىرىدىن ئېيتىشقان بۇ خەۋەرگە ئىشەندى. ئۇ (ئەمىرمۇسا) قەرشى قەلئەسىدىن چىقىپ قوشۇننى يىغىپ 7000 ئاتلىق بىلەن پەيمەراغ مەھەللىسىگە بېرىپ چۈشتى. (ئۇ يەردىن) ئۆزگەندەكە بارماقچى ئىدى. مالىك باھادىرمۇ قوشۇن ئەمىرلىرى ۋە 5000 قاراۋۇناس[276] ئاتلىقلىرى بىلەن ئەمىر ھۇسەيىننىڭ يېنىدىن كەلگەن ۋە خۇزار-دىن ئۆتۈپ، قەرەغا شۇنتۇيا بىلەن گۇنبەدى لەۋلىي[277] (مەھەللىسىگە) ئورۇنلاشقانىدى.

ساھىبقىرانىنىڭ قەرشىگە يۈرۈش قىلىشى

ئۇلۇغ پەرۋەردىگار (ئۇنىڭغا ھەمدۇسانا بولغاي): «كىمكى ئاللاغا تەۋەككۈل قىلسا، ئاللا ئۇنىڭغا كۇپايە قىلىدۇ، ئاللا ھەقىقەتەن مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ. ئاللا ھەقىقەتەن ھەر بىر نەرسە ئۈچۈن مۇئەييەن مىقدار، مۇئەييەن ۋاقىت بەلگىلىدى»[278] دېگەنىدى. ياخشى - يامان، كۆپ ۋە ئازدىن ئىبارەت ئالەم ئىشلىرىنىڭ ئۆتۈشى، قۇدرەتلىك پادىشاھ (ئاللا) بەلگىلىگەن تەقدىرنىڭ نەتىجىسىدۇر ۋە ۋەزىرى يوق سۇلتان ھۆكۈمى ئاستىدىدۇر. «ئاللا بەندىلىرىنىڭ ئۈستىدە قاھىردۇر (يەنى ئاللا بەندىلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغۇچىدۇر)، ئۇ ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچىدۇر، ھەممىدىن خەۋەردارىدۇر»[279].

(نەزم)

پىل ئايىغى بولسۇن، چۈمۈلە قانىتى،
بار ئۇنىڭ قۇۋۋىتى، ئاجىزلىقى.

كۈچ بەرسە تەڭرى تەقدىرى پاك،
چۈمۈلە يىلاننى قىلىدۇ ھالاك.

ھەر قانداق مۇراد گۈلى ئامانلىق گۈلزارىدا پەرۋەردىگار ئىنايىتىنىڭ مەيىن شامىلىدىن ئېچىلىدۇ ۋە باشقا نەرسىلەر ئارد-سىدا شۇنچىكى بىر باھانە سەۋەبدۇر؛ ھەر قانداق دۆلەتنىڭ ئىستىلانامىسىغا يېزىلغان زەپەر ۋە نۇسرەت دەل «ئاللا خالىغان كىشىگە يارەدەم بېرىدۇ، ئاللا غالىبدۇر. (مۇمىنلەرگە) ناھايىتى مېھرىباندۇر». [280] (دېگەن ئايەتنىڭ) قەلبى تەستىقلىغان يە-زىقتۇر ۋە لەشكەرنىڭ كۆپىلۈكى ھەمدە پۈتمەس - تۈگىمەس شانۇ - شەۋكەت بۇ دۇنيادا بىر ئەپسانىدۇر.

(نەزم)

بۇ سېپىنىڭ بارلىقىنىڭ يوقلۇقتۇ، بارلىق باشقا،
بۇ سېپىنىڭ يوقلۇقۇنىڭ بارلىقتۇر، يوقلۇق باشقا.

بار، باشنى تەپەككۇر يېقىسىدىن چىقارغىن،
بۇ سېپىنىڭ قولۇنىڭ يەڭدۇر، (ئەسلىدە) قول باشقا[281]

دېمەك، كىمنىڭ ئەقىل كۆزى تەۋفىق* سۈرمىسىدىن رو-
شەنلىك تاپسا ۋە بۇ مەنىلەر نۇرلىرىنىڭ شولىسى ئۇنىڭ روشەن
قەلبىدىكى ماھىيەتنى كۆرسەتكۈچى ئەينەكتە ئەكس ئەتسە، ئۇ
دۇچ كەلگەن ھەر بىر ئىشتا ۋە مەيدانغا كەلگەن ئېتىبارغا ئىگە
ھەرقانداق مۇھىم نەرسىدە ھامىي ئىزدىگۈچى قولىنى تەۋەككۈل-
نىڭ مۇستەھكەم ئارغامچىسىغا مەھكەملەيدۇ؛ جەزىم قىلىش
بايرىقىنى «مەن ئىشىمنى ئاللاغا تاپشۇرىمەن»[282] (دېگەن ئا-
يەت) قولىنىڭ كۈچى بىلەن كۆتۈرىدۇ.

(نەزم)

ئاللاغا تايىنار ياخشى ـ ياماندا،
ئۇنىڭدىن ئىستەر مەدەت ھەر بىر ئىشىدا[283].

شۇ چاغدا «كىمكى ئاللاغا تەۋەككۈل قىلسا، ئاللا ئۇنىڭغا
كۇپايە قىلىدۇ»[284] (دېگەن ئايەتكە) مۇۋاپىق ھەر قانداق مۇراد
ئىشىكىنىڭ ئارزۇ ھالقىسىنى قاقسا، شۇئان ئاچىدۇ، ئۇمىد
يۇزىنى بۇرىغان تەرەپتە مەقسىتىنىڭ ئالدىغا چىققۇچىلىرى قۇچاق
ئېچىپ كۈتۈۋالىدۇ.

(نەزم)

تاكى كىشى تەۋەككۈل ئېتىغا مىنمىدى،
دۆلەت ئوۋى ئاڭا شىكار بولمىدى.

---

* تەۋفىق — دىنىي ئېتىقاد، ئىنساپ. — ت

بۇ سۆزنىڭ ھەقىقەتلىكى ۋە راستلىقى ئۇچۇن ئېنىق دەلىل ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئاقىۋىتى خەيرلىك بولغان ئەھۋالىدۇر.

(ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋاقتىنچە) توختىتىپ تۇرغان كار-ۋانغا كېتىشكە رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ھىراتقا يول ئالغانىدى. ئۇلار يولغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە ئۆزىنىڭ مۇبارەك مەنزىلىگە قايتىپ كېلىپ، تاكى كارۋان ئۇ يەردىن قەرشىگە يېتىپ بېرىشى مۇمكىن بولغان مۇددەت ئىچىدە سەۋر قىلىپ تۇردى. كېيىن دۇشمەنلەردىن ئىنتىقام ئېلىشقا جەزم قىلىپ، جان - جەھلى بىلەن كەمىرىنى مەردلىك بىلىگە باغلىدى. شۇ چاغدا ئۇ ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدا 243-دىن ئارتۇق كىشى يوق ئىدى. «بىر ئىشقا بەل باغلىساڭ، ئاللاغا تەۋەككۇل قىلغىن»[285] (دېگەن ئايەتنىڭ) كۆرسىتىشىگە ئاساسەن، تولۇق ئىخلاس ۋە ساداقەت بىلەن تەۋەككۇل نىيىتىنى نۇسرەت بەخش ئەتكۈچى پەرۋەردىگارغا قىلىپ، شۇ ئازغىنە لەشكەر بىلەن ئەتراپىدا 12 مىڭ ئاتلىق، قانچىلىغان ئەمىرلەر ۋە سەردارلار بىلەن دۇشمەنلىك پىستىرمىسىدا جەڭگە تەييار ھالدا تۇرغان قەرشىگە يۇرۇش قىلدى. بۇ باتۇرلۇقتىن زىيادە شىجائەت بەلگىسى بولغان مىجەز - خۇلق ۋە باتۇرلۇقتىن ئۆتىدىغان تاغ يۇرەكلىك نىشانىسى بولغان تەدبىر ئىدى.

(نەزم)

ئاللانىڭ دەرگاھىدىكى كىشىلەر تەبىئىتىدە،
كىشى چۇشىنىپ بولماس ئاجايىپ ھاللار بار.

(ئەمىر ساھىبقىران) شەبگىر قىلىپ[286] ئامو دەريياسىنىڭ بويىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، شۇ كېچىدىلا شەخسەن ئۆزى

40 كىشى بىلەن دەريانىڭ ئات سېلىپ، ئۇزۇپ ئۆتتى ۋە بىرەر كىشى بىرەر يەرگە خەۋەر يەتكۈزمىسۇن دېگەن مەقسەتتە خەستار يېزىسىنى قورشىۋالدى. ئۇ يەردىن كېمىلەرنى ئېلىپ، دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئەۋەتتى ۋە قوشۇننىڭ قالغان قىسمى كېمىدە ئۆتۈۋېلىشتى. شۇ غەلىبىلىك يۈرۈشتە خاس باتۇرلاردىن سۈيۇر-غاتمىش ئوغلان، دوغلات ئايمىقىدىن ئەمىر داۋۇد (ئۇ ساھىبقە-ران ئالىيلىرىنىڭ ئاچىسى قۇتلۇق تۈركان ئاغىنى ئۆز نىكاھىغا ئالغاندى)، ئەمىر جاكو بارلاس، ئەمىر مۇئەييات ئەرلات (ئۇ ھەزرەتنىڭ سىڭلىسى شېرىنبېك ئاغا ئۇنىڭ نىكاھىدا ئىدى)، ئەمىر ساربۇغا جەلايىر، ھۈسەيىن باھادىر قىپچاق، ئاق بوغا باھادىر نايمان، مەھمۇدشاھ بۇخارىيلار مۇلازىملىقتا ھازىر ئىدى.

ئۇ يەردىن يولغا چىقىپ، كېچىسى بوردالىققا يېتىپ كەل-دى. ئەمىر مۇسانىڭ ئەلچىلىرى شۇ يەردە ئىدى، ئۇلارنى قولغا ئالدى. شۇ كېچىسى بوردالىقنى ھەر تەرەپتىن قورشۇۋېلىپ شۇ يەردە تۇنىدى. ئەتىسى كېچىگە يېقىن غەيرەت ـ شىجائەت يۈزلە-رىنى يولغا قارىتىپ، كونا فەزد[287] مەھەللىسىگە كېلىپ چۈش-تى. ئۇنىڭ ئەتىسى يوللىرىنى توسۇپ پىستىرما قويدى ۋە كىم-كى سۇ ئېلىش ئۈچۈن كەلسە تۇتۇۋېلىپ، توختىتىپ قويدى. كېچىسى سائادەت بىلەن ئاتلىنىپ، شىركەنت[288] كە يېتىپ كەل-گەندى، ئۇ يەردە ئەمىرجاكو: «مەسلىھەت شۇكى، تەۋەككۈل قىلىپ ئەمىر مۇساغا شەبخۇن[289] شەكلىدە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى قولغا ئالساق، مۇراد مەيدانىنى بەختىيارلىق قەدىمگە تاپشۇرغان بولىمىز» دېدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ساماۋي تەسدىق ئىلھا-مىنىڭ تىلى بىلەن: «بىزنىڭ ئادەملىرىمىز ناھايىتى ئاز، خۇدا كۆرسەتمىسۇن، ئەگەر بىرەر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىپ قال-سا، يەنە توپلىنىشىمىز ناھايىتى مۇشكۈل بولىدۇ. سىلەر شۇ يەردە توختاپ تۇرۇڭلار. مەن قەرشىگە بېرىپ، (ئۇ يەردە)

كىرىش ۋە چىقىش ئورۇنلىرىنى بەلگىلەپ، ئىشنى قايسى شەكىل-
دە ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ئويلاپ كېلەي» دېدى. ئۇ ھەممەت
قۇلىقى بىلەن دۆلەت پەرىشتىسىنىڭ:

(نەزم)

قۇياش مىسالى سەن قوشۇن سۈندۈرغۇچى بول،
ئۆزۈڭ ۋە دوستلىرىڭغا ياردەمگە سۈن قول.

دېگىنىنى ئاڭلاپ تۇراتتى.

شۇ ئاندا ساياھەت ۋە ئىقبال بىلەن ئاتلىنىپ، مۇبەششىر
بىلەن ئابدۇللاھنى ئۆزىگە مۇلازىم قىلىپ، چاقماق تېزلىكىدە
قەرشىگە ئات سالدى. (ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن)،
قەلئە خەندىكى[290] نىڭ ئالدىغا چۈشتى. خەندەكتە سۇ كۆپ ئە-
دى. ئاتلارنى مۇبەششىرغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى خەندەك ئۈستىگە
قۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭدىن قەلئەگە سۇ ئېقىپ كىرىدىغان ئېرىقنىڭ
نورىدىن تىزغا كېلىدىغان سۇغا چۈشتى ۋە كىچىككىنە سۇدا
خۇددى دېڭىزدەك ئۆزۈپ، خاكرېز[291] غا كۆتۈرۈلدى. ئابدۇللاھ-
مۇ تېزلىكتە كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، ئالەم يىگانىسىنىڭ ئىك-
كىنچىسى بولدى. ئۇلار (قورغانىنىڭ) خۇزار تەرەپتىكى دەرۋازە-
سىغىچە يېتىپ بارغاندا، بەختىيار ساھىبقىران قولىنى ئىشىككە
تەككۈزگەنىدى. ئۇنىڭ كەينىگە توپا دۆۋىلىگەنلىكى مەلۇم بول-
دى. ئۇ يەردىن قايتىپ ئېھتىيات يۈزىسىدىن بارۇ[292] نى تەكشۈ-
رۈپ، تېمى پەسرەك يەرنى ئېنىقلىدى ۋە ئابدۇللاھغا شوتا قويە-
دىغان يەر مانا مۇشۇ دەپ كۆرسىتىپ قويدى. ئاندىن ئۆزى
كىرگەن نودىن قايتىپ چىقىپ تېزلىكتە قوشۇنىنىڭ يېنىغا بە-

ىشقا ئالدىىدى ۋە ئۇلار بىلەن بىللە شۇ كېچىدىلا يەنە قەرشىگە ئات سالدى. (ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ)، 43 كىشىنى ئاتلارنى قوغداپ تۇرۇشقا تەيىنلىدى. 100 لەشكەرنى بۇردالىقتىن ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن شوتا بىلەن ئۆزى مېڭىپ ئۆتكەن يولدىن قورغانغا ئەۋەتتى ۋە قالغان 100 لەشكەر بىلەن دۆلەتنىڭ زەپەر دەرۋازىسى ئالدىدا كۈتۈپ تۇردى. ئېنىق رايىغا قارىغاندا قورغان خاكىزىگە چىقىۋالغان باتۇرلار (ساھىبقىران) ئابدۇللاھغا كۆرسەتكەن يەرگە شوتىلارنى قويۇپ، ھەممىسى ئۇستىگە كۆتۈرۈلدى ۋە قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، دەرۋازىغا قاراپ يۈگۈردى. ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگىنىدە مۇھاپىزەتچىلەرنى مەشۇقنىڭ كۆزىدەك مەست ۋە ئاشقىنىڭ قەلبىدەك خاراب ھالدا كۆرۈپ، ئۇلاردىن تىغنى ئايىمىدى ۋە بىرەرسىنى تىرىك قالدۇرمىدى. دەرۋىش بۈككە پالتا بىلەن دەرۋازا قۇلۇپىنى چاقتى ۋە (شۇ چاغدا) ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن بۇرغا[293] چېلىندى.

(نەزم)

بۈيرىدى قەلبلەر غەزەپكە تولسۇن دەپ،
دەمنى مىس كاناي دېمىگە ئۇلىسۇن دەپ.

شۇ ئاندىلا قوشۇن قەلئەگە ئېتىلىپ كىرىشتى ۋە خالايىق ۋاراقىراپ - جارقىراپ قورغاننى لەرزىگە كەلتۈردى. كاناي - سۇناي (ئاۋازى) دىن قەرشى ئاھالىسىنىڭ كۆزىدىن ئۇيقۇ قېچىپ، بېشىنى ھەيرەت تۇتۇنى قاپلىدى ۋە يۈرتنى ئىشغال قىلغۇچى ساھىبقىرانىنىڭ تەدبىر ئوقى زەپەر نىشانىغا تەگدى. غالىب قوشۇن قەلئەنى ئىگىلەش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئەمىر مۇسانىڭ

خوتۇنى، پەرزەنتى ۋە قول ئاستىدىكىلىرىنى قولغا ئېلىپ، ئەر-لەرنى زىندانغا تاشلىدى ۋە قاماققا ئالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر مۇسانىڭ ئوغلى يېشى كىچىك مۇھەممەدبەككە كېيىنچە ئۇنىڭ بىلەن قېرىنداشلىق بەرپا بولۇش شاراپىتى تۇپەيلى، سەز-دۈرمەي قېچىشقا ئىمكان ياراتسۇن دەپ بۇيرىدى. ۋە: «ئاتىسى-نىڭ ئالدىغا بارسا، ئۇنىڭ قوشۇنى قورقۇش ۋەھىمىدىن توزۇپ كېتىدۇ» دېدى.

مۇھەممەدبەك شۇ كۈنىلا ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يېتىپ باردى. بىراق ئۇلار بۇ خەۋەردىن ئۆزلىرىنى يېڭىلگەن ھېسابلىمىدى ۋە تارقاپ كەتمىدى. ئەمىر مۇسا تېزلىكتە مالىك باھادىرنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى ۋەقەدىن خەۋەردار قىلدى. ئۇلار بىرلىشىپ لەشكەر توپلىدى ۋە بىرلىكتە يولغا چىقىپ، يېرىم كۈندە 12 مىڭ ئاتلىق بىلەن قەرشى قورغىنىنى ئورىۋالغانىدى. تايجۇۋت ئايمە-قىدىن بولغان ئەمىر مۇسا شەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ تۇردى. مالىك بولسا قاراۋۇناسنىڭ قوشۇنى بىلەن خۇزار تەرەپ-تىكى دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ چۈشتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى قوغداشقا شەخ-سەن ئۆزى باشچىلىق قىلدى. ئەمىر ساري بۇغا ئۇنىڭ مۇلازىم-لىقىدا ئىدى؛ ئەمىر داۋۇد، ئەمىر مۇئەييار، ئەمىر سەيفىددىن-لەرنى خۇزار دەرۋازىسىنى ئىگىلەشكە بۇيرىدى، سۇيۇرغاتمىش ئوغلان ئەمىر ئابباس، ھۈسەين باھادىر، ئاقبۇغا ۋە باشقا ئەمىر-لەرنى بارۇ ۋە بۇرج[294] لاردا قالدۇردى. ئەمىر مۇئەييار ئەرلات 30 كىشى بىلەن دەرۋازىدىن چىقىپ ئۇ قىساسچى لەشكەرلەرگە ئېتىلدى ۋە يالتىراپ تۇرىدىغان ئوت ياغدۇرغۇچى قىلىچ بىلەن مەردلىك نامايان قىلىپ، رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار ئىشلىرىنىڭ داستانىنى زامان كۆزى ئالدىدا خار ـ زار قىلدى؛ ئۇلارنىڭ ئالتە ئېتىنى (ئولجا) قىلىپ قورغانغا ئېلىپ قايتتى.

(نەزم)

ئۇلۇغلۇقى بىلەن چىقتى شاھ ۋە غالىب كەلدى،
ئاتلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ ئاتلىرىنى ئېلىپ كەلدى.

شۇ چاغدا دۇۋەررەكە باھادىر دۇشمەنلەردىن يۈز ئۆرۈپ، قەلئەگە كىرىپ، سائادەتلىك مۇلازىملار قاتاردىن ئورۇن ئالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى شۇ كۈنىلا تاشقىرىغا چىقماقچى ھەمدە بەختىيار بىلىكىنىڭ كۈچى ۋە زەپەر قىلىچى زەربىسى بىلەن دۇشمەنلەرگە كۈندۈزى يۈلتۈزلارنى كۆرسەتمەكچى بولدى. ئەمىر سەيفىددىننىڭ ئىلمىي نۇجۇم ۋە پال ئېچىش سىرلىرىدىن خەۋىرى بار ئىدى. ئۇ بۈگۈن سەۋر قىلىش ياخشىراق ئىكەنلىكىنى ۋە ئەتە چاشكا ۋاقتىدا ئىنتايىن بەختىيار ۋاقىت بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. (ساھىبقىران) ئۇ سۆزنى توغرا تېپىپ سىرتقا چىقىش نىيىتىدىن يانىدى. دۇشمەن تەرەپتىن تىززەكچى باھادىر 200 كىشى بىلەن يېپىنچا (تاختا) ئىشىك ۋە قالغانلارنى كۆتۈرۈپ دەرۋازىلارنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېھتىيات يۈزىسىدىن كېچىچە شۇ يەردە بولدى.

تاڭ ئۆز بايرىقىنى ئۇپۇق پىستىرمىسىدىن كۆتۈرگەن چاغدا، ئەلچى بۇغا باھادىر بىلەن ئاق تۆمۈر باھادىر دەرۋازا كۆۋرۈكى[295]نى چۈشۈردى ۋە 50 كىشى بىلەن قەلئەدىن چىقىپ توساتتىن ياۋغا ئېتىلدى؛ ئۇلار كاللىنى ئۇچۇرىدىغان تىغ ۋە جانىنى سۇغۇرىۋالىدىغان خەنجەر بىلەن جەڭ مەيدانىنى قانغا بويىدى.

(نەزم)

قىلىچلار جارالىق - جۇرۇئى گەدۇنغا يەتتى،
قەرشىدىن ئاققان قان جەيھۇنغا كەلدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن ئەلى شاھ ۋە دەر-ۋىشەك بۇرغۇچى 20 ئاتلىقنى ئېلىپ پىيادىلارغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن قورغاندىن ئاتلىنىپ چىقتى. ئۇلار ئىنتىقام ئوتىنى يالـ-قۇنجاتتى ۋە روشەن زەپەر تۇغىنى تىكتى. قارشى چىققۇچىلاردىن بولغان تەغا بۇغا باھادىر قىلىچ يالىڭاچلاپ ھۇجۇمغا ئۆتكەنىدى، ئاق تۆمۇر باھادىر ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ، بىر زەربە بىلەن يىقىتتى. ئەمىر مۇسانىڭ قوشۇنىدا بىر ئۆزبېك يىگىتى بار ئىدى. داڭقى چىققان بۇ تاغ يۈرەك باتۇرنىڭ دىمىقىدا پالۋانلىق تەسەۋۋۇرى، كاللىسىدا ياشلىق غۇرۇرى بار ئىدى. ئۇ زەربىسـ-ىدىن ئېلبۇرس تېغى[296] تىترەيدىغان بىر توقماقنى كۆتۈرۈپ جەڭگە كىردى. قازان بۇغانىڭ غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئىككى قولىنى چىڭ تۇتۇۋالغانىدى، ئايىغىنى ئورنىدىن قوزغىتالمىدى ۋە (شۇ چاغدا) باشقا بىر كىشى يېتىپ كېلىپ، ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ھالاك قىلدى.

(نەزم)

كىمكى مەردلىككە ئۆزىنى مەغرۇر قىلار،
مەغرۇرلۇقى بىر كۈن بېشىغا چىقار.

ئەمىر ساری بۇغا ۋە ئەلچى باھادىر قىساس ئوقىياسىنىڭ كىرپچىنى تارتىپ، دەرۋازا ئۈستىدە تۇرۇپ ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى.

(نەزم)

ئوقچىلارنىڭ باشمالتىقى قىزىدى ساز[297]،
ئوقيا ئۇچى قۇلاق بىلەن بولدى ھەمراز[298].

غۇي - غۇي ئۇچار ھەربىلەرگە[299] ھاۋا تولدى،
تېنى — ئوق، نەشتىرى تۆمۈر ئىدى.

باتۇرلارنىڭ قورغان ئۈستىدىن تۇرۇپ ئانقان ئوقلىرى دۈشمەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەڭلىككە چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، دۈشمەنلەرنىڭ جېنى پەيكان[300] ئويغان تۆشۈكتىن سىرتقا ئېتىلىپ، يۈقىرى ئالەمدىكى مەنزىلگە قاراپ ئىنتىلەتتى.

(نەزم)

ئوق توختىتىپ جەڭچىلەرنىڭ يۈرىكىنى،
ئاسمان يولىنى توستى ئۆلگەنلەر تېنى.

دۈشمەن قوشۇنى قورققىنىدىن تۆرىلەرنى تاشلاپ، كەپەنەكلەرنى[301] باشلىرىغا ئارتىپ قېچىشىپ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى (ئالدىدىن) قېزىپ قويغان خەندەكلىرىگە يوشۇرۇندى. غالىب قوشۇن ئۇلارنى ئۇ يەردىنمۇ ھەيدەپ، چېدىرلىرىدىن نېرىغا ئۆتكۈزۈپ، شەھەر كوچىلىرىدا قوغلاپ يۈردى.

• ھەمراز — دوست، سىرداش.

(نەزم)

باتۇرلار زەربىسىدىن قاچتى ھەممىسى،
ۋەھشىي شىردىن قاچقاندەك ئاھۇ* پادىسى.

دۇشمەن قوشۇنىدىن يەنە 100 كىشى تۇكەل (باشچىلىقىدا) باشقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ كەلدى ۋە پىيادىلىرى چەبدەس قوللىرى بىلەن ئوق ياغدۇرۇپ، غالىب قوشۇننى قايتۇردى. سائادەتلىك ساھىبقىران 15 ئاتلىق بىلەن قورغاندىن ئات چاپتۇرۇپ چىققانىدى، ئاسمان قورقۇنچتىن تىترەككە چۈشتى؛ دۆلەتنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى باتۇرلارغا ساپ كۈچ - قۇۋۋەت ۋە يېڭى غەيرەت بەخش ئەتتى. ئەلچى بۇغا بىلەن بەھرام تەۋەككۈل قىلىپ تۇكەلگە قارىدى. ئۇ سېپىلنىڭ بىر چېتىدە يوشۇرۇنۇپ ئولتۇرغانىدى. ئەلچى بوغا سېپىل ئۇستىدىن ئۇنىڭغا قىلىچ چاپقاندا، ئۇ كاللىسىنى ئېڭىشتۈرۈپ قېچىپ كەتتى، شۇ چاغدا غالىب قوشۇن باتۇرلىرىدىن بىر خۇراسانلىق بىلمەستىن قىلىچ چاپتى ۋە ئۇنىڭ قىلىچى كاساپىتىدىن بەھرام ھاياتىنىڭ كۈنى شامغا يېتىپ، ھالاك بولدى. (ئاللانىڭ قازاسىغا قارشى باش كۆتۈرۈپ بولمايدۇ.) (302)

(نەزم)

ئەجەل يەتمىسە جان دۇشمىنى پەرىشتە سۈپەت يار بولار،
قازا يەتسە دوست خۇددى دۇشمەندەك دوستىنى ئۆلتۈرەر.

---

* ئاھۇ — كىيىك. — ت

ئاخىرى، يەتتە مىڭ ئاتلىق بىلەن كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، شامىلدىن جەڭ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرا تۇتاشتۇرغان ئەمىر مۇسانىڭ ئابرۇيى تۆكىلىپ، شەرمەندىلىك تۇيغۇسى ئۆز ھاياتىنىڭ (بەشى) غا تاسقىدى ۋە (ساھىبقىرانىنىڭ) كۈنسايىن ئارتىپ بېرىۋاتقان دۆلىتىنىڭ شەرپى تۆپەيلى ئازغىنە كىشىدىن ئىبارەت پەلەكتەك غالىب لەشكەرلەردىن ئارقىغا بۇرۇلۇپ قاچاتتى. (قوشۇنى) ھەر تەرەپكە تارقاپ كەتتى، لېكىن مالىك باھادىر بەش مىڭ لەشكەردىن ئىبارەت قاراۋۇناس قوشۇنى بىلەن تېخىچە خۇزار دەرۋازىسىنىڭ سېپىلىدە تۇراتتى. جاھانگىرلىكنى تەستىقلىگۈچى ساھىبقىران ئالىيلىرى 60 كىشى بىلەن شجائەت يۈزىنى ئۇلارغا بۇرىدى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئىنتىقام ئالغىلى كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مالىك جايىدا تۇرۇشقا تاقەت قىلالماي، ئاجىزلىق قولى بىلەن قېچىش ئېتىكىنى تۇتۇپ، قىلىچ سۇغۇرۇش ئورنىغا قالقاننىمۇ تاشلىۋېتىپ، يۈرۈپ كەتتى ۋە گۈنبەدى لەۋلىيگە ئورۇنلاشقان ئۆز مەنزىلگاھى[303] غا ئاتلاندى. ساھىبقىران ئالىيلىرى دۆلەتنىڭ تىزگىنىنى ئۇ تەرەپكە بۇراپ، غەزەپلەنگەن شىرەك ئۇنىڭ ئىزىغا چۈشتى. ئۇلار (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ قوشۇنىنى يىراقتىن كۆرۈشى بىلەنلا ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي تارقىلىپ، قېچىشقا يۈز تۇتتى.

بۇ ئاللانىڭ چەكسىز ئىنايىتى ۋە پايانسىز مەرھىمىتى بولۇپ، بىر كىشىنى ئۆز ئىلتىپاتى بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ئۇنىڭغا شۇ قەدەر كۈچ - قۇدرەت ۋە شجائەت ھەدىيە قىلدىكى، ئۇ (كىشى) 243 لەشكەر بىلەن، مەجبۇرىي ئەمەس، بەلكى ئۆز ئىختىيارىچە 12 مىڭ قانخور ۋە قىساسچى دۈشمەن ئاتلىقلىرىغا قارشى چىقىپ جەڭ قىلماقچى بولىدۇ؛ يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىككى كېچە - كۈندۈز ئىچىدە ئۇلاردىن قورغاننى تارتىۋالىدۇ، ئەھلى ئىيالىنى ئەسىر قىلىدۇ. مال - مۇلكىنى تالان - تاراج قىلدۇرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوق ياغدۇرغۇچى ئۆتكۈر شەمشەرنىڭ كۈچى بىلەن تارقىتىپ، توزىتىۋېتىدۇ؛ ئۆزى بولسا

ئات سېلىپ ئۇلارنى كۆزىتىدۇ، باتۇرلىرىنى يىقىتىپ ئەسىر ئالىدۇ. بۇ بىر ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكىدۇر. ئۇنىڭ توغرىلىقى قايتا - قايتا تەكشۈرۈلگەن ۋە تەھرىر مەجلىسىدە[304] بۇ ئەھۋالنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن بەزى كىشىلەر ھېچقانداق ياغلىمىچىلىق قىلماستىن تەستىقلىغان. (بۇ سۆزلەر) فىردەۋسىينىڭ «شاھنامە» سىدە بەزىبىر كىشىلەرگە نىسبەتەن شائىرانە مۇبالىغە ۋە نەپىس سۆزلەر بولغانلىقى ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن لاپ ۋە يالغانلاردىن ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ يۈسۈف ئەلەيھىسسالام (ئۇنىڭغا ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالىمى بولغاي) قىسسىسىدە[305] (بۇ ئەھۋالنى) تەستىقلاپ ئىنساپ يۈزىسىدىن مۇنداق دەيدۇ:

(نەزم)

ھەر خىل نەزىلەر بىلەن بېزىدىم،
دەل نېمە ئىستىدى شۇنىلا دېدىم.

(گەرچە ئۇلاردىن راھەتتە بولدۇم،
لېكىن گۇناھنىڭ ئۇرۇقىن تەردىم.

تېرىغان ئۇرۇقدىن ئەپسۇسلىنىمەن،
تىل ۋە دىلىمنى تۇگۇن قىلىمەن.)[306]

يالغان ئۇ داستانلار يالغاندۇر بارچە،
ئىككى يۈزى بولالماس ئوچۇم تۇپراقچە.

ئاقىل كۆلسە مەندىن ئەرزىيدۇ بۇگۇن،
ئۇ قاچان، قەيەردە بولغانتى مەنۇن؟

(ئاخىرمەن) يېرىم ئۆمرۈمنى سەرپ قىلىپ،
جاھاننى تولدۇردۇم رۇستەم نامىن ئېلىپ.

ئوي - پىكىرنى بېزەپ كېچە - كۈندۈزلەر،
كىمگە كېرەك داستان قىلىنغان سۆزلەر.

دەر ھەقىقەت، ئۇ تەڭدىشى يوق نادىر نەزم ئىگىسى (تىلىدىن ئېيتىلغان) بۇ ئۆزىنخاھلىق ۋە راستچىللىق ئۈنۈك يۈكسەك پەزىلەت ۋە كامالىتىدىن دەلىلدۇر.

(نەزم)

بولسۇن خاتىرجەم ھايات فىردەۋسىي،
ئۈندىكى[307] نامىدىن خۇشخەۋەر كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، قۇتلۇق پالغا ئىگە ئىقبال كۈچىدىن دۇشمەنلەرنىڭ جەبىر - زۇلۇم ۋە كىبىر چوققىسىغا كۆتۈرگەن شەۋكەت ۋە قۇدرەت بايرىقى غۇلاپ چۈشتى. رەقىبلەرنىڭ يارەملەشكۈچىلەر ۋە تەرەپدارلارنىڭ كۆپلىكىگە ئارقىسىنى قىلىپ تەسەۋۋۇر ۋە پەرەز لەۋھەسىگە سىزىۋالغان غۇرۇر ۋە ئىپتىخار نەقىشلىرى ئوت ياغدۇرغۇچى قىلىچنىڭ سۈيىدىن پۈتۈنلەي يۇيۇلۇپ كەتتى. دۇشمەن قوشۇنى پۈتۈنلەي كەينىنى قىلىپ يۇرۇپ كەتتى؛ ئەمىر ۋە نۆكەر، سەردار ۋە لەشكەرلەرنىڭ (ھەممىسى) ئامالسىزلىق يۈزىنى قېچىش تەرەپكە بۇرىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىرجاكو ۋە ئەمىر سەيفىددىنگە تا چەكچەك جىراسغىچە تەكامىشى[308] قىلىپ قاچقانلاردىن قوللىرىدىن كەلگىنىچە (كۆپرەك ئولجا) ئۈندۈرسۇن دەپ بۇيرىدى.

ئۇلار بۇ ئىشنى بىر ئاز كەينىگە سۈرىگەندەك بولدى. ئامەتلىك ساھىبقىران لەشكەرسىز (ئۆزىنى) يۇلتۇزلار توپىغا ئۇرغان ئاپەتاپتەك ۋە ئۆز پەنجىسىنىڭ كۈچى بىلەن ئوۋنى يېقىتقان ئارسلاندەك، شۇ ھامان دۈشمەنلەرنىڭ كەينىدىن ئات چاپتى. ئەمىر داۋۇد خوددى زەپەر قۇچقاندەك ئالدىدا ماڭاتتى. دۈشمەن تەرەپتىن ئۆز قوشۇنىنىڭ ئارقا (قىسمى)نى قوغداپ تۇرغان بىر نەچچە ئاتلىق باتۇرلار ئۇلارنىڭ كەلگىنىدىن خەۋەر تاپتى ۋەئىككى قوشۇن بولۇپ جەۋانغارى[309] ئەلچى بۇغانى قوغلاپ قايتۇردى. (دۈشمەن) بەرانغارى[310] بولسا بەختلىك ساھىبقىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئادەم يەيدىغان لەھەڭ، يەنى ئوتلۇق شەمشەر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قولى دېگىزدا باش سىلكىشكە باشلىدى ۋە ئۇلار سەرسەر شامىلى[311] ئالدىدا (ئۇچۇپ كېتىۋاتقان) پاشىلاردەك قېچىشتى. بۇرۇن باتۇرلۇق قىلىپ ئەلچى بۇغانى قوغلىغان دۈشمەن جەۋانغارىمۇ قورقۇشتىن شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئات ـ ئۇلاغلىرى غالىب لەشكەرلەر ئالغان ئولجىنى تولدۇردى.

(نەزم)

قەيەرگە ساھىبقىران يۈزلەنسە ئەگەر،
ئاڭا بولۇپ تىزگىنداش چاپىدۇ زەپەر.

ئەمىر بايەزىد جەلايىرنىڭ قىزى، ئەمىر مۇسانىڭ خوتۇنى بولغان ئارزۇمۇلك ئاغا (شۇ چاغدا) مالىك باھادىر بىلەن بىرلىكتە قېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئىقتىدارلىق ساھىبقىران ئۇلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى ۋە مالىكقا ۋارقىراپ: «گەرچە قېنىڭنى تۆكۈش كېرەك بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كەچتىم، ئايالنى ئۆزۈڭدىن ئاجرى-

تىۋەت» دېدى. مالىك جان ئامانلىقى خۇشخەۋىرىنى ئاڭلاپ، بۇيرۇققا مۇۋاپىق ئىش كۆردى ۋە «ئۆز بېشىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن يۇرۇپ كەتتى»[312] دېگەن سۆزنى غەنىمەت بىلىپ، ئۇلار-دىن ئايرىلىپ شامالدەك (ئات) چېپىپ كەتتى، ئاياللار ھامان ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. ئىقتىدارلىق ساھىبقىران يالغۇز ئۆزى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قۇياشتەك ماڭاتتى. ئۇلار بىلەن ئاشىق تاز ئىسىملىك بىر نۆكەرمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا ئوقيا بىلەن ئوق بولۇپ، گەرچە بۇ ئىشتا ئانچە ماھارىتى بولمىسىمۇ، ساھىبقىران يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئوقيانى ئوقلاپ تارتتى، بىراق ئاتمىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى، ئەگەر ئۇ ماھىر مەرگەن بولۇپ، (ئوقىدىن) ماڭا بىرەر زەخمە يەتسە، تەنە ۋە تەنبىھگە سەۋەب بولىدۇ. يەنى خوتۇن ۋە مال تەمەسىدە ئوق يېدى (دېيىشىدۇ) دېگەن ئوي بىلەن، ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئانچە كۆپ يېقىنلاشمايتتى. كۈتۈلمىگەن يەردىن تەقدىر تەقەززاسى بىلەن جاھان كەزگۈچى تۈلپارى ئازگالغا چۈشۈپ كەتتى. شۇ چاغدا دۆلەتشاھ باخشى يېتىپ كەلدى ۋە بېشىنى ئېگىشتۈرۈپ ئاياللارنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. ئوقيا تۈتۈپ تۇرغان كىشى بىر ئوق ئېتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە بۇ ئىشتىكى نۇقسانى ئېچىلىپ قالدى. (شۇنىڭدىن كېيىن) ئۇ جەڭ قىلىشتىن قولىنى تارتىپ، ئاياللار بىلەن قېچىپ كەتتى. دۆلەتشاھ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھەرقانچە قوغلىسىمۇ، بەربىر يېتىشەلمىدى. شۇ چاغدا ئارزۇمۇلك ئاغا (تۇغۇلغۇسى) تۇمەن ئاغاغا توققۇز ئايلىق ھامىلىدار ئىدى.

شۇبھىسىز، بۇ ئەزىز پەرزەنتىنىڭ بەختى ئىدىكى، كىمكى ئانىسىنىڭ قورسىقىدا بەختلىك بولسا، ئۇ (كېيىنمۇ) بەختلىك بولىدۇ[313]. دېيىلگىنىدەك، قەست قىلغۇچىلارنىڭ ھۇجۇم قولى يەتمىدى. چۈنكى تەقدىرنىڭ ھۆكۈمىدە ئۇ ئالىي مەرتىۋىلىك بانۇنىڭ چېدىرىدا ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن نىكاھلىنىشى بېزىلغانىدى. ئۇنىڭ تەپسىلاتى كېيىن بېرىلىدۇ[314].

ئۇ ئالىيلىرى قىزىلقانىڭ يېنىدىكى ئاقۇبىيدىن قايتىپ كېلىپ، زەپەر قۇچقان لەشكەرگاھنى ئۆزىنىڭ بەختلىك قونۇشى بىلەن كۆركەم قىلدى. ئەمىر جاكو ۋە ئەمىر سەيفىددىن ئورۇنداش كېرەك بولغان بۇ پەرماننى كەينىگە سۈرگەنلىكتىن خىجالەت بولۇپ، پۈشايمان قىلدى ۋە كېچىكىپ بولسىمۇ بۇيرۇقنى ئەمەل قىلغاندەك بولۇپ، چەكدالىق دەريا سىنىڭ يۇقىرىسىدا دۇشمەنلەرنى چەكچەك جىراسغىچە كۆزىتىپ باردى. ئۇلار جەلايىرىنىڭ قوشۇنى بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقان يەنە بىر توپ (لەشكەر) نى قايتۇرۇپ كەلدى.

(نەزم)

قاياقتا قارىساڭ قىلىدۇ زەپەر،
قاياقتىن تىڭشىساڭ شادلىق خەۋىرى كېلەر.

ساھىبقىران ئالىيلىرى شۇ قىش[315] سائادەت ۋە سالامەتلىكتە قەرشى (شەھىرى) نى قونالغۇ ۋە ياشاش ئورنى قىلدى ھەمدە ئۆز مەرھىمىتى ۋە ئېھسانى سايىسىنى ئۇ دىيار ئاھالىسى ۋە ياشىغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالى ئۈچۈن سالدى. پۇقرالارغا تەسكىن بېرىپ، تېزلىكتە ۋىلايەتنىڭ ئىمارىتى ۋە زىرائىتىنى ياخشىلاشقا بۇيرىدى. مەھمۇدشاھنى بۇخارانى باشقۇرۇش، ئۇ تەرەپنى ئىشغال قىلىپ مەمۇر قىلىش ۋە باج - خىراجنى خەزىنەئى ئامىرە[316] گە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتتى. خۇراساندا پەرىشان ۋە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن نېكپەي شاھقا خەۋەر يوللاپ، ئۇنى (ھۇزۇرىغا) تەكلىپ قىلدى ۋە ئاموياني تەۋەلىرى بىلەن[317] بىللە ئۇنىڭغا بەردى؛ ئۇ (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ تەربىيىسى بىلەن ئۆز ئورنىنىڭ ھاكىمى بولۇپ، ئۇنى باشقۇرۇشقا باشلى-

دى. ياسەۋۈرىيلار بىلەن سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئەلى ياسەۋۈ-
رىي بۇخارادا كۆيۈغلى بولغان مەھمۇدشاھغا بېرىپ قوشۇلدى.
ساھىبقىران ئالىيلىرى بىر نەچچە قېتىم ئەلى ۋە ياسەۋۈرىيلارغا
ئېتىبارىنى قارىتىپ (ھۈزۈرىغا كېلىشىنى) تەلەپ قىلغانىدى،
لېكىن ئۇلار پەرمانغا بويسۇنۇش سائادىتىدىن بەختسىيار بولالمە-
دى. ئەمىر مۇئەييار ئۆز ھەرىمى بولغان شېرىنبېك ئاغانى ماخان-
غا ئەۋەتتى ۋە تەرمىچى باخشىمۇ ئۆز كۈچىنى ئۇلارغا قوشۇپ
يولغا سالدى. ئۇلار يولدا كېتىۋېتىپ ئادىشىپ قېلىپ، نەتىجىدە
خېلى كۆپ ئات - ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. (كەينىدىن)
شۇ يولنى بىلىدىغان بىر كىشىنى ئەۋەتتى ۋە ئۇ ھەممىسىنى
باشلاپ ماخاندىكى مۇقەددەس جايغا باردى.

ئەمىر ھۈسەيىنىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىغا قارشى قوشۇن تارتقانلىقى

ئەمىر مۇسا ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ باتۇرلىرىنىڭ زەربە-
سىدىن زەخمىلەنگەندىن كېيىن، مەغلۇپ قوشۇنى بىلەن ئەمىر
ھۈسەيىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ
بەردى. ئەمىر ھۈسەيىن ئۇ سۆزلەردىن ھەيرەتكە چۈشتى ۋە
قورقۇپ ئويلىنىپ قالدى. ئۇ تېزلىكتە لەشكىرىنى يىغىپ سالى
سارايدىن ئالىيلىرىنىڭ يېنىغا يۈرۈپ كەتتى.
ئەمىر ئۇلجايتۇ ئەپەردى تايغۇنىڭ ئوغلى جاھانشاھ، پولات
بۇغانى ۋە 10 مىڭ قاراۋۇناس لەشكىرى بىلەن ئەمىر مۇسانى
ئالدىنراق ماڭدۇردى. ئۇلار قەھەلقەدىن ئۆتۈپ، تەڭگە چەكچەك
يېنىغا چۈشۈپ جەڭگە تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.
ساھىبقىران ئالىيلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، كېچە-
سى باستۇرۇپ كىرىش نىيىتىدە ئۇلار تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يالغۇز باغ يولى بىلەن ماڭدى؛ تاقىر دەشتتە ئۇنىڭ يالتىرلاپ تۇرغان ئويمان ـ دۆڭلىرىگە (نەزەر تاشلىسا)، گويا جاھاننى قار قاپلىغاندەك كۆرۈنەتتى؛ بولقا تۇياقلىق ئاتلار تاقىسىنىڭ تۆمۈرى بىلەن قار كۈمۈشىنى يەر سەندىلىگە ئۇرۇپ چاقناتلىق تەڭگىسىنى ياسىدى. دۇشمەنلەر ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش مەقسىتىدە، بىر نەچچە كىشىنى يۇقىرى يولدىن «تىل» ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئۇلار دۇشمەن تەرەپتىن 20 كىشى ئېلىپ كەلدى. قوشۇن ھەققىدە مەلۇمات ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كېچىدە تەڭگە چەكچەكتىن ئۆتۈپ چاقدالىققا كېلىپ چۈشكەنلىكى مەلۇم بولدى. بەختلىك ساھىبقىران ئېھتىيات يۈزىسىدىن يەنە بىر كىشىنى ئەۋەتىپ تەكشۈردى. شۇ چاغدا ئەمىر مۇسا ئۇلجايتۇ ۋە باشقا ئەمىرلەر مۇكەممەل 10 مىڭ ئاتلىقنى تەرتىپكە سېلىپ ئاققىيا[318]نىڭ ئۈستىدە سەپ تۈزۈپ تۇرغانلىقلىرى ئېنىق بولدى. شۇ چاغدا ساھىبقىران ئالىلىرىنىڭ مۇلازىملىقىدا 200 دىن ئارتۇق لەشكەر يوق ئىدى. غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن لەشكەرنى سەپكە تىزدى ۋە تەۋەككۈل يۈزىنى ئۇلار تەرەپكە قارىتتى. قوشۇنلار بىر ـ بىرىنى كۆرۈشكەندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپ (ئوتتۇرىغا ئۆز) ئاتلىقلىرىنى كىرگۈزدى. ساھىبقىران ئالىلىرى تەڭرىنىڭ ئىلھامى ۋە پەلەكنىڭ تەستىقى بىلەن (مۇنداق) پىكىرگە كەلدى:

(نەزم)

سىناقتىن كىشى تاپماس خەيرخاھلىق،
ئېگىزگە چىققاندىن كېيىن، كېلەر پەسلىك.

يەنى تاكى ئالەم ئاخىرلاشقىچە يۈكسەك ئىقتىدارلىق پادە-

شاهلار تارىخىنىڭ توغرىسى ۋە ھەر قانداق زاماندا جاھان ھۆكۈم-دارلىرى ئۇي - پىكىرلىرىنىڭ مۇقەددىمىسى بولىدىغان داڭقى ئالەمگە پۇر كەتكەن شۇنداق بىر غەلىبىدىن كېيىن، ھازىرقىدەك جەڭگە قەدەم قويۇش توغرا ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ دەسلەپكى چاغلاردا شۇنداق ئىدى. چۈنكى ئەقىلنىڭ ئېنىق كۆرسىتىدىغان ئەينىكى بولغان تەجرىبە روشەن ئىدى؛ يەنى غەلىبىلىرىنىڭ يېڭى مۇستەھكەم كەشتىسى بىلەن زىننەت تاپىدىغان ۋە «شۆھرەتنامە» سى داۋاملىشىش رەقىمى بىلەن قوغدىلىدىغان ھەر قانداق دۆلەت-نىڭ يۈكسىلىش ۋاقتى ئۇچۇن خىلمۇخىل ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىشتىن باشقا چارە يوق ئىدى. بەدىر غەلىبىسى[319] نىڭ ئالەمنى يورۇق قىلغۇچى تولۇن ئېيى كەينىدىن يۇرەكنى كۆيدۇر-گۇچى ئوھۇد ۋەقەسى[320] نىڭ ھىلال ئېيى تاغدىن چىقىپ كەلدى. سۇلايمان سەلتەنىتى[321] نىڭ جاھاننى تاۋلىغۇچى ئاپتىپىنى كە-بىرلىك دېۋە توسۇپ قويدى.

(نەزم)

دۆلەت ياخشىدۇر، ئۇنىڭدا يېقىلىش - تۇرۇش بولسا،
دۆلەت تېز قولدىن كېتەر، ئەگەر ئۇ تېزلا كەلسە.

شۇ چاغدا دۈشمەن قوشۇنلىرى ھوشيار بولۇپ، كېچىسى ھۇجۇم قىلىپ ېېسىۋېلىش ئامالى قالمىغانلىقى ئۈچۇن، ئۇ ئا-لىيلىرى قايتىپ كېتىشنى ئەۋزەل بىلىپ، كوردۇڭ يولى[322] ئارقىلىق يولىغا راۋان بولدى. قارشى چىققۇچىلار خېلى كۆپ بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئاز سانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۆز ئورۇنلىرىدىن قوزغالمىدى ۋە بىرەر كىشى ئۇلارنىڭ كەينىدىن بارمىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى قەرشىگە

قايتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىن بۇخاراغا يول ئالدى. ئەلى ياسەۋۇ-ربي ۋە مەھمۇدشاھ كۆتۈۋېلىشنى ۋاجىپ دەپ بىلىپ، قوللۇق قەدىمى بىلەن ئالدىغا چىقىپ، خىزمەتكارلىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى. ھۈمايۇن مەۋكەب ساق ـ سالامەت ساۋادەت بىلەن بۇخارا شەھىرىگە كىرىپ چۈشتى.

ئەمىر جاكو بۇنىڭدىن ئىلگىرى مەھمۇدشاھنى ئاتىنىڭ قۇيرۇ-قىغا باغلاپ سۆرەتكەن ۋە ئالدى ـ كەينىگە ساۋاپ قاتتىق جازالـ-غانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىشەنچ يوق ئىدى. ساداقەتلىك سىمۇولى سۈپىتىدە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۆرمەتلىك خاتىرىگە سېـ-لىپ: «پۈرسەت خۇراسانغا بېرىشنى توغرا تاپىدۇ» دەيتتى. لېكىن قانچىلىك مۇبالىغە قىلمىسۇن، ئۇ ئالىيلىرى قوبـۇل قىلمىـدى. ئەمىر جاكو ئەمىر سەيفىددىن ۋە ئاببىاس باھادىرلار ئۆزئارا بىرلىشىپ، ئىجازەتـسىز خۇراسانغا، ئېنىقراقى ماخانغا كەتتى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، ئەمىر ھۈسەينىنىڭ ماڭلىيى بولغان ئەمىر مۈسا ۋە ئۇلجايتۇلار سان ـ ساناقسىز لەشكەر بىلەن بۇخاراغا يېقىنلاشقانلىقى خەۋىرى يېتىپ كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەلى ياسەۋۇرىي ۋە مەھمۇدشاھغا، دۆلەت ۋە مەملىكەت مەنپەئىتى ھەمدە شىجائەت ۋە مەردلىك تەقەززاسى شۈكى،

(نەزم)

بىز قوشۇننى شەھەردىن ئېلىپ چىقايلى،
دۈشمەنلەرگە كېچىلەپ ھۈجۈم قىلايلى[323].

دەپ بۈيرىدى. ئۇلاردا ئۇ مۇھىم بۈيرۇقنى ئورۇنداش ئىقتىدارى يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن كۆرۈنمىدى. ھەمدە، «بىز بەندىلەر ئۆز ئورنىمىزنى ساقلاپ تۇرۇشنى ۋە دۈشمەن يېتىپ كەلگەندە

ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشنى توغرا تاپمىز» دېدى. ساھىب-قىران ئالىيلىرى (ئۇلارنىڭ سۆزىدىن) خەۋپ ۋە يامانلىق قىلىش بەلگىلىرىنى كۆزەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك، ھەربىكەتلىرىدە ھېچقانداق سالماقلىق كۆرسەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ يەردىن ئايرىلىپ، خۇراسانغا يول ئالدى. ئامو دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ كەلگىنىدە، قۇتلۇق بىر تاساددىپىيلىق بىلەن يۇقىرىدىن ئون كىمە ئېقىپ كەلگەنىدى، كىمىلەرنى تۇتۇشقا بۇيرىدى ۋە سۇدىن ئۆتۈۋېلىپ، چۆلگە كىردى. مەرۋىدىن ئۆتۈپ، ماخاندا سائادەت ۋە ئىقبال بىلەن ھۇمايۇن ئۇغرۇقتا قوشۇلدى.

ئەمىر ھۇسەيىننىڭ بۇخارانى قامال قىلغانلىقى

ئەمىر ھۇسەيىن قوشۇن بىلەن بۇخاراغا يېتىپ كەلگىنىدىن كېيىن، ئەلى بىلەن مەھمۇدشاھ يارەم بېرىشكە رازىلىق بىلدۈرگەن شەھەر ئاھالىسى بىلەن قورغاننى سىرتتىن قورشاپ جەڭ قىلىشقا باشلىدى. شەھەر ئەھلى مەردلىك كۆرسىتىپ گۈلئاباد دەرۋازىسىدىن چىقىپ جاسارەت بىلەن جەڭگە ئاتلاندى. ئەمىر ھۇسەيىن ھىيلە - مىكىر يولىنى تۇتۇپ (ئالدى بىلەن) قوشۇنىنى ئېلىپ، ئالەم شەيخى سەيفىددىن باخەرزىي[324] مازىرىغىچە (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىسىنى يورۇق قىلغاي) قېچىپ بېرىپ، يەنە كەينىگە ياندى. تاجىكلار قوشۇن قېچىپ كېتىۋاتىدۇ دەپ ئويلاپ، قورال - يارىغ، پالتا ۋە پالاخمانلار* نى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن توختىماي قوغلىدى، قوشۇن كەينىگە قايتتى ۋە بىر ھۇجۇم بىلەن ھەممىنى دەرۋازا ئالدىغىچە قىستاپ نۇرغۇنىنى

---

* پالاخمان — قەدىمىي تاش ئېتىش قورالى. — ت

قەھر - غەزەپ قولى بىلەن يىقىتتى. قالغىنى ھەر تەرەپكە قېچىپ، تەسلىكتە جېنىنى ئۆلۈم خەتىرىدىن ساقلاپ قالدى؛ ئوق ۋە ئوقيانى تاشلاپ، كامارلار ۋە سامانخانىلارغا يوشۇرۇنۇپ، دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۇن - تىن چىقارمىدى.

(نەزم)

ئورنىدا تۇرمايدىكەن يېنىك باشلار،
زامانە دەستىدىن يەيدىكەن جازا.

ئەلى بىلەن مەھمۇدشاھ يەنە بىر قېتىم خەلقنى يىغىپ شەھەرنى قوغدىماقچى بولدى. لېكىن بۇ جەھەتتە ھەرقانچە تىرىشسىمۇ ۋە كىشىلەرنى چاقىرسىمۇ، ئۇلارنىڭ سۆزىگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. ئۇلار ئامالسىز دەرۋازىنى ئېچىپ، سىرتقا ئات چاپتۇرۇپ ماخانغا كېتىشكە ئالدىرىدى. ئۇلار دۆلەت يېڭىنى پۈرسەت قولىدىن چىقىرىۋەتكەنىدى. ئەمدى ئاجىزلىق ئېتىكىنى مەجبۇرلۇق چىشىغا ئېلىپ (ساھىبقىران) نىڭ كەينىدىن يۇگۇرۇش كېرەك ئىدى.

(نەزم)

ئىقبال ئېتىكىنى قولدىن بەرگەن بەختى قارا،
كۆپ ئۆتمەي پۇشايماندىن يىرتار ياقا.

ئەمىر ھۈسەيىن ئۇلارنىڭ كەينىدىن بەكاۋۇل[325] ئەۋەتىپ تاكى (جەيھۇن) دەرياسى بويىغچە ئات چاپتۇرۇپ، نۆكەرلىرىنىڭ نۇرغۇنىنى ھالاك قىلىپ، پۈتۈن مالىلىرى ۋە ئات - ئۇلاغ-

لىرىنى ئولجا ئالدى. ئەلى بىلەن مەھمۇدشاھ ئاتتا، قالغان بىر توپ نۆكەرلەر پىيادە ئاران جان ساقلاپ قالدى. ئۇلار دەريادىن ئۆتۈپ، چۆلگە كىردى ۋە مەرۋە ئارقىلىق ماخانغا كېلىپ، سا-ھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئايىغىنى سۆيۈش سائادىتىگە مۇيەسسەر بول-دى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرىدىن شەرمەندە - رەسۋا ۋە ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتى مەرھىمىتىدىن ئومىدۋار ئىدى. خىسراۋلارچە مەرھەمەتلەر ئۇلارنىڭ خاتالىقلىرىغا كەچۈرۈش رە-قىمىنى سالدى ۋە كۆپ مېھرىبانلىقلار كۆرسىتىپ، ئات ۋە تون بىلەن خۇرسەن قىلدى. (ساھىبقىران شۇ چاغدا) شىكارغا چې-قىپ، ئۇلارغىمۇ ئۆز مۇلازىملىرى قاتارىدىن ئورۇن بەلگىلىدى.

ئەمىر ھۈسەيىن بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بىر نەچچە كۈن شۇ يەردە بولدى؛ كېيىن ئەمىر خەلىلنى بىرقانچە ئەمىرلەر ۋە زور قوشۇن بىلەن بۇخارانى قوغداشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى سالى سارايغا قايتتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ماخان توقايزار-لىرىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، يېڭى ئوت - چۆپ كۆكىرىپ چىققاندىن كېيىن ئاتلارنى ئوتلىتىپ سەمرىتىۋالدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئامو دەرياسىدىن ئۆتۈپ نېكپەيشاھنى ئەسىر قىلغانلىقى ۋە قاراۋۇناس قوشۇنىغا باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانلىقى

(ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ خىزمەتكارلىرىنىڭ ئىلتىپاتى تۈپەيلى سەرگەردانلىق خار - زارلىقىدىن خالاس بولۇپ، ئۆزە-نىڭ ئەسلىي جايى بولغان ئاموىيا ۋە ئۇنىڭ تەۋەسىدە ھاكىمىيەتكە ئېرىشكەن نېكپەيشاھ ھەققىدىكى خەۋەر ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئالىي

قولىقىغا يېتىپ (مەلۇم بولدىكى)، شۇ چاغلاردا ئۇ «ئىنسان ھەددىدىن ئاشىدۇ»[326] (دېگەن ئايەتنىڭ) ھۆكۈمىگە ئاساسەن، ئايىغىنى بويسۇنۇش يولىدىن چەتكە بېسىپ، ئىسيان ئۈچۈن باش كۆتۈرگەن، (ساھىبقىران) ئالىيلىرى ھۈرۈرىغا بېرىش نىيىتى بىلەن ئېھرام[327] باغلىغانلارنى (ئۇ ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرى ۋە باشقىلارنى بىلىپ قالىسا) تۇتۇۋېلىپ قامىۋاپ قويىدىكەن ۋە ئۆتكۈزمەيدىكەن.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ غەزەپ ئوتى يالقۇنلىدى. ئۇ 600 كىشى بىلەن تۆتكۆل يولى[328] ئارقىلىق كېچىسى يۈرۈش قىلىپ جەيھۇن بويىغا يېتىپ كەلدى. بۇ سۇ تاشقىنى مەزگىلى بولۇپ (دەريا) تېشىپ ئاقاتتى.

(نەزم)

دولقۇن تاغدەك كۆتۈرۈلۈپ، دېڭىزدەك چۈشۈشى،
چوڭقۇرلۇقى چەرخى (پەلەك)، دەھشەتلىك شاۋقۇنلىشى.

تېزلىكى شامال كەبى خۇددى ئوتتەك قاينىشى،
بۇرۇلۇشى يىلاندەك، ئارسلان كەبى ھۆركىرىشى.

ئۇ ئالىيلىرى ئۆتىدىغان ئورۇن ئىزدەپ، ھەر تەرەپكە نەزەر سېلىپ بوردالىغ ئېتىكىدىن ئۆتۈشنى خالىدى ۋە ئەمىرلەرگە 400 ئاتلىق بىلەن دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىگە مېڭىشنى بۇيرىدى. ئۆزى 200 كىشى بىلەن چاشكا ۋاقتىدا دەريانى چۈشۈپ، كەچ پېشىندە ئۇ يەردىن ئۆزۈپ چىقتى. ئۇ يەردىن كېچىسى يۈرۈش قىلىپ، تاڭ ئېتىشقا يېقىن نېكپەيشاھ ئورۇنلاشقان ئامويانىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. ئۇ باتۇر، پالۋان، چەۋەندار ۋە ئوقيىاسى

كۈچلۈك ماھىر مەرگەن ئىدى. مەردلىك قولىنى تىرىشچانلىق يېڭىدىن چىقاردى ئەمما نانكورلىقىنىڭ قەسىرى دۆلەت ئېتىكىنى تۇنقاچقا، بەخت كۈلۈپ باقمىدى. دەسلەپكى ئوقنى ئېتىشى بىلەن ئوقياسىنىڭ كىرىچى ئۈزۈلدى ۋە ئوقى خىتاي باھادىر تەرەپكە ئۇچتى. دۇۋەررەكە بىلەن خىتاي باھادىر تېزلىك بىلەن يېتىپ كېلىپ ئۇنى قولغا ئالدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، ئاللاتائالا ئوقيا-نىڭ كىرىچىنى گويا ئۇنىڭ ئۆز ئەھدى - پەيمانى بىسىپىدىن ئەشكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ بىر دەمدە ئۈزۈلۈپ كەتتى. ھىيلە - مىكىر ئوقىنى ئۇنىڭ تەدبىرى نوتىسىدىن ياسىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ خاتا قالقىنىغا بېرىپ تەگدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىگە كېمە ئەۋەتىلىپ، پەرمانغا بىنائەن سۇنىڭ نېرىقى يۈزىدە (كۈتۈپ) تۇرغان ئەمىرلەر 400 كىشى بىلەن بىرلىكتە كېمىلەر بىلەن (دەريادىن) ئۆتتى. شۇ چاغدا قاراۋۇناسىنىڭ قوشۇنى بۇخا-را ئەتراپىدا توپلىنىپ تۇرغانلىقى ساھىبقىران ئالىيلىرىغا مەلۇم بولدى - دە، ئالىي ھىممىتى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىش بىلەن ئۇلارنىڭ توپ بولۇپ تۇرغان خامىنىنى سورۇۋېتىشنى تەقەززا قىلدى. قۇدرەتلىك قوشۇنلار بىلەن كېچىسى يۇرۇش قىلىپ، پىرمەس مەھەللىسىدە ئۇلارغا يېتىشتى.

(نەزم)

ئىككىلا قوشۇن جەڭگە كىرىشتى،
گويا تۆمۈردىن ئوت چاچاتتى.

كۆرسەڭ دەيتتىڭ لالە تېرىپتۇ ھاۋا،
ياقۇت ياغاتتى پولاتتىن گويا.

زەپەر قۇچقان قوشۇن ھۇجۇمىنىڭ شامىلى بەختسىزلىك تۈپرىقىنىڭ چېكىدىن ئېلىپ رەقىبلەر شانۇ - شەۋكىتىنىڭ كۆزىگە چاچتى؛ غەلىبە مەيىن شامىلى ئاللانىڭ ئىنايىتى ياغدىغان تەرەپتىن زەپەر تۇغىغا قاراپ چىقتى. قاراۋۇناس قوشۇنىنىڭ باشلىقى بولغان ئەمىر خېلىل يېڭىلىپ مەغلۇپ بولدى ۋە بارلىق لەشكىرى تارقىلىپ، توزۇپ كەتتى.

(نەزم)

دۆلىتى بۇنداق ئىشلارنى كۆپ قىلدى ۋە بار ئىكەن قىلىۋېرىدۇ،
بۇ ھالى جامالى تېڭىنىڭ نۇرىدىن بىر شولىدۇر خالاس.

زەپەر قۇچقان مۇقەددەس قوشۇن ۋە غالىب، مەرھەمەتلىك پادىشاھ تەڭرىنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا ئۇ يەردىن سائادەت بىلەن قايتىپ، (جەيھۇن) دەرياسىدىن ئۆتۈپ قاراۋۇل گۆكە قۇدۇقلىرىنىڭ بېشىغا كېلىپ بىر ئاي تۇردى ۋە ئۇ يەردىن ماخانغا يول ئالدى. نېكپەيشاھ بولسا نانكورلۇق جىنايىتى ئۈچۈن قەھر ۋە ئىنتىقام دۇئانىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن جان روھىنى توپتوغرا ئەرۋاھ چاڭگىلىغا قوندۇردى.

«كىم نېمە قىلسا، ئۇنى شۇ (نەرسە) كۆتىدۇ».
قىسقىسى،

(نەزم)

كىمكى ئۆز سېخىيلىقىدىن ئۆرۈيدىكەن يۇز،
بىر كۈن جازاسىنى تارتىپ قالار چارىسىز.

شۆھرىتى پەلەككە يەتكەن ساھىبقىرانىنىڭ ئەمىر جاكۇنى مالىك ھۇسەيىننىڭ ئالدىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنلىكى

ساھىبقىران ئالىيلىرى مەرۋىدىن ئۆتۈپ، ئادەتتىكىدەك ماخانىنى ئۆز مەنزىلگاھى قىلىپ، ئەمىر جاكۇنى ھىرات ۋالىيسى مالىك ھۇسەيىن ھۇزۇرىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. مالىك ئۇنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ، بىرەر دەقىقىمۇ ئېتىبارسىز ۋە كۈتۈشسىز قالدۇرماي، ساھىبقىران ئالىيلىرىغا چىن يۈرەكتىن خەيرخاھلىق ۋە مېھىر - مۇھەببەت ئىزھار قىلدى. ئىتتىپاقلىق ۋە ئۆزئارا يارەملىشىش جەھەتتە ئۆز مەرھەمىتىنى كۆرسەتتى. (شۇنىڭدەك)، ئىلتىماس بىلەن: «مەن سەرەخىسكە بارىمەن. ئەگەر ئۇلار (ئەمىر تۆمۇر) ئۇ تەرەپتىن قەدەم تەشرىپ قىلسا، دوستلۇق ۋە ئىتتىپاقلىق ئاساسىي مۇستەھكەملەنگەن بولاتتى. ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى ۋە يارەملىشىش ئاساسى ئەھدى - پەيمان بىلەن قەتئىي ۋە مۇستەھكەم بولاتتى» دېدى. ئەمىر جاكۇ قايتىپ كېلىپ ئۇ سۆزلەرنى يەتكۈزدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دوستى ھاجى بارلاس شۇ يەرگە بارغىنىدا، ئەسلىدە كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولمىغىنىدىن[329] ۋە ئۇ خاندان ئەھلىنىڭ ھەر ۋاقىت توغرا كەلمەيدىغان ئىشلارنى قىلىپ، ئۆزىرىخاھلىق قىلىش ئادىتى بارلىقىدىن خەۋەردار ئىدى. يەنى، غازانخان[330] سەلتەنىتى زامانىدا خۇراسان زېمىنلىرىنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمدارى بولغان ئەمىر نەۋرۇز ئەرغۇن ئاغا ئوغلى[331] (ۋەقەسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ). مالىك ھۇسەيىننىڭ تاغىسى بولغان مالىك پەخرىد-

دىنىنى ئاتىسى مالىك شەمسىددىن كۈرت[332] غوردىكى خەستار قەلئەسى[333] گە قامىغان چاغدا، (ئەمىر نەۋرۇز) ئاتىسىدىن سو-راپ، ئۇنى قەلئەدىن چىقىرىۋالغان ۋە مېھرىبانلىقلارنى كۆرسە-تىپ، بۇرادىرى ئەمىرھاجىنىڭ قىزىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگەن ھەمدە ھىراتنىڭ ھاكىملىقىنىمۇ ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. بۇ ئېتە-بارىدىن ئۇنىڭ ئىشى راۋاج تاپقانىدى. (مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن) غەيۋەتخورلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى[334] ۋەجىدىن، ئەمىر نەۋرۇز-غا قارىتا غازانخاننىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، ئەزەربەيجاندا ئۇنىڭ بۇرادىرى ھەمدە قېرىنداشلىرىنى قەتلى قىلغان ھەمدە ئەمىر قۇتلۇقشاھ ماڭقۇت[335] بىلەن باشقا ئەمىرلەرنى ئەمىر نەۋرۇزنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن خۇراسانغا ئەۋەتكەنىدى. ئۇ (ئەمىر نەۋرۇز) مالىك پەخرىددىنغا نۇرغۇن ياخشىلىقلارنى قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنى ئۆزىگە قېرىنداش قىلىۋالغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، تۈسىدىن ھە-راتقا پاناھ ئىزدەپ بارغاندا مالىك پەخرىددىن قەسەم قىلىپ (ئۇنىڭغا) ساداقەتلىكى ھەققىدە يەنە بىر قېتىم ۋەدە بەرگەنىدى. شۇنىڭغا قارىماي، ئەمىر قۇتلۇقشاھ ھىرات ئاستانىسىغا يېتىپ كېلىشى بىلەن، مالىك پەخرىددىن ئۆزىرىخاھلىق قىلىپ، ئەمىر نەۋرۇزنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى ۋە ئۇنى قەتلى قىلدى.

مالىك پەخرىددىنىڭ بۇرادىرى، يەنى مالىك ھۈسەيىنىڭ ئاتىسى بولغان مالىك غىياسىدىن سۇلتان ئەبۇ سەئىد[336] زامانىدا، ئۇنىڭ ھامىيسى بولغان ئەمىر چوپان سۇلدۇز[337]نى شۇ يوسۇندا (دۇشمەن قولىغا) تاپشۇرغان، يەنى ئۇنى ۋە ئوغلى جىلاۋخانىنى، سۇلتان ئەبۇ سەئىددىن قېچىپ ئۇنىڭ دەرگاھىدىن پاناھ ئىزدىگىنىدە ئۇلارغا (ساداقەتتىن) ۋەدە بېرىپ، شەپقەت-سىزلەرچە ئۆلتۈرگەنىدى[338]. قىزىقى شۇكى، ئەمىر چوپان: «ئەمىر نەۋرۇز خائىن تائىپىدىن ياردەم ئىزدىدى، ئېتى ئۇچىسى-نىڭ كەڭلىكىنى قورغانىنىڭ تۆت تەمىنىڭ تارلىقى بىلەن ئالماش-تۇردى» دەپ تەنە قىلىپ يۇرەتتى. ئۆزىمۇ ئاخىر شۇنداق، يەنى

ئۇنىڭغا ئوخشاش ئىش تۇتتى ۋە ئۇ كۆرگەننى كۆردى. (ئەگەر قازا يەتسە كۆزى كور بولىدۇ)[339].

(نەزم)

قازا يەتكەچ پەلەكتىن قېچىپ قاناتى،
قارىغۇ ۋە گاس بولدى بارلىق ئاقىل زات.

بۇ ھېكايەت «مۇقەددىمە» دە تەپسىلىي يېزىلغان[340].

(ئەمىر جاكۇ يەتكۈزگەن سۆزلەر) نىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەر-دار بولغاندىن كېيىن، بۇ غەرەز ۋەجىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرى-نىڭ ئېھتىياتچانلىقى ۋە ئىش بىلەرمەنلىكى ئۇنىڭ (ئەمىر جاكۇ-نىڭ) مالىك (ھۈسەين) بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئالاقە باغلىشىغا يول قويمىسىمۇ، (لېكىن) پادىشاھلارغا خاس سۈپەتلىرى ئۇنىڭ (مالىك ھۈسەيىننىڭ) سەممىيلىكى ۋە خەيرخاھلىقىنىڭ ئىلتى-پاتسىزلىق ۋە پۈتۈنلەي رەت قىلىش بىلەن قارشى ئېلىنىشىنىمۇ ئەپ كۆرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئەزىز پەرزەنت، سەلتەنەت ۋە جاھاندارلىق كۆز قارىچۇقىنىڭ نۇرى، ئۇلۇغۋارلىق ۋە بەختىيار-لىق بېغىنىڭ گۈلى ئەمىرزادە جاھانگىر بىلەن مۇبارەكشاھ سەد-جەرىينى ئۇنىڭغا مۇلازىم قىلىپ، مالىك (ھۈسەين) نىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى؛ ئايەتتە: «سىلەرگە بىر كىشى سالام بەرسە، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ياخشى سالام بىلەن جاۋاب قايتۇرۇڭلار (يەنى بىر كىشى ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دەپ سالام بەرسە، ئۇنىڭغا ئەسسالامۇ ئەلەي-كۇم ۋە رەھمەتۇللاھى ۋەبەركاتۇھۇ دەڭلار)، ياكى ئۇنىڭ سالامنى ئەينەن قايتۇرۇڭلار (يەنى ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام دەڭلار)»[341] دېيىلگە-نىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ مېھىر ـ مۇھەببەت ئەكس ئەتكەن سۆزلە-رىگە تۆۋەندىكى مەزمۇندا جاۋاب يوللىدى: «مالىكنىڭ دۈرۈس نىيەتلىكى ۋە ياخشىلىقلار قىلىشىغا ئىشەنچىمىز كامىل ۋە كۆ-

كۆل توق؛ پەرزەنتىمنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتىم. ئەھلى ئايالـ
مىزنى بولسا ئۇغرۇق بىلەن مۇشۇ ۋىلايەتتە قالدۇرغايمىز. نىيـ
تىمىز جەزم تىزگىننىنى ئەسلىي دىيارغا بۇراشتۇر. شەك ـ
شۇبھىسىز، ئۇلارغا ئېتىبار ۋە ياردەم قىلىش جەھەتتە ئۇنىڭ
پادىشاھلىق ئالىيجانابلىقى نېمىنى تەقەززا قىلسا شۇ بولغۇسى»،
«ئۇلۇغلاردىن ئۇلۇغلۇقتىن ئۆزگە نەرسە قايتماس»[342].

ھۈمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ماۋەرا ـ ئۇننەھرگە يول ئالغانلىقى ۋە ئەمىر ھۈسەيىن قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى

تەخرى ئىنايىتى ساھىبقىران سائادىتى ھەققىدىكى پەرمانغا «سىلەرنى يەر يۈزىدىكى خەلقلەر ئۇچۇن ياراتتۇق» دېيىلگىنىگە ئاساسەن، خۇرسەنلىك كۆپەيتكۇچى بەلگىسى بىلەن ئىمزا قويغانـ لىقى ئۇچۇن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ كەڭ دەرگاھلىق ئالىي ھىممىتى باشپانا تېپىش بىلەن چەكلىنىپ، دۆلەت ۋە بەختىيارلىق (بىرـ ئاز) تەرتىپكە كىرىشى بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلغان ئۆز تىنچـ لىقىنى كۆزلىگۈچىلەردەك ئېھتىياج بويىنىنى ئەگمەيتتى. ھەمدە خاتىرجەملىك (ئىستىگۈچى) بەندىلەردەك، راھەت ـ پاراغەت پۈرـ ستىنى غەنىمەت بىلىپ جىسمانىي لەززەت تەلەپ قىلىپ، ئىشـ رەت ۋە خۇرسەنلىك بەزمىسىنى قۇرمايتتى.

(نەزم)

بىز ئابرۇي ـ ئېتىبارغا ئاشىق بەندىمىز،
ياقتۇرمايمىز ئەيش دېگەنلەرنى ئەسلىي بىز[343].

شۇ چاغلاردا ماۋەرائۇننەھەر دىيارى باشتىن ئاياغ قارشى چىققۇچىلار ۋە دۇشمەنلەر تەسىرى دائىرىسىدە بولغانلىقىدىن، ھەر يەردە دۇشمەن قوشۇنىنىڭ قانداقتۇر بىر چوڭ توپى ئۇرنى-شۇۋلىپ، ھەركىم ئۆز ئورنىنى بارلىق كۈچى بىلەن قوغدايتى. شۇنىڭغا قارىماي، پەلەكتەك قۇدرەتلىك ساھىبقىران ئۇ دىيارغا بىرىشقا جەزم قىلدى ۋە پەرۋەردىگارنىڭ ياردىمىدىن ئۈمىد كۈتكەن ھالدا 600 كىشى بىلەن ئاتلىنىپ، كېچىلىك يۇرۇش قىلىپ، تەۋەككۈل يۇزىنى يولغا قارىتتى. جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتكىنىدىن كېيىن، كېچىدە يۇرۇش قىلىپ، تاڭغا يېقىن نەيىسى-تانغا يېتىپ بېرىپ، شۇ كۈنى بىر چار باغدا يوشۇرۇنۇپ ئاتلىرى-نى يول ھارداۋقىدىن ئارام ئالدۇردى. (كېيىن) جۇيبارى مە-ھەللىسى[344] دىن كېچىسى ئۆتۈپ خۇزار تەرەپتىن يۇرۇش قى-لىپ، قەرشىنى قورشۇالدى. ئەمىر مۇسانىڭ نۆكەرلىرىدىن بىر توپى شۇ يەردە ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قاماققا ئالدى. قەيسەرنىڭ قېرىنداشلىرى ئەنانجەك، قوداھ ۋە ئوردۇشاھلار ئۆز قەۋملىرى بىلەن قېچىپ كەتتى. دۇۋەررەكە بىلەن شەيخ ئەلى باھادىر بولسا سودىگەرلەرنى دۇشمەن دەپ ئويلاپ، ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قىلدى ۋە تۆت تاي كىمخاپ ئولجا ئېلىپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەندى، ئۇ ئالىي-لىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى كەم - كۈتسىز ئىگىلىرىگە قايتۇردى.

قاراۋۇناس قوشۇنىدىن 5000 كىشى قوزىمۇنداق[345] مەھەللىسىدە تۇراتتى. ئەمىر سۇلايمان ياسەۋۇرىي ئۇلارغا بىرىپ قوشۇلدى؛ بارات خوجا[346] ۋە ھىندۇشاھمۇ ئۆز قوشۇنى بىلەن ئۇلارغا قېتىلدى. ئەنانجەك بىلەن قۇداھ خۇزارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ ئۇلارنىڭ يېنىغا كەتتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بۇ ئەھۋالىدىن خەۋىرى يوق ئى-دى. ئۇ كۈن پېتىش ئالدىدا قەرشىدىن ئاتلىنىپ، يېرىم كېچىدە

نەۋقەت[347] كە يېتىپ بېرىپ، ئۇ يەردە قاراۋۇناسنىڭ قوشۇنى ۋە ئۇلارنىڭ يېنىغا توپلانغان نۇرغۇن (قوشۇن) ھەققىدە خەۋەر تاپتى. ئۇ ئېھتىياتچانلىق شەرتىگە ئەمەل قىلغان ھالدا، شۇ ھامان قورۇ - جايلاردىن چىقىپ كېتىشىنى بۇيرىدى ۋە شۇ كېچە نەۋقەتنىڭ سىرتىدىكى چۆلدە تۇنىدى.

(نەزم)

جۇلالىق گۈمبەزنىڭ ئۆتكەن ھەر كۈنى،
نامايان قىلىدۇ سىرىق ياقۇتىنى.

زەپەر قوچقان (قوشۇن) سائادەت بىلەن يولغا راۋان بولدى. شۇ چاغدا ئەسىرجاكۇ ئاتتىن يىقىلىپ شۇنداق قاتتىق زەخىملەندى. كى مىجەزى ھاياتلىق يولىدىن چەتكە بۇرالدى. ساھىبقىران ئا- لىيلىرى تولۇق قوراللانغان 30 ئاتلىقنى ئۇنىڭغا قوشۇپ ماخانغا ئەۋەتىپ، ئۆزى ھىممەت يۈزىنى قەتئىي رەۋىشتە قاراۋۇناس قو- شۇنى بىلەن جەڭ قىلىشقا قاراتتى؛ ئەسىرلەر ۋە باتۇرلارنىڭ ھەممىسى ئۇ نىيەتكە قوشۇلۇپ رازى بولۇشتى. پەقەت ئەلى ياسەۋۈرىيلا ئۇ پىكىرنى ماقۇل كۆرمىدى ۋە توغرا تاپمىدى. قېرىنداشلىرى بۇ ھەقتە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا ئەرز قىلغانى- دى، ئالىيلىرى ئۇنى زورلۇق بىلەن چاقىرتىپ ئاتلاندۇردى.

شەيخ ئەلى باھادىر بىلەن ئاقبۇغا باھادىرنى 60 لەشكەر بىلەن ماڭلاي قىلىپ ئەۋەتتى. دۇشمەنلەر تەرەپتىن ھىندۇشاھ 300 كىشى بىلەن قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭغانىدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ماڭلايلىرى ئۇچرىشىپ جەڭنى باشلاپ، ھۇجۇم بورىنى بىلەن ئۇرۇش ئوتىنى يالقۇنجاتتى. قىلىچ سۈيى بىلەن جەڭ مەيدانىنى قانغا بويىدى.

(نەزم)

بۇلۇت بىلەن ھاۋادەك ئارىلىشىپ شۇئان،
تەنلەردىن يامغۇردەك ئاقتى قىزىل قان.

باتۇرلار قېنى ۋە لەشكەر چېكىندىن،
لەھەلرەك ئىدى يەر، ھاۋا قارايغان.

ساماۋىي قوللاش ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قوشۇنىغا (ئاز بولۇشىغا قارىماي) غەلىبىدىن بېشارەت بەردى ۋە دۇشمەن ماڭلاي قوشۇنىنى قوغلاپ، ئۇلارنىڭ قولىغچە يەتكۈزدى.

بۇ غەلىبە قولغا كەلگەندىن كېيىن، ئالىيلىرى توختاپ، ئاتلارنى دەم ئالدۇردى. شۇ كۈنى چۈشتە سائادەت بىلەن يەنە ئاتلىنىپ، 600 لەشكەرنى يەتتە قوشۇنغا بۆلدى. زەپەر قۇچقان قوشۇن دۇشمەنلەردىن سان جەھەتتىن ناھايىتى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن (ساھىبقىران) جەڭچىلەرنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، ياخشى سۆز-لەرنى قىلدى؛ ئۇلارنى رىغبەتلەندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ ۋە جەڭ قىلىشقا ئۈندەپ، گۆھەر چاچقۇچى سۆزلەر بىلەن، «بۈگۈن مەردلەر ئۈچۈن بەزمە ۋە كۆڭۈل ئېچىش (كۈنى)» دېدى.

(نەزم)

مەردلەر بەزمىسى — جەڭ مەيدانى، ئىشرەت بولسا ئۇر ۋە چاپ،
قەدەھلەر ئۆتكۈر تىغدۇر، دۇشمەن قېنى بىزگە شاراب.

(ساھىبقىران) ئەمىر داۋۇد، ئەمىر ساری بۇغا، ھۈسەيىن بارلاس، ئەمىر سەيفىددىن، ئابباس باھادىر، ئاقبۇغا باھادىر، ھىندۇشاھ، ئەلچى باھادىر، دۇۋەررەكە، شەيخ ئەلى باھادىر، ئەلى ياسەۋۇرىي، چوبىن ۋە مەھمۇدشاھلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆز ئورۇنلىرىغا قويۇپ چىقتى. ئۆزى بولسا قاراۋۇل شەكلىدە ئالغا يۈردى. ياۋ يېقىن كەلگەندە، قوشۇننىڭ ئوڭ قانات ۋە سول قاناتلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ يارقىن شانۇ - شۆھرىتى بىلەن بېزىدى ۋە جەڭدە ئۇچ چوق[348] بولۇپ ھۈجۇم قىلسۇن دەپ بۇيرىدى. ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى بىر - بىرىگە ئېتىلغان چاغدا، مەۋلانە بەدرىددىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قاچتى؛ ئەلى ياسەۋۇرىيمۇ ئىككى نۆكەر بىلەن قېچىشقا يۈزلەندى. ساھىبقىران ئالىيلىرى تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھۈجۇمغا ئۆتتى.

(نەزم)

ئۆزىنى شۇ جەڭدە ئۇردى ئۇ ھەريان،
گويا ئارسلان ئىدى، ئۇۋ قىلار قۇلان.

قىلىچى قۇياشتەك نۇر چېچىپ كەتتى،
دۈشمەنلەر يۇلتۇزدەك چېچىلىپ كەتتى.

ئاز قوشۇن بىلەن غالىب جاھانگىر،
شۇنچە كۆپ قوشۇننى يەڭدى ئۇ ئاخىر.

كىمنى تەڭرى قوللايدىكەن بەس،
قوشۇن ياردىمىگە ئېھتىياج ئەمەس.

مانا شۇنداق كۆپ سانلىق ۋە شانۇ - شەۋكەتلىك قوشۇن

بىر سائەتمۇ بەرداشلىق بېرىپ جەڭ قىلالمىدى ۋە جاھانگىر ساھىبقىرانىنىڭ بىر ھۇجۇمىدىن كەينىگە بۇرۇلۇپ قېچىشقا يۈزلەندى. غالىب قوشۇن كەينىدىن قوغلاپ تاكى چەكدالىققىچە باردى ۋە ئۇلارنىڭ ئايرىم باشلىقلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، نۇرغۇن ئات ـ ئۇلاغ، جىبا[349] ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئولجا ئالدى.

(نەزم)

دۇشمەنلەر ھەممىسى كەتتى قېچىپ،
لەشكەرلەر شاتلاندى ئولجا ئېلىپ.

جۇملىدىن ئىلگىرى ساھىبقىران ئالىيلىرىغا دوستلۇق ۋە ئىخلاسلىرى بولغان ئۇلجايتۇ تايخانىي ۋە پولاتلارمۇ بۇ دىيارداۋ رەقىبلەر بىلەن ئىناقلىشىپ كەلگەنىدى. غالىب قوشۇنلار ئۇلارنى ئۆچ ئالغۇچى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى ۋە كاللىسىنى چېپىپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى؛ مەرھەمەت ۋە پەزىلىتىنىڭ كامىللىقىدىن، بۇ ھالىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى كېش شەھىرىگە ئېلىپ بارسۇن ۋە ئۇ يەرنىڭ ئۆلىما ۋە مۆمىنلىرى ئۇلارنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ (دەپنە قىلسۇن) دەپ بۇيرىدى. گەرچە ئۇلاردىن دۇشمەنلىك ۋە قارشىلىق سادىر بولغان بولسىمۇ، بىراق ئىلگىرىكى دوستلۇق ھۆرمىتىگە ئىنتايىن رىئايە قىلىنىدى.

(نەزم)

ئېنىق بولدى ئۇنىڭ بەختىيار زامانىدا،
ياخشى خۇلقىنىڭ نېمىلىكى تولۇق مەنادا.

شۇ زور غەلىبىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالىي ھەممىتى (ئەمىر-لەر) دۇشمەنلەرگە تىنىم بەرمەستىن قوغلاپ، قەلئە جىلغىسىغا كەتكۇزۇۋەتسۇن ۋە ئۇ يەردىكى قوشۇننى يىغىپ ئەمىر ھۇسەيىن-نىڭ جېكىگە يۈزلەنسۇن دېگەننى مەقسەت قىلغانىدى. بىراق ئۇ ئالىيلىرىنىڭ يۈكسەك تەلىپىگە ئەمىرلەر قەلبىنىڭ قۇۋۋىتى ئاجىزلىق قىلاتتى. بارلىق (ئەمىرلەر) تىز چۆكۈپ، «ياخشى-لىق ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئىلتىماسى ۋە دەرگاھ بەندىلىرىنىڭ پىكى-رى شۇكى، مەزكۇر يۈرۇش توختىتىلسا ۋە قەتئىيلىك تىزگىنى سەمەرقەندگە بۇرالسا» دەپ ئەرز قىلدى. (ساھىبقىران) شاھانە خەيرخاھلىق (بىلدۇرۇپ)، ئۇلارنىڭ سۆزىنى رازىلىق قۇلىقى بىلەن ئاڭلىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سائادەت ۋە بەختىيارلىق بىلەن سەمەرقەندگە يول ئالغانلىقى

سائادەتلىك ساھىبقىران كېش ۋە ئۇنىڭ ناھىيىلىرىنىڭ قوشۇننى توپلاپ سەمەرقەندگە يول ئالدى. تارماچۇق ئۇيغۇر ۋە تاغايشاھنى دۆلەت بايلىقىنى يىغىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇنى پۇقرا-دىن توغرىلىق ئاساسىدا توپلاش ئۈچۈن كېش ۋىلايىتىدە قالدۇردى.

غالىب قوشۇنلار سەمەرقەندگە يېقىنلاشقاندا ئۇچقارا باھادىر ئەمىر مۇسانىڭ قوشۇنى بىلەن شەھەردىن چىقىپ ئابى رەھمەت دەرياسى[350] نىڭ ياقىسىنى ئىگىلەپ تۇردى. ساھىبقىران ئالىيلە-رى غالىب قوشۇننى سەپلەپ، ئوڭ ۋە سول قاناتىنى توغرىلىدى. غالىب دۆلەتنىڭ قۇدرىتىدىن بىر ھۇجۇم بىلەن بارلىق (دۇشمەن-لەر)نى توزىتىۋەتتى. ئاقتۆمۇر باھادىر ئۇچقارانىڭ كەينىدىن ئات چېپىپ ئۇنىڭغا قىلىچ چاپقانىدى، ھەممە ئوقلىرى قىرقىلىپ

كەتتى. ئۇچقارا باھادىر ئېگەر ئۇستىدە ئېسىلغان ھالدا ئاقتۇمۇر باھادىر ئېتىنىڭ بېشىغا شەمشەرنى ئايلاندۇرۇپ ئۇرغانىدى، ئۇ- نىڭ ئېتى يىقىلىپ ئۆزى پىيادە قالدى. ئۇچقارا باھادىر شەھەرگە قېچىپ كەتتى. نۇسرەتلىك ساھىبقىران رەتەيىن مەھەللىسىگە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچقارا 1500 لەشكەر توپلاپ، قوراللاندۇرۇپ جەڭ قىلىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىققانىدى، قۇدرەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ زەپەر قۇچقان قوشۇنى ئۇۋ ھىدىنى سېزىپ ئۇلارغا ھۆركىرىگەن ئارسـ- لاندەك ئېتىلدى. ئۇلار ئىنتايىن قورقۇنچ ۋە دەھشەتكە چۈشكـ- ىنىدىن، ئۇرۇش باشلانماستىنلا قېچىپ كەتتى.

(نەزم)

سەپمۇ بولالماستىن ياۋ توختاپ قالدى،
چىرايىنى بىر كۆرسىتىپ كەينىگە يول ئالدى.

قوشۇن قېچىپ شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ بارغىنىدا، (شەھەر ئاھالىسى) كىرىش ئېغىزلىرىنى تارايتىپ، كوچىلارنى ياغاچلار بىلەن توسۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئاتلىقلارنىڭ ئۇ يەردىن ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئىنتايىن قورقۇنچقا چۈشكەنلىكتىن ئالدىراپ ـ تېنەپ ئاتلىرىنى بۇرىدى. نەتىجىدە ئىگەرلىرى پۈتۈن- لەي سۇنۇپ، پەرىشان ئەھۋالدا شەھەرگە كىرىپ كەلدى.

(نەزم)

كۈلپەت شامىلى چىققاچقا ئۇلار تامان،
قېچىپ بۇلۇڭ ـ پۇچقاققا بولۇشتى پىنھان.

ساھىبقىران ئالىيلىرى سائادەت ۋە ئىقبال بىلەن بىر نەچچە كۈن جەننەتتەك سۈغدىنىڭ فەريانكەنت ۋە ساغارج[351] مەھەللىلىرىدە تۇردى. شۇ چاغدا ئۇلجايتۇ ۋە پولات بۇغانىڭ قاراۋۇناس قوشۇنى بىلەن بۇ تەرەپكە كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. كېشتىن تاغايشاھ قېچىپ كېلىپ، قانداقتۇ بىر توپنىڭ تارماق چۇقنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئېيتتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، بەھرام قەساس[352] قوشۇنى بىلەن يام دەرياسى بويىغا بېرىپ چۈشتى. ئەھۋالنى ئېنىقلاپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئەرغۇنشاھ بۇرداللىغىي بىر كىشىنى تۈتۈپ كەلدى. ئۇ كىشىدىن خەۋەر سورىغىنىدا، ئۇ تىز چۆكۈپ: «ئۇلجايتۇ بىلەن پولات بۇغا توم دەرياسى بويىدا، ئەمىر ھۈسەيىن زور قوشۇن بىلەن قەرشىگە يېتىپ كەلدى» دەپ جاۋاب بەردى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ (ئاللا) ياردىمىنىڭ زىننىتىدىن جۇلالانغان توغرا كۆرسەتكۈچى رايىنىڭ ئەينىكى ۋاقىت مەسلىھەتىنى شۇنداق ئەكس ئەتتۈردى، يەنى: «ھەر بىر ئىش نۆۋىتى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا بولىدۇ.»[353] دېيىلگىنىگە ئاساسەن، بىر نەچچە ۋاقىت مۇرەسسە قىلىپ تۇرۇلسا، شۇنداق بىر پەيت كېلىدۇكى، قىساس قىلىچىنىڭ تىغى بىلەن دۈشمەنلەر قوينىغا مۇناسىپ سوۋغات سېلىش مۇمكىن بولىدۇ ۋە خۇددى شۇ نەرسە ئاللا نەزىرىدە ئەزىزدۇر.

(نەزم)

ياقۇتنىڭ قىممىتى بولغاندۇر ئۈستۈن،
ھاياتتا تاش باغرىدىن چىققىنى ئۈچۈن.

ئەنە شۇ سەۋەبتىن كېش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىن توپلانغان

قوشۇنغا (ئۆز ئۆيلىرىگە) قايتىشقا ئىجازەت بېرىپ، ئۆزى دەريا-
نىڭ[354] نېرىقى تەرىپىدىن[355] كەلگەن ۋە يەنە غەلىبىلىك ئۇزەڭ-
گە مۇلازىملىقىدا بولغان 600 ئاتلىق بىلەن سەمەرقەند دەريا-
سى[356] نىڭ ئېتىكىگە قاراپ يول ئالدى. ئەمىر ھۈسەيىن سەل
ئىلگىرى ساھىبقىراننىڭ يولىنى توسۇشنى ئەمىر مۇساغا ئورۇن-
لاشتۇرغانىدى. ئەمىر مۇسا ۋە ئۇچقارا باھادىر قوشۇن بىلەن
كۆكەلدەر ئوچۇقچىلىقىدا تۇرۇپ جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.
ئۇ ئالىيلىرى يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ھۈجۈمغا ئۆتتى. ئۇلار
ئىتتىك شامال ئالدىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پاشىلاردەك قېچىشقا
باشلىدى ۋە تەسلىكتە سەمەرقەندگە يېتىپ كېلىۋالدى. ساھىبقە-
ران ئالىيلىرى ئۇ يەردىن كېچىلەپ ساغراجقا قاراپ ئات سۈردى
ۋە تاڭ بىلەن تەڭ ئاتلارنى دەم ئالدۇرۇپ، كېيىن (يەنە يولغا)
ئاتلاندى. كەچقۇرۇن قاراچۇق[357] قا كېلىپ چۈشۈپ، بىر مۇد-
دەت دەم ئېلىپ تۇردى. (ئاندىن) ئۇ يەردىن كۆچۈپ، سەھەردە
تۆگىبوينى مەھەللىسىگە كېلىپ چۈشتى. پېشىندىن كېيىن يولغا
چىقىپ، بىر تۇن ئۆتكۈزۈپ قوقەنگە يېتىپ كەلدى ۋە خوجەند
دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كېچىسى شۇ يەردە بولدى.

جەتە خانىنىڭ ئالدىغا كەتكەن كەيخۇسراۋ ۋە بەھرام جەلايىر
ئۇ يەردىن كۆچۈپ تۆمۈر ۋە شىراۋۇلنى 7000 جەتە لەشكىرى
بىلەن بىللە باشلاپ كەلگەن ۋە تاشكەنتكە ئورۇنلاشقانىدى. سا-
ھىبقىران ئالىيلىرى شۇ تەرەپكە كەتتى. «ئۇ دىيارنىڭ قوشۇنلە-
رى ۋە خەلقى بەھرامنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا
خان پەرمانى چىققانلىقى ئۈچۈن ئۇ (بەھرام) شۇ ۋىلايەتتە يارلىق-
نىڭ ھۆكۈمى بىلەن ھاكىم بولغانىدى. تاشكەنتنىڭ ھاۋاسى
ھۈمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئاتلىقلىرىنىڭ چاڭ ـ توزا-
نىدىن خۇشبۇي بولدى.

بەھرام جەلايىر بۇنىڭدىن ئىلگىرى ساھىبقىران ئالىيلىرىغا
نىسبەتەن ئىناقلىق ۋە ساداقەتتىن سۆز قىلىپ يۈرەتتى ۋە ئۇ

ئالىيلىرى بىلەن بىللە ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى قەسەم قىلغانـ
دى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئادەملىرىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە
ياردىمى ۋاستىسىدا ئۆز خەلقى ۋە يۇرتىغا ھاكىم بولغان ۋە
رەقىبلەر ئۈستىدىن غالىب كەلگەنىدى. بۇ ۋىلايەتتە (ساھىبقىـ
ران) ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۇ (بەھرام جەلايىر)
نى بۇ ياخشىلىقلار ھەققى ئۈچۈن ئۆز ئەھدىگە ۋاپا قىلىپ، ئەمىر
ھۈسەينىگە قارشى جەڭلەرگە جان دىلى بىلەن قاتناشتى دەپ
تەسەۋۋۇر قىلاتتى. بىراق ئۇ بۇ خۈسۈستا ھېچ ئېغىز ئاچمىدى
ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا نىسبەتەن ئەرزىگىدەك بىرەر خىزمەتـ
نى ئورۇندىمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ ئەتراپتا ئۇ ئالىيلىرىـ
نىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان جايلارنى، خانىنىڭ خەزىنىسى ئۈچۈن
بايلىق توپلايمەن دېگەن باھانە بىلەن ئىگىلەپ تۇراتتى.

(نەزم)

دەيتتىم مەن لېۋىڭ قىلغاي خۇرسەن مېنى،
ئەپسۇس، ئۆرۈم چېچىڭ قىرقىدى دىلنى.

شۇ ۋەجىدىن ساھىبقىران ئالىيلىرى تەنە ئاغزىنى ئېچىپ
ئۇنىڭغا شۇنداق دېدى: «سەن بىلەن بولغان كېلىشىش سەۋەبـ
لىك، مەن خان ۋە ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى چىقتىم ۋە بۇنىڭدىن
يۇرت ئەھۋالىدا قانچىلىك خارابلىقلار يۈز بەردى. سېنى دوست
بىلىپ، ئۆزۈڭگە مەلۇم (ناچار) ئەھۋالدىن ھاكىملىق دەرىجەـ
سىگىچە ئېلىپ چىقتىم، رەقىبلەر ئۈستىدىن غەلىبە قازاندۇرـ
دۇم. بۇگۈنكى كۈندە بىر ئاز كۈچ - قۇۋۋىتىڭ بارلىقىنى
كۆرۈپ، ئەھدى - پەيمانىڭغا ئىشىنىپ بۇ يەرگە كەلسەم، سېـ
نىڭ ئادەمگەرچىلىك ۋە مەردلىكىڭ شۇ بولدىمۇ، كىشىنىڭ
مۇرادىنى ھاسىل قىلىدىغان پەرۋەردىگارنىڭ مەرھەمىتىدىن ئۈـ

مىدىم بار. سېنى يەنە ئۆز ئىشىكىمدە خار ۋە موھتاج ھالدا كۆرەرمەن». ئۇزاق ئۆتمەي شۇنداق بولدى. «ئۇ ئۆزى قانداق مۇراد ئىدىكى، ئىزدەپ تاپالمىدى.» ئەمىر كەيخىسراۋ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغىنىدىن بېشى ئاسمانغا يەتتىپ خۇرسەن بولدى. ئۇ ئالىيلىرىنى ئۆيىگە ئېلىپ باردى ۋە قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش يۈزىسىدىن لازىم بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئورۇندايتتى. شۇ چاغلاردا ئەمىر كەيخۇسراۋ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قېشىغا بارغىنىدا خان ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىش شەرپىي بىلەن تەقدىرلەپ، تاغىسى يىسۈن تۆمۈرخان ئىبنى ئەبۇكەنىڭ قىزى تۇمەن قۇتلۇقنى ئېلىپ بەرگەنىدى. شۇ مۇھتەرەم ئايالدىن رۇقىيە خانىكە (ئىسىملىك) بىر قىز (تۇغۇلغان) بولۇپ، ساھىبقىران ئالىيلىرى شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنى سۆيۈملۈك پەرزەنتى ئەمىرزادە جاھانگىرغا سوۋىدى ۋە شاد ـ خۇرام قىلىق بەزمىسى قۇرۇپ، بىر ئايىنى ئەيىش ـ ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىغا قارشى قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭىلىپ قايتىپ كەتكەنلىكى

شۇ چاغدا خان بىلەن ئەمىر ھۈسەيىن قاراۋۇناسلاردىن ئىبارەت ھەددى ـ ھېسابسىز قوشۇن بىلەن شەھرىسەبزدىن ئۆتۈپ سالار بۇلاق[358] قا چۈشكەنىدى. (ئۇ يەردىن چىقىپ) مۆتىۋەر ئەمىرلەر، جۈملىدىن ئەمىرمۇسا، بايان سۇلدۇزنىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەممەد، ئۇلجايتۇ ئەپەردى[359] ۋە باشقا باھادىرلار (باشچىلىقىدا) 20 مىڭ ئاتلىقنى ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن جەڭ قىلىشقا ئالدىن ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار سەمەرقەنددىن ئۆتۈپ بۇلۇنغۇر دەريا‌سى[360] ياقىسىغا كېلىپ چۈشكەنىدى. ئەمىر مۇسا ۋە باشقا

ئەسىرلەر ۋە باھادىرلار بىر نەچچە قېتىم ساھىبقىران ئالىيلىرى. نىڭ توساتتىن قىلغان ھۇجۇملىرىنى كۆرگەنلىكى ۋە غالىب قوشۇن ۋەھىمىسى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە قاتتىق ئورناشقانلىقى ئۈچۈن ئۈچ توپ لەشكەرنى ئالدىن ئەۋەتكەن بولۇپ، ھەربىر توپ بىر يولنىڭ بېشىغا ئورۇنلىشىۋېلىپ، شۇ يولنى قوغدىشى كېرەك ئىدى. مالىك باھادىر 3000 لەشكەر بىلەن سوزەنگاران مەھەللىسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، شۇ يولنى قوغدايتتى؛ جاھانشاھ 1500 ئاتلىق بىلەن رەباتى مالىك[361]تە تۇراتتى؛ خەر-مەن[362] 1000 كىشى بىلەن دىزاق[363] مەھەللىسىدە يەتتە قۇدۇق يولى[364]نى قوغدايتتى.

قۇدرىتى پەلەككە يەتكەن ساھىبقىران پۈتۈنلەي پەرۋەردىگار-نىڭ ياردىمىگە تايانغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ كۆپلۈكى-نى ئويلاپمۇ قويمايتتى.

(نەزم)

پاك تەڭرى ئاڭا كۈچ ـ قۇۋۋەت بەرگەنسەن،
ياۋ لەشكىرىدىن نېمىگە قورقار ئىكەن.

بىر كىشىگە تەڭرى تائالا بەرسە ياردەم،
يۈز مىڭدىنمۇ تەپ تارتمىغاي ھەردەم.

شۇ چاغدا (ساھىبقىران) كەيخۇسراۋ بىلەن بىرلىكتە 2000 جەتە لەشكىرىنى قوشۇۋېلىپ، تەۋەككۈل يۈزىنى دۈشمەنلەرنى يوقىتىشقا قاراتتى. ئۇ ئالىيلىرى 500 كىشى بىلەن ئاۋۋال يولغا چىقىپ، خاۋەس مەھەللىسى[365]گە يېتىپ باردى ۋە خوجەند دەر-ياسى[366]دىن ئۆتۈپ، كېچىسى يۇرۇش قىلدى ھەمدە جاھانشاھ بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنىغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارقا-تىپ توزۇتۈۋەتتى. يەنە شۇ كۈنىلا دىزاق مەھەللىسىگە ئات سېلىپ ئۇ يەردە بىر مۇددەت تۇرۇپ، ئاتلارنى دەم ئالدۇردى.

كېيىن 300 جەتە لەشكىرىنى قولغا كىرگۈزگەن ئولجىلار بىلەن ئۇ يەردە قالدۇرۇپ، تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن مەقسەت ئايىغىنى تەۋەككۈل ئۇزەڭگىسىگە قويدى ۋە 200 كىشى بىلەن شاھانە هىممەت يۈزىنى مالىك باھادىر تەرەپكە قارىتتى. تەجرىبىلىك، چەبدەس 30 كىشىنى ئاۋۋالراق ماڭدۇرۇپ، ئىككى كىشىنى سول تەرەپكە قاراۋۇللۇققا ئەۋەتتى. ئۆزى 166 ئاتلىق بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سالدى.

دۈشمەنلەر هېلىقى قوراللانغان 30 كىشىنىڭ بىمالال كەلـ گەنلىكىنى كۆرۈپ، ئويلىنىپ قېلىشتى ۋە موڭغۇللار قوشۇنى باستۇرۇپ كەلگەن ئوخشايدۇ، ئاساسىي قىسمى كەينىدە بولسا كېرەك دېگەن خىيالغا كېلىشتى. مالىكنىڭ قوشۇنى قايغۇغا چۈشۈپ قېچىشقا يۈز تۇتتى. غالىب قوشۇنلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، كۆپىنچىسىنى شۇ چۆلدە قىرىپ تاشلىدى، قېچىپ كەتكەنلىرى ئەمىر مۇسا، شەيخ مۇھەممەد ۋە ئۇلجايتۇلارنىڭ يېنىغا يېتىپ كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىدىن قورقۇپ ۋەھـ مىگە چۈشۈش هېسسىياتى ئۇلارنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغاـ نىدى. «نەم تارتقان گىلگە سۇ ئارتۇقلۇق قىلىدۇ». (دۈشمەنـ لەر) 20 مىڭ مۇكەممەل قوراللانغان لەشكەرگە ئىگە بولسىمۇ، قورقۇنچقا چۈشۈپ، شۇ تۇندىلا چېكىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئۇ چاغدىكى ئەھۋالى ئۇچۇن «ئۇ كۈندە كىشى ئۆزىنىڭ قېرىنداشىدىن... قاچـ دۇ»[367] دېگەن ئايەتنىڭ سۆزلىرى ماس كېلىپ، هەممىسى قورقۇنچتىن كەينى ـ كەينىدىن جېنىنى ئېلىپ قېچىشقانىدى، (شۇ ئەھۋالدا) ئەمىر هۈسەيىننىڭ ئالدىغا يېتىپ بارىدى.

شۇ چاغدا ئەمىركەيخۇسراۋ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ كەيـ نىدىن كىشى ئەۋەتىپ: «جەتە قوشۇنى مۇسۇلمانلارنى بۇلاپ ـ تالاپ، قۇل قىلىپ دىزەكتىن قايتىپتۇ، مەن 100 كىشى بىلەن رەباتى (مالىك) دا سىزنى كۈتۈپ تۇرىمەن» دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇبارەك ئالىيلىرىنىڭ ئېسىگە مالاللىق چاڭلىرى قونۇپ، تېزلىكتە كەينىگە قايتتى ۋە ئەمىر كەيخۇسراۋـ

غا كېلىپ قوشۇلدى. ھەمدە: «مۇسۇلمانلارنى كۇففارلارنىڭ قولىدا ئەسىر قالدۇرۇشقا بولمايدۇ» دېدى ۋە مۇشكۇلنى ئاسان قىلغۇچى رايى بىلەن ئۇ ۋەقەنى چۈشەندۈرۈپ يەتكەچكە، سەرخىل ۋە ئىشەنچ يولىنى بىلدۈرگەن 60 كىشى ئەۋەتسۇن، ئۇلار تاغ تەرەپتىن ئۆزلىرىنى جەتە قوشۇنغا كۆرسەتسۇن، شۇ چاغدا ياۋ ۋەھىمىگە چۈشۈپ، شۇ ئاندىلا قېچىپ كېتىشى مۇمكىن ۋە ئەسىرلەرنى ئاسانراق يول بىلەن كۇففارلارنىڭ ئەسىرلىكىدىن قۇتقۇزغان بولىمىز، دېگەن پىكىرنى ئېيتتى. ئۇ تەدبىر پەرۋەردىگار ئىنايىتىنىڭ قەلبىمى سائادەتلىك (ھۆكۈمدار) نىڭ پېشانىسىگە يازغان تەقدىرنىڭ كۆرۈنۈشى ئىدى. ھېلىقى 60 كىشى يولغا چىقىپ تاغ تەرەپتىن ئۆز قارىسىنى كۆرسىتىشى بىلەنلا جەتە قوشۇنى ئەسىرلەرنى ۋە تالان ـ تاراج قىلغان ھەممە نەرسىلەرنى قالدۇرۇپ، تېزلىك بىلەن ئات چاپتۇرۇپ قېچىپ كەتتى. غالىب قوشۇن ئەسىرلەرنى ئولجىلار بىلەن بىللە ھېچقانداق مالالسىز قولغا كەلتۈرۈپ قايتتى. شۇ ئاجايىپ تەدبىر نەتىجىسىدە مۇسۇلمان ئەسىرلەر كۇففارلارنىڭ باسقۇنچىلىق زۇلمىدىن خالاس بولدى.

(نەزم)

نە ئۇنىڭ رايى بېغدا خاتا شامىلى چىقمىدى،
نە قارارى سەھىپىسىگە ھارغىنلىق چېكى يۇقمىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ سەيخۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خۇمرەك مەھەللىسى[368] گە بېرىپ چۈشتى.

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئەمرلىرى ۋە قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، پەرىشان ھالدا ئات چاپتۇرغانچە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ غەزەپ ئوتى يالقۇنجاپ، مالامەت ۋە جەبىر ـ جاپا بايرىقىنى كۆتۈردى ھەمدە ئۇلارغا تازا كايىپ ئەيىبكە بۇيرىدى. ئۆزى ئۆچ ئالماقچى

بولۇپ، گويا شىرەك ھۆركىرەپ، خان بىلەن بىللە (ئالغا) ماڭدى. ئاقكۆتەل[369] گە يېتىپ كەلگىنىدە، پۇتۇن قوشۇنى ئىچىدىن باتۇرلۇق ۋە مەردلىكتە ئۆزىنى رۇستەم ۋە ئىسفەندىيارىدىن قالسا ئۇچىنچى ئورۇندا دەپ بىلىدىغان 10 مىڭ ئاتاقلىق كىشىنى تاللىۋالدى ھەمدە ئۇلارنى جەڭگە ئالدىرىتىپ مۇنداق دېدى:

(نەزم)

جەڭگە - جېدەل قىلىڭلار بولۇپ مەرد مەيدان،
جاھان دېگۈچىگە تار بولسۇن جاھان.

ئۇلارنى ماڭلاي قىلىپ ئەۋەتىپ، تېزلىكتە خۇجەند دەرياسىدىن ئۆتۈڭلار ۋە ئىنتىقام ئوتىنى ھۇجۇم شامىلى بىلەن يالقۇنلىتىپ، دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىڭلار دەپ تەكىتلىدى.

(نەزم)

ئۆچمەنلىك بىلەن تولدۇرۇڭلار قەلبىنى مۇتلەق،
ئۆچمەنلىك بىلەن تۇرۇڭلار قاش ۋە قاپاق.

ئەمىر ھۇسەيىن قوشۇنىنىڭ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھەيۋىسىدىن قېچىپ كەتكەنلىكى ۋە ئەمىر ھۇسەيىننىڭ (ئۆز يۇرتىغا) قايتىپ كەتكەنلىكى

ئەمىر ھۇسەيىن قوشۇنىنىڭ قايتىپ كېلىۋاتقانلىقى توغرى-

سىدىكى خەۋەر ساھىبقىران ئالىيلىرىغا يېتىپ كەلگەندە ئاخشام ۋاقتى ئىدى. جاھان ئاپتاپ پىراقىدىن ۋە بۇلۇت قېلىنلىقىدىن شۇ دەرىجىدە قاراڭغۇ ئىدىكى، پەلەك ئاينى چىراغ قىلىپمۇ يولنى كۆرەلمەيتتى. بۇلۇت كۈندىن - كۈنگە ئېگىزلەپ كېتىۋاتقان دۆلەت ھەسەتخورلىرىنىڭ كۆزىدىن ئاينى توسۇپ، لەپىلدەپ قار يېغىۋاتاتتى. ھاۋا خۇددى دۈشمەنلىرىنىڭ نىيىتىدەك قاراموم[370] دىنمۇ قارا، بۇلۇت خۇددى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ دېڭىزدەك مەرھەمەت قولىدىن كۆمۈش ياغدۇراتتى.

(نەزم)

يەر ئاپئاق قار، بۇلۇتلۇق ھاۋا،
بىرەر ئېغىز سۆزمۇ يەتمەس قۇلاققا.

سۆلىتى پەلەككە يەتكەن (ساھىبقىران) ئالىيلىرى:

(نەزم)

شۇئان ئىرغىپ مىندى ئۆز ئېتىغا،
تايىنىپ تەڭرى ياردىمىنىڭ قۇدرىتىگە.

ئەمىر كەيخۇسراۋ بۇ يۇرۇشتە خۇددى بەخت كەبى بىللە ئىدى. ئۇلار 500 كىشى بىلەن تەۋەككۇل يۇزلىرىنى يولغا قارىتىپ، يېرىم كېچىدە پارسىن كېچىكى[371] گە يېتىپ بېرىپ، كېچىكلەرنى توسۇۋالدى.

بۇيرۇقتا بىنائەن بۇرغا چېلىندى. ساماۋىي دۆلەت كۈچى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى دىللارغا سالغانلىقى ئۈچۈن

كۆپ سانلىق ۋە شەۋكەتلىك قوشۇن بۇرغا ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا ياۋايى ھايۋان پادىسىدەك ساراسىمگە چۈشۈپ، شۇ كېچىنىڭ ئۆزىدىلا دەريا بويىدىن كېچىلەپ قايتىپ، ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا كەتتى.

(نەزم)

خجالەت ئىدى قوشۇن قوماندانىدىن،
قوماندان شەرمەندە ئۆز بەختىدىن.

شۇ چاغدا بەھرام جەلايىر ئامەتلىك ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ۋە كەيخۈسراۋنىڭ رۇخسىتى بىلەن تاشكەنتتىن چىقىپ، سايرام[372] تەرەپكە كەتتى. ساھىبقىران ۋە كەيخۈسراۋنىڭ ئۇغرۇقى بەھرام جەلايىرنىڭ ئالدىدا بولغانلىقى ئۈچۈن (ئۇلار) ئۆز ئادەملىرىنىڭ كەينىدىن ئۇ تەرەپكە ماڭدى ۋە سايرامغا يېتىپ كەلگەندە ئۆز ئۇغرۇقلىرىنى چىمكەنت يېزىسى[373] دىن تاپتى. بەھرام ساھىبقىران ئالىيلىرى يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇنراق ئۇ يەردىن كەتكەنىدى. ئۇ ئالىيلىرى ساری بۇغا بىلەن ئاقبۇغا باھادىرنى لەشكەر توپلاپ كېلىش ئۈچۈن جەتەگە شەمسىددىن ۋە ھاجىبېكنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى. ئۇلار قىشلاش ئورنى[374] ھەققىدە پىكىرلىشىپ، مەسلىھەتلىشۈالغاندىن كېيىن، كەيخۈسراۋ ئوتراغە كەتتى؛ ساھىبقىران ئالىيلىرى بولسا 600 سەرخىل لەشكەر بىلەن قايتىپ، قىشنى سائادەت ۋە ئىقبال بىلەن تاشكەنتتە ئۆتكۈزدى. فىردەۋسىيىنىڭ «شاھنامە» سىدە بۇ شەھەرنى «كەكلىكلەر جەننىتى» دەپ ئاتىغان، ئۇنى چاچ ۋە شاش دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

بۇ ھەقتە خان ۋە ئەمىر ھۈسەيىن ھەرقانچە ئۇرۇنسىمۇ، ئىنتىلىش قوللىرى مۇراد ئېتىكىگە يەتمىدى؛ قارشى چىقىش

مەيداندا شانۇ ـ شاۋكەتنىڭ چوڭلۇقى ۋە لەشكەرنىڭ كۆپلۈكىگە ئىشىنىپ قانداق بايراق تىكلىمىسۇن، ئۇ ساھىبقىران ئالىيلىرى. نىڭ دۆلىتى سانچىغان تەدبىر نەيزىسى (زەربىسىدىن) يەر بىلەن يەكسان بولدى. سوغۇقنىڭ لەشكىرى ھۇجۇم قىلىپ، قارنىڭ ئاپئاق پالىسى ئالەم كەڭلىكىدە يېپىلغان چاغدا، ئۇلار قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. پولات بۇغانى بىر توپ باھادىرلار بىلەن سەمەرقەندنى ئىگىلەپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى خان بىلەن ئەرھەڭ ساراي[375] غا كەتتى ۋە قىش پەسلىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى.

ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ياراشقانلىقى

قىش پەسلى ئاخىرلىشىپ، ساباۋ ۋە شامال ئەلچىلىرى باھار لەشكىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى تارقاتتى. كەكلىك ۋە بۇلبۇل ۋەز ـ نەسىھەتچىلىرى گۈلنىڭ تىكەن بىلەن ئىناقلىشىشى ھەققىدە داستانلار يازدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى جەتە تەرەپكە ئەۋەتكەن ساری بۇغا ۋە ئاقبۇغا باھادىرلار قايتىپ كېلىپ، جەتەدىن سان ـ ساناقسىز لەشكەر كېلىۋاتقانلىقى خەۋىرىنى يەتكۈزدى، ئۇ ئالىيلىرى ھەقىقىي ساھىبقىران بولغانلىقى ۋە ئاللا تەرەپتىن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەنگەنلىكى[376] ھەر دائىم ئازغىنە لەشكەر بىلەن زور قوشۇنلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، ئازغىنە كىشى بىلەن چوڭ ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقى ۋە بەخت ـ ئىقبالى (خاسىيىتىدىن) ئاجايىپ ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن ئەمىر ھۇسەيىن ھەر دائىم ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى ئويلاپ يۈرەتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن يارىشىشقا ھەرىكەت قىلاتتى. باھارنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە جەتە قوشۇنىنىڭ ئۇ ئالىيلىرىغا يارەمگە كەلمەكچى ئىكەنلىكى خەۋىرى

رىنى ئاڭلىدى. ئۇ ئۆزىچە: «ئەگەر ئۇنىڭ قوشۇنىغا جەتە تەرەپ-تىن لەشكەر كېلىپ قوشۇلسا، ئۇ شامال يولىدىكى مۇستەھكەم تاغدەك بولىدۇ ۋە بىزنى ئوت - خەسچىلىكمۇ بىلمەيدۇ؛ ئۇ چاغدا پۈتۈنلەي دۇنيادىن قولىنى يۇيۇپ، قەلبىدىن جاننى سۇغۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ» دەپ ئويلىدى.

(نەزم)

ئۇ لەشكەرسىز ئاستىن - ئۈستىن قىلدى جاھاننى،
گەر قوشۇن قوشۇلسا قويىدۇ دامنى.

ئۇ خوجەند ۋە تاشكەنتنىڭ ئالىملىرى شەيخلىرىدىن يارەدەم سوراپ، ئۇلارغا «ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن يېقىن بولۇپ، دىن ۋە مۇسۇلمانچىلىق ئىشىكىدىن كىرسۇن ھەمدە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇش - جېدەلنى سۇلھى ۋە يارىشىش ھالىتىگە كەلتۈرسۇن، ئىككى ئارىدا كۆتۈرۈلگەن غەزەپ چېكىنى ۋە يالقۇنجىغان پىتنە ئوتىنى پەند - نەسىھەتنىڭ سۇزۇك (سۇيى) بىلەن باسسۇن» دەپ ئىلتىماس قىلىشنى لايىق تاپتى. ساۋاق ۋە پەتۋا بەرگۈچىلەر، تەقۋادارلىق ئەربابلىرى (ئايەتتىكى): «ئەگەر مۆمىنلەردىن ئىككى گۇرۇھ ئۇرۇشۇپ قالسا، ئۇلارنىڭ ئارىسىنى تۈزەپ قويۇڭلار»[377] دېگەن سۆزلەر زۆرۈرىيىتىدىن يارىشىش تونىنى كىيىپ، سۇلھى قولىنى ساداقەت يېكىدىن چىقاردى ۋە ئىخلاس ئايىغى بىلەن ئۇ يولباشچى ساھىبقىرانىنىڭ يېنىغا كەلدى ھەمدە دۇئا ۋە ھەمدۇسانا قائىدىلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن: «بۇ بەندىلەرگە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بىلىم، دىندارلىق، ئىلتىپات، مەرھەمەت ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلىش جەھەتتە كامىللىقى ئېنىق مەلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن دۇنيا ۋە

ئاخىرەت ساۋابلىقىدىن ئىبارەت بولغان بىر ھاجەتنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلماقتىمىز. ئەھۋال شۇنداقكى، سىز بىلەن ئەمىر ھۈسەيىن ئارىسىدىكى دۈشمەنلىك ئەسلىدە مەملىكەتنىڭ خارابلىقى ۋە پۈقرانىڭ پەرىشانلىقىغا سەۋەب بولماقتا. جاڭجال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، سىز يات قوشۇننىڭ بۇ دىيارغا كېلىشىگە يول قويماقتىسىز ۋە كۈففارلارنىڭ ھۈجۈم قولى مۈسۈلمانلارنىڭ خۇنى ۋە بايلىقىغا سوزۇلماقتىدۇر. ئەگەر ئۇلار توساتتىن غالىب كېلىپ، (يۈرتنى) بېسىۋالسا، سىلەرنىمۇ ئاياپ قويمايدۇ.

(نەزم)

سۆز ئاداۋەتنى ئۇ يەرگە ئېلىپ بارغۇسى،
قەدىم خانىدانىنى خاراب قىلغۇسى.

ھەر دائىم سىزنىڭ ئەھۋالىڭىزغا يولداش بولغان ۋە بولىدىغان پەرۋەردىگارنىڭ ياردىمىدىن ئۈمىدىمىز شۇ ئىدىكى، ئايەتتە، «كېلىشىش (ئۈزلىشىپ كېتىشتىن) ياخشى،[378] دېيىلگىنىگە ئاساسەن، دۆلەت ۋە مىللەت ئىشلىرى، قوشۇن، پۈقرانىڭ سالامەتلىكى ۋە تىنچلىقىنىڭ كېلىدىغىچەكلىرى ئۆز چىرايلىرىنى كۆز - كۆز قىلىسۇن ئۈچۈن، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ساداقەت ۋە دوستلۇق ئەينىكىگە ئورنىغان گۇمان دېغى يارىشىش پەدەزچىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۇلا تاپقۇسى» دېگەن سۆزلەرنى بايان قىلدى.

قۇتلۇق تاساددىپىيلىق بىلەن يېقىن ئارىدا ساھىبقىران ئالىلىيلىرى بىر چۇش كۆرگەنىدى. ئۇنىڭدا خوجەند دەرياسىغا كەلكۇن كېلىۋاتقان، ئۇ بولسا كەلكۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر پارچە

ياغاچ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ سەجدە قىلىۋاتقان ۋە ئامالسىزلارنىڭ دادىنى ئاڭلىغۇچى (تەڭرى) دىن نىجاتلىق تىلەۋاتقانىدى. ئۇ دەھشەتكە چۈشكەنلىكتىن هوشىدىن كەتتى. كۆزىنى ئېچىپ قارىسا، ئۆزىنى سەمەرقەند تەرەپتىكى دەريا بويىدا كۆردى. كەينىگە قاراپ چوڭ دەريانىڭ شارقىراپ ئېقىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، مۇبارەك چۈشىنىڭ ئىلهامى بىلەن ئۇ كۈچلۈك كەلكۈنگە لەشكەر دەپ تەبىر بەردى، سەمەرقەند تەرەپتە كۆرگەن نىجاتلىق هالىتىنى بولسا، هەر قانداق مەقسىتى شۇ تەرەپتىن هاسىل بولىدۇ، دەپ بىلدى. (شۇنىڭدىن كېيىن) كۆڭلىدە جەتە تەرەپتىن يارەدەم سوراش ۋە ئۇمىد قىلىش يۈزىنى پۈتۈنلەي ئۆرىدى.

شۇ چاغدا، هېلىقى تاللانغان كىشىلەر كېلىپ، يارىشىشنى ئىلتىماس قىلىپ، بۇ هەقتە ياخشى گەپلەرنى قىلدى. «بۇ ئىشقا ئالىيلىرىنىڭ توغرا (يولنى) كۆرسەتكۈچى رايى مەھكەمىسىدە، ئىككى ئادىل گۇۋاهلىق ۋاستىسىدا، ياخشى تەدبىر قوللىنىش ۋە يارىشىش ئەۋزەل يولدۇر» دەپ هۆكۈم چىقىرىلدى. مۇبارەك خىيال شۇ ئاساستا تۆۋەندىكىچە مۇلاهىزە قىلدى: «تاكى بىر گۇرۇھ كىشىلەر ئارىسىدا كېلىپ - كېتىپ مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بارغىچە بۇ مۇددەتتە ئىش كەينىگە سۈرۈلۈش ۋە كېچىكىش باش قېتىنچىلىقىدا قالىدۇ. (ياخشىسى) ئەمىر هۇسەينىنىڭ ئالدىغا ئۆزۈم باراي؛ هەرقانچە بەس مۇنازىرە بولسىمۇ يۈزمۇيۈز ئېيتىلسا ۋە ئاڭلانسا، كۆڭۈل غەشلىك غۇبارى تېزرەك كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ».

(نەزم)

ئۇۋ چىغدىكى ئارسلاندەك باتۇر - قەهرىمان،
ئۆز سۆزىنى ئۆزلىرى يەتكۈزەر هامان.

شۇ سەۋەبتىن ئۆز ئويلىغانلىرىنى ئەمىر ھۈسەينىگە ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن پەيشەنبە ئىسمىلىك نۆكەرنى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بەختىيار (ساھىبقىراننىڭ) بارلىق ئىشلارنى شەخسەن ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى، ئۇنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى ئىدى. (ھازىر-مۇ) شەخسەن ئۆزى ساداقەت يۇزىنى سەفا كەئىبىسى[379] گە قاراتتى ۋە ئىككىلەنمەستىن تېزلىكتە يولغا ئاتلاندى ھەمدە سەيخۇندىن ئۆتۈپ سەمەرقەندگە قاراپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ، مۇبارەك سەپسىرىنىڭ ئاپتىپى لاۋۇلداپ، سەمەرقەند شەھىرىنى نۇرغا چۆمدۇردى. قۇياش ئەمدىلا ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. ئۇ شەھەرگە كىرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا شەھەردىن بىر كىشى يېتىپ كېلىپ: «ئەمىر ھۈسەين ۋاپات بوپتۇ» دېگەن يالغان خەۋەرنى يەتكۈزدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، شەھەرگە كىرىشنى لايىق تاپمىدى ۋە سەپەر تىزگىنىنى شادمانغا بۇرىدى. شادمانغا شاد ـ خۇرام يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئەمىر ھۈسەين تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر نەچچە قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇلار (ساھىبقىران) ئالىيلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. (ئۇ ئالىيلىرى) زەربىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن (تەڭرىنىڭ) قوللىشى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تىرىپىرەن قىلىۋەتتى.

ئۇ يەردىن يام دەريا‌سى بويىغا كېلىپ چۈشتى ۋە ئاتلار تويۇپ ئوتلىۋالغىچە مەلۇم ۋاقىت شۇ يەردە بولۇپ، كېيىن سائادەت بىلەن يولغا ئاتلاندى. نىيازبي مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگىنىدە، ئەمىر مۇسا ئۆزىگە قاراشلىق بولغان غانچى شەھەرچىسى[380] نى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە باشقا (ھەرخىل) لەشكەرلەرنى توپلاپ، لەشكەر بىلەن قارشى چىقتى. بۇ تەرەپنىڭ باتۇرلىرى ئۇنىڭغا سا-ھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئوتتۇرىدا پەيدا بولغان كۆڭۈل غەشلىكى سەمىمىيەت بىلەن ئالماشسۇن دېگەن مەقسەت ۋە نىيەتتە ئەمىر ھۈسەين بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن كېتىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىل-

دى. ئەمىر مۇسا لەشكىرىنىڭ كۆپلىكىگە تايىنىپ، ئۇ سۆزلەر-گە قۇلاق سالمىدى. جەڭدە لەشكەرنىڭ كۆپلىكى ئەمەس، بەلكى باشلىقىنىڭ مەردلىكى مۇھىملىقىنى چۈشەنمىدى. «كۆپ لەش-كەرنىڭ تايانچى بىر ئاتلىقتۇر».

(ئەمىر مۇسا) ئۆزىنى بىر نەچچە قېتىم سىناپ كۆرگەن بولسىمۇ، يەنە لەشكەر سەپلەپ ئۇرۇشماقچى بولدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر سەيفىددىن بىلەن خىتاي باھادىرنى 50 كىشى بىلەن ئەۋەتتى ۋە ئۇلار دۈشمەننىڭ كەينىدىن ھۇجۇم قىلدى. ئۆزى بولسا 70 كىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى. ئەمىر مۇسانىڭ قوشۇنى ئالدى ۋە كەينىدىن لەشكەرلەرنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، شۇنىڭدەك نەچچە قېتىم بۇ قوشۇننىڭ ھۇجۇمىنى كۆرگەنلىكى ۋە ئازابىنى تارتقانلىقى ئۈچۈن شۇئان قېچىپ، (قۇرئان ئايەتلىرىدە): «گويا ئۇلار يولۋاستىن قاچقان ياۋا ئېشەكلەردۇر»[381] دېيىلگىنىدەك، تارقىلىپ كەتتى. غالىب قوشۇن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سېلىپ، كۆپىنچىسىنى قەھر-غەزەپ قىلىچىنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزدى. نۇرغۇنىنى ئاتتىن يىقىتىپ ھالاك قىلدى.

شۇ چاغدا ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەرغۇنشاھ بوردالىقىنى ئەرزىگۈدەك سوۋغا - سالاملار بىلەن ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ماخانغا ئەۋەتكەنىدى، شۇ ئەسنادا ئالدىدىن ئەمىر ھۇسەيىننىڭ قوشۇنى كەلدى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى يېتىپ كېلىپ، بۇ 600 لەشكەرنى سەپكە تىزىپ، بىر تۆپىلىكنى ئىگىلەپ تۇردى. سەرخىل ئاتلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 30 قوشۇندىن ئىبارەت قاراۋۇناس قوشۇنى ئوڭ ۋە سول قاناتلىرىنى تۈزۈپ يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىدا سەپ تارتىپ تۇردى ۋە ھەر ئىككى تەرەپتىن شاۋقۇن - سۈرەن كۆتۈرۈلدى.

(نەزم)

هەر ئىككى تەرەپتىن سۈرەن قوزغالدى،
قورقۇنچتىن گۆھەر - سەدەپ لەھەلرەڭ بولدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ باتۇرلارنى يول بېسىپ، مۇشەق-قەت چېكىپ ئۆزلىرى مۆلچەرلەپ كەلگەن ئىشقا كىرىشسۇن ۋە ھۇجۇم قىلسۇن دەپ زەپەر قۇچقان قوشۇن بىلەن مەلۇم ۋاقىت سەۋر قىلىپ تۇردى. لېكىن بىرەر كىشىمۇ قالقان كۆتۈرمىدى ۋە ئالدىغا قەدەم باسمىدى. ئۇ ئالىيلىرى ئۇلارنى (ئۆز ھالىغا) قالدۇرۇپ، باتۇرلىرى بىلەن قايتتى ۋە كېچىلەپ يۇرۇش قىلىپ كوھاك دەريا‌سى[382] دىن ئۆتۈپ سەھەردە قاينار شەقشارغا كېلىپ چۈشۈپ، بۇنىڭدىن ئاۋۋال يارىشىش خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن سالى سارايغا ئەمىر ھۈسەيىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن پەيشەنبە ئىسمىلىك نۆكەرنىڭ قايتىشىنى كۈتۈپ تۇردى.

پەيشەنبە ئەمىر ھۈسەيىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بېرىپ، ئۇ-نىڭ ئۈمىد قۇلىقى ئۆزلۈكسىز يولىغا قارىغان خەۋەرنى يەتكۈزگە-نىدى. (ئەمىر ھۈسەيىن) ئۇ سۆزلەرنى جان دىلىدىن قوبۇل قىلدى ھەمدە يارىشىقا ماقۇل بولۇپ، دۈشمەنلىشىشتىن ۋاز كېچىش ھەققىدە قەسەم ئىچىپ، ئەھدە قىلدى. ئەھدى - پەيمان بۇ جەھەتتىنمۇ مۇستەھكەم بولسۇن ئۈچۈن پەيشەنبە بىلەن بىللە تۇرانشاھنى ئەۋەتتى. (ئۇلار يېتىپ كېلىشى بىلەن) ساھىبقىران ئالىيلىرى ئاباباس باھادىرنى تۇرانشاھ بىلەن بىللە ئەۋەتتى. ئە-مىر ھۈسەيىن ئاباباس باھادىر ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم ئەھدە قىلدى ۋە ئەھدى - پەيماننى ئىشەنچ بىلەن جەزملەشتۇردى. يەنى

ئەمىر مۇسا ۋە ئۇلجايتۇنى 10 مىڭ كىشى بىلەن ئەۋەتىپ ئۇلارغا ساھىبقىران ئالىيلىرىنى رازى قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۈلھى تۈزۈڭ؛ شۇنداق ھەرىكەت قىلىش كېرەككى، بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئەلۋەتتە ئۇچرىشىش بولسۇن دەپ ئۇقتۇردى.

ئۇلار قەھەلقە ۋە كېشىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەند يولىدىكى كۆمۈشكەنت يېزىسىغا ئەلى ئاتىنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي) تەۋەرۈك مازىرى بار يەرگە كېلىپ چۈشكىنىدە، ساھىبقىران ئالىيلىرى سۇغدىنىڭ ئەلئاباد (مەھەللىسىگە) كېلىپ چۈشكەنىدى.

ئۇلار سۈلھى تۈزۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتى. ئۇ كىشى كوھاك دەرياسىدىن ئۆتۈپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى ۋە يەرنى سۆيۈش شەرىپىدىن بەختىيارلىق تېپىپ، ئەمىرلەرنىڭ يارىشىش ھەققىدىكى ئارزۇلىرىنى بايان قىلدى. ئۇ ئالىيلىرى 100 كىشىنى ۋە ئەمىر مۇسا 100 كىشىنى ئېلىپ، بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشسۇن، شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئىلتىماسى ئىناۋەتكە ئېلىنىپ سۈلھى تۈزۈلگۈسى دېگەن قارارغا كېلىنىدى. بۇ تەكلىپ ئەمىرلەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلار دەرھال ئاتلىنىپ، 100 كىشى بىلەن يولغا چىقتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى 200 كىشى بىلەن ماڭدى. ئۇلار بىر - بىرىگە يېقىنلاشقىنىدا، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ مۇلازىملىرى: «ئەمىر ھۇسەينىنىڭ ئاتاقلىق ئەمىرلىرى ئۆز ئاياغلىرى بىلەن توزاققا كەپتۇ. ئەگەر ئۇلارنى قولغا ئالساق، ئۇ چاغدا باشقىلارنىڭ بىز بىلەن كۈچ ئېلىشىشقا مادارى قالمايدۇ ۋە پۈتۈنلەي خاراب ۋە ناچار ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. پەلەكنىڭ گەردىشى قۇلاي ۋەزىيەت يارىتىپتۇ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىش لازىم» دېيىشتى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئالىي ھىممىتى ئۇ سۆزگە قۇلاق سالمىدى ۋە: «ئەھدىنى بۇزۇش مەردلىك ئەمەس» دېدى.

(نەزم)

گەر سۆزىگە ئەمەل قىلار ئىكەن مەرد،
گۈمانلاردىن ئۈستۈن تۇرار ئىكەن مەرد.

ئەمىر مۇسا بىلەن ئەمىر ئۇلجايتۇ ھەزرىتى ساھىبقىرانىنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ، سەممىيەت تىلى بىلەن ئۆزۈر ئېيتتى. ئىككىلا تەرەپتىن دوستلۇق - ئىتتىپاقلىق ئەھدىنى يېڭىلىدى. ۋەھىمە ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەر پۈتۈنلەي تۈگىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ كۆڭلى قانسۇن دەپ، ئەمىر مۇسانىڭ مەنزىلىگاھىغا چۈشتى ۋە بۇرۇنقى ئادەت بويىچە خۇرسەنلىك ۋە ئىتتىپاقلىق داستىخىنى سېلىندى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار لەشكەرلەرگە ئىجازەت بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۆزلىرىمۇ ئۆيلىرىگە قايتىشتى. ئۇ ئالىيلىرى كېش تەرەپكە يول ئېلىپ، شۇ جەننەتتەك دىيارغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەرنىڭ ئېسىلزادىلىرى ۋە (ئاددىي) خەلقى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولۇشقا ئالدىراپ، مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلار بىلەن قەدىرلەندى.

(نەزم)

ئىقبال بىلەن ئولتۇردى ساھىبقىران،
ئۇنىڭ جۇلاسىدىن پۈتۈن يۇرت شادىمان.

ئەمىر ھۈسەيىننىڭ بەدەخشانغا لەشكەر تارتقانلىقى

شۇ چاغدا بەدەخشان شاھلىرى خان ۋە ئەمىر ھۈسەيىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئەمىر ھۈسەيىن لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. (بەدەخشان) شاھلىرىمۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلاپ ئالغا يۈردى ۋە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى تىغمۇ - تىغ بولۇپ تۇرۇشتى. ھىرات ھاكىمى مالىك ھۈسەيىن بەدەخشان شاھلىرىنىڭ باش كۆتۈرگىنى ۋە ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئۇلار تەرەپكە يول ئالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، بەلخ[383] تەرەپكە زور قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇ يەرنىڭ خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى بۇيرىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن كېشىدىن غالىب قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. مالىكنىڭ قوشۇنىغا ئۇ ئالىيلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە خەۋەر كېلىپ، ئۇلار شىبىرغان[384]، بەلخ ۋە خۇلمغىچە بولغان يەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ، ھارغىن ھالدا قايتىپ كېتىشتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى تېرمىز كېچىكى ئارقىلىق (دەريادىن) ئۆتتى ۋە خۇراسانلىقلار قايتىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن خان بىلەن ئەمىر ھۈسەيىننى كۆرۈشكە ئالدىرىدى. ئەمىر ھۈسەيىنگە ئۇ ئالىيلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇ بەدەخشان شاھلىرى بىلەن سۆلھى تۈزۈپ قايتتى ۋە ئۇلار قۇندۇز[385] دا ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدى؛ بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ (كۆرۈشۈپ) ئىككى ئارىدىكى خەۋپسىرەش غېمى ئۇزۇل - كېسىل تۈگىدى. بىر نەچچە كۈن ئۇزلۇكسىز بەزمە قۇرۇپ، ئويۇن - كۈلكە قىلىپ، شادىمانلىققا چۆمۈشتى. كېيىن ئۇ يەردىن يولغا

ئاتلىنىپ، ئىشكەمىش[386] يايلىقىغا باردى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ماخانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ ئۇغرۇق بىلەن بىللە كۆڭۈللۈك كېش دىيارىغا كېلىشىنى بۇيرىدى.

(نەزم)

كېلىپ ساھىبقىران نامىدىن پەرمان،
يول ئالسۇن دېيىلدى ئۇغرۇق كېش تامان.

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ كابۇلىستانغا قوشۇن تارتقانلىقى

شۇ چاغلاردا پولات بىلەن ئاقبۇغا ياسەۋرىي كابۇل قورغىنىدىن پاناھ تېپىپ، ئاياغنى ئىتائەت يولىدىن چەتكە تارتقانىدى ۋە باشنى بويسۇنۇش ھالقىسىدىن تارتىۋېلىپ، دۈشمەنلىكتىن سۆز ئاچقانىدى. ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى زور قوشۇن تۈزۈپ، ئۇ تەرەپكە يېرىش ئۈچۈن ئاتلاندى. ئۇلار ھىندۇقۇش داۋۇنى[387] دىن ئۆتۈپ كابۇلغا يېتىپ بارغىنىدا، پولاتلىن بىلەن ئاقبۇغا قوغدىنىش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەييارلىنىپ، قورغانغا بېكىنىۋالدى. بۇ تەرەپنىڭ قوشۇنى قورغاننى ھەممە تەرەپتىن ئورىۋېلىپ، جەڭ قىلىشقا كىرىشتى.

(نەزم)

جەڭ پەيتىدە ياغار تام تۆپىسىدىن،
باھار يامغۇرى — تاش، ئوق تىنماستىن.

گويا بۇلۇت ئىدى قورغان تاملىرى،
مۆلدۈرى تاش، ئوقدۇر يامغۇرى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئالىي ھىممىتىنىڭ يۈزىنى قەھر - غەزەب بىلەن دۈشمەنگە قارىتىپ، ئۇلارنى ئامالسىز قالدۇردى. نۇسرەتلىك باتۇرلىرى مەردلىك ۋە مەردانىلىقىنى نامايان قىلدى: خىتاي باھادىر، دەرۋىشئەلى باھادىر ۋە يەنە بىر نەچچە باتۇرلار شۇ جەڭدە يارىدار بولدى. ئۇ ئالىيلىرى جەڭگە شەخسەن ئۆزى باشچىلىق قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەنلەر قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. غالىب قوشۇن زەربە بىلەن قورغان (دەرۋازىسى) نى ئىگىلەپ، پولات بىلەن ئاقبۇغىنى ئەسىر قىلدى.

(نەزم)

قوشۇنغا تايانچ بولغاچ ساھىبقىران،
بەخت ئۇزۇكى ئىدى بارماقتا شۇئان.

ئېتىبارسىز، كالتا پەم دۈشمەن ئۇستىدىن،
خۇدا بەردى زەپەر ئۆز لۇتپىدىن* .

ئۇ ئالىيلىرى قورغانىنى ئىگىلەپ، دۈشمەنلەرنى تارمار قىلىپ ئۇ دىيارنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، غالىب ۋە بەختىيار ھالدا قايتتى. شۇ چاغدا ئەمىر ھۈسەيىن مەسلىھەت تەرىقىسىدە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا مۇنداق دېدى: «بەلخنى پايتەخت قىلماقچىمەن. (بىر چاغلاردا ئۇنىڭ) ھىندۇ‌ۋان قەلئەسى مەمۇرچىلىك ۋاقتىدا ئۆگىزىسىنىڭ ئاتلىرى[388] پەلەك ھىندۇسى[389] بىلەن

---

* لۇتپى — ئىلتىماس.

سىرداش دوست ئىدى. خەندەك سۆيىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن يەر-نىڭ سىيرى سۇ ئۈزۈشتە بېلىق بىلەن مۇسابىقىلىشەتتى.

(نەزم)

ئاسمان تۈپراقدەك كۆرۈنەتتى ئۇ خەندەكنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن،
تۈپراق ئاسماندەك كۆرۈنەتتى ئۇ قورغاننىڭ ئېگىزلىكىدىن.

(مەن ئۇنى) يەنىمۇ ئاۋات قىلماقچىمەن». ساھىبقىران ئالىيلىرى، «مەسلىھەت بەرگۈچى ئىشەنچىكە سازاۋەر» (دېگەن سۆز) گە ئاساسەن، ئۇنى ئۆز رايىدىن قايتۇردى ۋە تاغىسى ئەمىر ئابدۇللانىڭ قىسىسىنى ئەسلىتىپ: «(ئەمىر ئابدۇللا) ئەمىر قازاغان ۋەقەسىدىن كېيىن[390] سەمەرقەندنى ۋەتەن قىلماقچى بولغىنىدا، ئەمىرلەر ۋە ئىشەنچلىك كىشىلەر ئۇنىڭغا: «ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ، ئۆزگىلەر يۇرتىنى ۋەتەن قىلىش ئەقىلدىن يىراق ئىشتۇر؛ ئەگەر بىرەر مۇشكۈللۈك تۇغۇلسا، بىگانە ئادەم-لەر ئەسقاتماس ۋە قوللىماس، دېگىنىدە، ئۇلارنىڭ ياخشى نىيەت-تە ئېيتقان نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىدى. ئاقىۋەتتە، ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىدەك بولۇپ، كۆرگۈلۈكسىنى كۆردى.

(نەزم)

كىمكى چوڭلار تەلىمىگە سالمىسا قۇلاق،
ئەپسۇس ۋە نادامەتتە چىشلىگەي بارماق.

سەن ئويلىغان نەرسە ئۇچۇن خۇلاسە شۇكى، ئاقىل كىشى شۇ تەجرىبىنى كۆرۈپ، بۇنداق پىكىرلەرنى خىيالىغا كەلتۈرمەس.

(نەزم)

(بۇ ئىشنى) ئەسلا قىلمىغىنكى پۇشايمان بولۇرسەن، نەپ بەرمەس.»

ئەمىر ھۈسەيىن نەسىھەتنىڭ ئاساسىدا ياخشى ئىستەك يەـ تىپتۇ دەپ ئۇ سۆزلەرنى توغرا تاپتى ۋە ماقۇل كۆردى، بىراق ئۇنى قوبۇل قىلىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

(نەزم)

داراغا[391] تۇتتۇم شام يوپ ـ يورۇق شۇنچە،
پايدىسى بولمىدى، ئەپسۇس، زەررىچە.

(يۇقىرىدا) ئېيتىپ ئۆتۈلگەنلەر بولدى. (ئەمىر ھۈسەـ يىن) ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالى ۋە بەختسىزلىكى سەۋەبلىرـ دىن بولغان، قىلىنىشى لازىم بولمىغان ئۇ ئىشقا كىرىشتى، يەنى بەلخگە يول ئالدى. كابولدىن قايتقاندىن كېيىن ساھىبقىران ئالىيلىرىغا ئۆز دۆلىتى تەختگاھىغا (كېتىشكە) رۇخسەت قەـ لىشقا قارار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئالىيلىرىدىن ھەمراھ بولۇشنى تەلەپ قىلىپ ئۆزى بىلەن بىللە بەلخگە ئېلىپ كەتتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىشى بىلەن ھىندۇۋان قورغانىنى قۇرۇشقا ۋە ئۇنىڭ خەندىكىنى قېزىشقا باشلىدى. ئالۋاڭ سالغاندى، پۇـ تۇن خەلق ۋە لەشكەر بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن ئىشقا چۇشتى. بەلخ شەھىرىنىڭ ئاھالىسى ۋە خەلقىنىڭ ھەممىسىنى قەلئەگە كۆـ چۈردى. شەھەر خارابىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ ۋاقە 779 (1367 ـ 1368) ـ يىلى چاشقان يىلى يۈز بەردى.

شۇ چاغدا، جەتە قوشۇنى يەنە بۇ تەرەپكە يول ئاپتۇ دەپ

خەۋەر كەلدى. ئەمىر ھۈسەيىن بۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەرنىڭ قاراڭغۇلۇقى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ باتۇرانە ۋە قەتئىيەتلىك ئىشلىرىنىڭ نۇرلىرى بىلەن روشەن بولۇشنى بىلەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھر تەرەپكە بېرىشنى زۆرۈر تاپتى ۋە مۇنداق دېدى:

(نەزم)

جەڭگە كىرمىگىچە سەن كەبى سەردار،
قىيامىغا يەتمىگەن ھۇ كەبى ئىشلار.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتە قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشقا قوشۇن تارتقانلىقى

جەتە قوشۇنىنىڭ باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق بولغاندا، ساھىبقىران ئالىيلىرى ماۋەرائۇننەھر تەرەپكە يول ئالدى. ئەمىر مۇسا بىلەن بىللە جەيھۇندىن ئۆتۈپ، غەيرەت ـ شىجائەت يۈزىنى دۈشمەنلەرنى يوقىتىشقا قاراتتى. جەتە قوشۇنى تاشكەنتكە يېتىپ كەلگەنىدى. قىش كىرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار شۇ يەردە تۇردى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر مۇسا بىلەن سەمەرقەنددىن ئۆتۈپ قارە مەھەللىسىدە قىشلىدى. ئەمىر ھۈسەينمۇ قالغان لەشكەر بىلەن كەينىدىن يېتىپ كېلىپ كېش جىلغىسىغا ئورۇنلاشتى. (كۈتۈلمىگەندە) قۇتلۇق بىر تاسادىپىيلىق بىلەن جەتە ئەمىرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. دوغلات ئايمەقى[392] دىن قەمەرىددىن، كېپەك تۆمۈر ۋە شىراۋۇل قوشۇنىنىڭ بەزىبىر (قىسىم) لىرى بىلەن ھاجىبېك ئەركەنۈت[393] قا قارشى بىرلەشتى. ھاجىبېك ئۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىش نىيىتىدە (ئېتىغا) مىندى. ئۇلارمۇ ئاتلىنىپ يە-

تىپ كېلىپ ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، يەنە قايتىپ كېتىشتى. قەمەرىددىن بىلەن كېپەك تۆمۈر ھېيلە ئىشلەتتى. يەنى ئۆز تەۋەلىرى بىلەن كەينىگە قاچتى. ھاجىبەك بولسا شىراۋۇلغا باسىتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنى قەتلى قىلدى. شۇ سەۋەبتىن جەتە قوشۇنى تارقىلىپ، قايتىپ كەتتى ۋە ئۇ جىددىي خەۋپ - خەتەر ساھىبقىران ئالىيلىرى دۆلىتىنىڭ بەختىگە بىرەر زەخمەت يەتكۈزمەي بىر تەرەپ بولدى.

(نەزم)

پىتنە پەيدا بولسا ياۋ لەشكەر سېپىدا،
قىلىچىڭنى قالدۇرىۋەر ئۆز قىنىدا.

شۇنىڭدىن كېيىن، ساھىبقىران ئالىيلىرى ۋە ئەمىر مۇسا خان بىلەن ئەمىر ھۈسەيىننىڭ يېنىغا كىشى ئەۋەتتى ۋە جەتە قوشۇنى پەرىشان ھالدا ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتتى، مەسلىھەت شۇكى، ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشسەك، دەپ خەۋەر قىلدى. شۇ قىشتا بەدەخشان شاھلىرى توساتتىن ھۈجۇم قىلغانلىقى ۋە قۇندۇزنى تالان - تاراج قىلىپ كەتكەنلىكى ۋەجىدىن، ئەمىر ھۈسەيىن بەدەخشانغا بېرىپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىشنى ئەۋزەل بىلدى.

(نەزم)

ئۆز يۇرتىمىزدا بار ئىختىلاپ - ئاداۋەت،
ئۆزگە يۇرتقا بېرىشقا نېمە ھاجەت؟

ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بەدەخشانغا يول ئالغانلىقى

دۆلەتنىڭ قۇدرىتى بىلەن كۆڭۈل جەتە قوشۇنىنىڭ تەشۋىشىدىن تىنچىغىنىدىن كېيىن، ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى يېگۈزاشتىن قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، بەدەخشانغا يول ئالدى. ئۇلار جەيھۇندىن ئۆتۈپ، ماڭلاي تەشكىللەپ، تايخان[394]، كىلا ۋە كاندىن ئۆتتى. بەدەخشانغا قاراشلىق كىشىم[395] ئۇلارنىڭ چېدىرىنىڭ مەنزىلگاھى بولدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆزىگە خاس (ئادىتى) بويىچە ماڭلاي شەكلىدە ئالدىدا ماڭدى. ئەمىر ھۈسەيىن ئوغلى جاھانمۇلكىنى ئۇ ئالىيلىرىغا ھەمراھ قىلىپ ئەۋەتتى. ئۆزى خان بىلەن كىشمىدە قالدى. ئۇ تەرەپتىن بەدەخشانلىقلار كەرگەس داۋىنى[396] نى ئىگىلەپ، ئوق بۇركۈتىنى (ئۇچۇرۇپ) ئۇ يەردىن قۇشنىمۇ ئۆتكۈزمەيمىز دەپ تەسەۋۋۇر قىلغانىدى، بىراق، ساھىبقىران ئالىيلىرى قوشۇنىنىڭ قارىسىنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۇلارنى قورقۇنچ بېسىپ قېچىشقا باشلىدى.

(نەزم)

غالىب قوشۇن غوبارىنى يىراقتىن كۆرۈپ،
فەغفۇر[397] بولسىمۇ ئۇ قاچار مەغلۇپ بولۇپ.

ئۇلار جۇرم داۋىنى[398]دا قايتىدىن باتۇرلۇق نامايان قىلىپ

تۇرغانىدى، لېكىن زەپەر تۇغى يېقىنلاپ كېلىشى بىلەن ئۇ يەردە-مۇ تۇرالماي، قېچىشنى خالىدى ۋە جۇرم دەرياسى[399] دىن ئۆتۈپ كۆۋرۈكنى بۇزۇۋېتىپ، سۇ بويلىرىدا توپلىنىپ تۇرۇشتى. سا-ھىبقىران ئالىيلىرى باشقا يەردىن ئۆتىدىغان جاي ئىزدەپ، ئۆز ئادەملىرىدىن بىر توپىنى يوشۇرۇنچە ئۆتكۈزدى. ئۇلار قوشۇننىڭ ئۆتكىنىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرۇشقا پېتىنالماي بەدەخشانلىك يۇقىرىسىغا قاچتى. بارلىق شاھلار ناھايىتى ئېغىز ۋە (تۇۋىدە) ئىككى چوڭ سۇ قوشۇلىدىغان ئارتۇج جىراسى[400] غا ئورۇنلىشىپ چېدىرلار بىلەن توسۇۋالدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر شجائەت يۈزلىرىنى ئۇ يەرگە قارىتىنىدى، ئۇلار ئۇ يەردىنمۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ قېچىشتى. كېيىن قۇڭۇر ئۇلاق[401] تەرەپكە مېڭىپ، جەيھۇن دەرياسىنىڭ باشلىنىش جايىدىن ئۆتۈپ يوللارنى توسۇۋالدى. غالىب قوشۇنىنىڭ ماڭلاي قىسمى ئۇلارنىڭ كەينى-دىن ئىز قوغلاپ يېتىپ بېرىپ، باتۇرلۇق پەنجىسىنى جەڭگە سوزدى ۋە گاڭگىراپ قالغانلارنى ئۇ يەردىنمۇ قوغلىدى. شاھ شەيخ ئەلى بەدەخشانىينى ئەسىرگە ئالدى. ئۇلارنىڭ يىلقا ۋە قوي پادىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ھەممىسىنى تەلتۆكۈس ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ كەلدى.

بەدەخشانلىقلارنىڭ بىر توپى قېچىپ كېتىپ بىر جىراغا توپلىنىۋالغانىدى. ئۇ ئالىيلىرى جاھانمۇلكىنى زور قوشۇن بە-لەن ئەۋەتتى ۋە ئۇلارنى تالان ـ تاراج قىلىپ، نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بولدى. قايتىش ۋاقتىدا بەدەخشانلىقلار بىر تار جىلغىدا ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. قاتتىق جەڭ بولۇپ، جاھانمۇلك قېچىپ كەتتى ۋە دۈشمەنلەر غالىب كېلىپ، ئۇلار بۇلاپ كەتكەن نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى. بەزىلە-رىنى ھالاك قىلدى، 630 ئاتلىقنى (ئاتتىن) چۈشۈرۈپ، ھەم-مىسىنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالدى. ئەلچى دەرھال ئات چاپتۇرۇپ، بۇ ئەھۋال ھەققىدە ساھىبقىرانغا خەۋەر يەتكۈزگەندە،

ئۇنىڭ شاھانە غۇرۇر ئوتلىرى يالقۇنجاپ، شۇئان ئاتلىنىپ تاغقا چىقتى. بۇ مۇدھىش ۋەقە خەۋىرىنىڭ ۋەھىمىسىدىن (ساھىبقىران) قوشۇننىڭ كۆپچىلىك قىسمى قېچىپ كېتىپ، بۇ مۇھىم ئىشقا قاتنىشىشتىن باش تارتتى. سائادەتلىك ساھىبقىران 13 كىشى بىلەن بەدەخشانلىقلار ئۆتىدىغان تار جىرانىڭ ئاغزىنى توسىتى ۋە شىجائەت قولىنى ساماۋىي تەستىق يېڭىدىن چىقىرىپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئىشقا چۆرگىلەيدىغان پەلەك ھەيران ئىدى ۋە قىلىچۋاز مىررىخ تەئەججۇپ بارمىقىنى چىشلىدى.

(نەزم)

بۇ جەڭنى چۈشىدە كۆرگەندە رۇستەم،
يېرىلىپ كېتەتتى ئۇنىڭ ئۆتى ھەم.

ھەركىمگە تەڭرى بەخش ئەتسە نىسار* ،
شۇنچە كۆپ بەردى دەپ ئويلىما زىنھار.

نۇرغۇن جەڭلەردىن كېيىن، ئۇ ئالىيلىرى زەپەر (تەسۋىرىنى) سىزغۇچى قىلىچىنىڭ تىغى بىلەن دۇشمەنلەر تۇتقۇنلۇقىنىڭ جەبىر - زۇلمىنى يوقىتىپ، (ئەسىرگە چۈشكەن) لەشكەرلەرنى قۇتقۇزۇۋالدى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ دۆلەت ئىلھامىنىڭ تەرجىمانى بولغان مۇبارەك تىلىدىن: «مەن قىلغان ھەممە جەڭلەردە ۋە يۈز بەرگەن بارلىق قىيىنچىلىقلاردا مەزكۇر جەڭدىكىدەك قاتتىق بولغىنىنى كۆرمىگەنىدىم» دېگىنىنى قەيت قىلىشتى. ئۇ تەرەپتىن 50 پىيادە قالقانلىرىنى باشلىرىغا كۆتۈرۈپ، يەنە ئۇ

* نىسار — چاچقا، سەدىقە. — ت

ئالىيلىرىغا قاراپ يۈزلەندى ۋە (ئەسلىدە) دۈشمەنلەرنىڭ جېنىغا يېغىشى كېرەك بولغان ئوق يامغۇرىنى ساھىبقىرانغا يوللىدى. ئۇلارنىڭ مەدىتىگە تايانغان ھالدا، كەينىدىن يەنە 200 كىشى كېلەتتى. ساھىبقىران بەختىنىڭ قۇۋۋىتى ئەلچى بۇغىغا كۈچ بېغىشلىدى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پىيادە يۈگۈرۈپ بېرىپ، بىر نەچچە تاجىكنى غۇلاچلاپ كەينىدىن ئالدى ھەمدە ئۇلارغا قاراپ تەسىرلىك ۋە چېچەن تىل بىلەن: «سىلەر كۆرۈپ تۇرغان شەخس مۇشۇ كىشى يەنى ساھىبقىران (ئەمىر تۆمۇر) ئالىيلىرىدۇر. ئۇ سىلەرنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغان ئادەملىرىڭلارنى بوشىتىپ قايتۇرۇپ بېرىدۇ. بەس، شۇنداق ئىكەن، نېمىشقا بىھۇدە ئۇرۇشىسىلەر. بىلىپ قويۇڭلار، ئەگەر ھالاك بولساڭلار ياكى ئەسىرگە چۈشسەڭلەر گۇناھ ئۆز بوينىڭلاردا بولىدۇ» دېدى. ئۇلار پادىشاھى ئالەمنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، جاسارەت بىلەن قولىنى ئۇرۇشتىن تارتتى ۋە پېقىرلىق بېشىنى ئېگىپ، ئەدەپ تىلىنى يەرنى سۆيۈش ئۈچۈن ھازىرلىدى؛ ئۇلاردىن ئىككى كىشى بىچارىلىق ئايىغى بىلەن ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ ئامانلىق تىلىدى. (ئالىيلىرىدىن): «لەشكەرلەردىن ئالغان ئات ـ ئۇلاغنىڭ ھەممىسىنى يېغىپ ئەتە ئەتىگەندە ئېلىپ كېلىپ تاپشۇرۇڭلار، شۇ چاغدا سىلەردىن ئەسىر ئېلىنغانلارنى ئۆزۈڭلەرگە قايتۇرىمىز» دېگەن ئىشارەت بولدى. ئۇلار بۇيرۇقتا بويسۇنۇپ، رازىلىق بارمىقىنى تەسلىم بولۇش كۆزىگە سۈردى ۋە

(نەزم)

بىز قۇللارمىز، ئادىل پەرمان بەرگۈچى سەن،
باش ئۈچۈن سۆز، جانغا ھۆكۈم قىلغۇچى سەن.

دەپ دۇئا ۋە ھەمدۇسانا ئوقۇپ قايتىپ كېتىشتى. ئىقتىدارلىق،

غالىب ۋە بەختىيار، ئىقبال ۋە بەخت ئاكا يار، پەرۋەردىگارنىڭ ئىلتىپاتى سايىسىدا بولغان ساھىبقىران شاھانە قوشۇنلىرى بىلەن ئۇ يەردە قوندى. بەدەخشانلىقلار ئۇلارنىڭ قوشۇنىدىن تارتىۋالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ، ئات ـ ئۇلاغدىن ئىبارەت توقـ قۇز ـ توققۇز[402] سوۋغاتلارنىمۇ ئېلىپ، ئەتىسى

(نەزم)

قورقۇنچتىن جىگەر باغرى قان، لېۋى ئۈمىددىن خەندان،*
يول ئېلىشتى ساھىبقىران ئالىيلىرى ھۇزۇرى تامان.

تازىم قىلىش قائىدىسىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، (ئالغان) ئولـ جىلىرىنى قايتۇردى ۋە يەنە تارتۇقلارنى بەردى. شاھانە مەرھەمەت ئۇلارنىڭ ئەسىرلىرىنى بوشتىشنى پەرمان قىلدى. (ۋەھالەنكى)، ئۇ تەرەپنىڭ قوشۇنى بۇلاردىن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ياردار قىلىنـ غانلاردىن باشقا 630 ئاتلىقنى ئەسىر قىلىپ، شەرمەندىلىك ئېلىگە تاپشۇرغانىدى. ئامەتلىك (ساھىبقىران) زەپەر تاپقان ۋە غەلىبە قازانغان دۈشمەنلەردىن 13 كىشى بىلەن ئۇلارنى قىلىچ ئارقىلىق قايتۇرۇۋالىدى ۋە (ئۇنىڭ ئۈستىگە) قانچىلىغان تارتۇقلارمۇ كەلدى.

(نەزم)

ماختاشتىن ئارتۇق ئۇ خىسراۋ ۋە ئۇنىڭ ئىشى،
ساناقتىن ئارتۇق ئۇنىڭ پۇتۇن كەچمىشى.

---

* خەندان — قاقاقلاپ كۈلۈش. — ت

ئىقبالنى يولغا باشلىغاندا سائادەت،
تىزگىنىنى تۇتۇپ بارار ئۇنىڭ ئىنايەت*

لەشكەرگە باغلىق قىلمىدى ئۇ زەپەرنى،
باشقا بىر يەردىن ئاتا قىلدى ئۇنى.

ئاندىن ئۇ ئالىيلىرى سائادەت بىلەن ئۇ يەردىن قايتىپ، رەھىمدىل ۋە مېھرىبان تەڭرىنىڭ ھىمايىسى بىلەن بەدەخشان شەھىرى[403] گە كېلىپ چۈشتى، تىزەكچى جەلايىر ۋە قېچىپ كەتكەن يەنە بەزىلەر ئۇ يەرگە كېلىپ، پوپوزا ۋە تاپا ـ تەنگە قالدى. ئەمىرلەر ھازىرچە سەۋر قىلىپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇلارنى سوراق قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىشتى. (ساھىبقىرانىنىڭ) شاھانە غەيرەت ـ شىجائىتى كېچىكتۇرۇشكە كۆنمىدى ۋە ئۇلارنىڭ شۇ يەردىكىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، گۇناھلىرىنى سوراپ چىققاندىن كېيىن، ئالدى ـ كەينىگە تاياق بىلەن ساۋاپ جازالىدى. «ئۇ گۇناھ ئۈچۈن بۇ جازا ھېچقانچە ئەمەس» ئىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى بەدەخشاندا تۇرغان چاغدا، ئەمىر ھۈسەيىن ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ: «شەيخ مۇھەممەد سۇلىدۇز بىلەن كەيخۇسراۋ كەلدى. ئۇ قول ئاستىدىكىلىرى ۋە تەرەپدارلىرىنى يىغىپ، دۈشمەنلىك بايرىقىنى كۆتۈردى. بۇ پىتنە ئوتىنى ئۆچۈرۈش

(نەزم)

ئۆتكۈر قىلىچنىڭ قىلار ئىشىدۇر،
ۋە بەخت ـ سائادەت مېۋىسى ئېرۇر.

---

* ئىنايەت — مەرھەمەت، ئىلتىپات. — ت

ئۇمىدىم شۇكى، بۇ ئىشتا سەن كەينىگە سۆرەشنى راۋا كۆرمىگەيسەن ۋە تېزلىكتە يېتىپ كەلگەيسەن» دېدى ـ دە، ئۆزى خان بىلەن بىللە سالى سارايغا قايتتى.

ساھىبقىرانىنىڭ بەدەخشاندىن قايتىپ كەلگەنلىكى

شەيخ مۇھەممەد بايان سۇلدۇز بىلەن كەيخۇسراۋنىڭ جاسارىتى ۋە باش كۆتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر ساھىبقىران ئالىيلىرىغا يېتىپ كەلگەندە، قايتىشقا قارار قىلىپ، بەدەخشاندىن ئاتلاندى ۋە ئىقبال بىلەن يولغا راۋان بولدى.

دۆلەت ئاساسىنىڭ مەركىزى ۋە غەلىبە نىشانلىق بايراقنىڭ غەلىبىسى ساھىبقىران ئالىيلىرى ئىكەنلىكىنى ھەممە بىلەتتى. «ئۇ قايسى تەرەپتە بولسا، نۇسرەت شۇ تەرەپتە بولىدۇ». شۇ سەۋەبتىن، شەيخ مۇھەممەد بايان سۇلدۇز بىلەن كەيخۇسراۋمۇ ئۇمىد قولىنى ئۇنىڭ دۆلىتى ئېتىكىگە ئۇزىتىپ، ئۇ ئالىيلىرىغا بىر خەت يازغان ۋە ئۇنىڭدا ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ، يارەدەم ۋە ئالىيلىرىدىن ئىتتىپاقلىق تەلەپ قىلغانىدى. ئۇ مەكتۇپ يولدا ئەمىر ھۇسەينىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ساھىبقىران ئالىيلىرىنى ئۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار قىلدى: ئۇ ئەرھانغا يېتىپ بېرىپ، سۇ بويىدا ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ئۇچراشتى. ئەمىر ھۇسەيىن ئۇنى شاد ـ خۇراملىق بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ئىززەت ـ ئېكرام قائىدىسىنى بىرەدەمۇ تەرك ئەتمىدى. لېكىن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىدىن: «ساداقەت ۋە بىرلىك ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەھدى ـ پەيمان بىلەن جەزملەشتۇرۇلگەنلىكى ئۈچۈن ئەمىر ھۇسەيىن ئۇ مەكتۇپىنى كۆرسەتمىشى ۋە كۆڭلىدە بارىنى يوشۇرماسلىقى كېرەك. چۈنكى كۆڭۈل ساپلىقى

نىڭ نىشانىسى قەلب سىرىنى ئېچىشتىن ئىبارەتتۇر» دېگەن سۆزلەر ئۆتتى. دوستلۇق خۇددى سۇدەك، ئۇنىڭ قەلبىنىڭ ساپلىقى سۈزۈكلۈكى بىلەن، خىرەلىكى لايلىقى بىلەن (بەلگىلىنىدۇ).

(بېيىت)

دوست خۇددى سۇغا ئوخشايدۇ، سۈزۈك بولسا سىرىنى ھامان - روشەن كۆرسىتەر، لېيىغاندا تۇتىدۇ پىنھان.

ئەمىر ھۈسەيىن ئۇ (مەكتۇپ) ھەققىدە ھېچنەرسە دېمىدى ۋە ئۇ ھەقتە بىرەر ئېغىز سۆز قىلمىدى. بۇنىڭدىن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىدە ئاداۋەت پەيدا بولدى. ئۇ ئۆزئارامگاھىغا قايتىپ كەلگىنىدە، ئۇچ كىشى ئۇنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىپ، بىر ئېغىزدىن: «ئەمىر ھۈسەيىن قانداقتۇر بىر يامانلىقنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئۆزلىرىنى تۇتقۇن قىلىشنى قەستلەۋاتىدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. گەرچە بۇ سۆزلەر دۈشمەنلىكنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دۆلەت ئاتىسىدا باتۇرلۇق غەيرىتى ۋە سالماقلىق كۈچى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ئۆزىدىكى ئۆزگىرىشنى سەزدۈرمىدى ۋە ئۇ سۆزلەرنى راست دەپ بىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر كىشى بىر خەت ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭدا، ھازىر خان بولغان ئادىل سۇلتان ساھىبقىرانغا: «ئەمىر ھۈسەيىن ئەمىر مۇساغا پەيت كۈتۈپ، مۇمكىن بولغاندا سىزنى قولغا ئېلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ» دەپ يازغانىدى. ساھىبقىران ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئەھدىنى بۇزۇش ئىشلىرى ۋە دۈشمەنلىكىگە بەلگىلىرىدىن قايغۇلۇق ھالەتكە چۈشمىدى ۋە ئۇ مەكتۇپنى يېپىپ: «ئەگەر ئەمىر ھۈسەيىننىڭ كۆڭلىدە بىرەر يامانلىق بولغاندا،

دەسلەپكى ئۇچرىشىشتىلا شەخسەن ئۆزى چارە كۆرگەن بولاتتى، ئەمىر مۇساغا ئوخشاشلارنىڭ مېنى تۇتۇشقا كۈچ - قۇدرىتى قانداق يەتسۇن» دەپ ئۆزىگە تەسەللىي بەردى.

(بېيىت)

تۆلكىگە يول بولسۇن شىرنى ئوۋلاش،
ئورنى ئەمەس بۇ گەپتىن دىلنى يارىلاش.

شۇ ئوي - پىكىردىن كېيىن (ساھىبقىران ئالىيلىرى) ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن يولغا ئاتلاندى ۋە ئۇ سۆزلىگەن راستلىقىنى ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن يۈزمۇ - يۈز سۆزلىشىپ بىلمەكچى ھەمدە ھېچبىر پەردىسىز ئۇنىڭ مەزمۇنىنى سوراپ ئېنىقلاپ، خەۋپسىرەشنى يوقاتماقچى ئىدى. ئەمىر ھۈسەيىنىنىڭ (يېنىغا) يېتىپ بارغىنىدا، ئۇمۇ ئاتلىنىپ، جەيھۇن دەرياسىدىنىڭ بويىدا تۇراتتى. ئۇ ئالىيلىرى ئۇچراشماقچى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە سۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدىن بىر قېيىق يېتىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن بىر كىشى ئالدىراپ چۈشتى ۋە ئەمىر ھۈسەيىنگە قاراپ ئاستاغىنە: «دۇشمەن يېقىن كەپتۇ. قوشۇننى ھازىرلاش كېرەك» دەپ خەۋەر قىلدى. ئەمىر ھۈسەيىن ئۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىنى قايتۇرۇۋېتىشتىن باشقا بىرەر چارە تاپالمىدى. بۇ ئەھۋال ھەققىدە ئۇ ئالىيلىرى بىلەن كېڭىشىپ: «بۇ ئەھۋالنىڭ تەدبىرى شۇكى، جانابلىرى دەرھال ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ دەريادىن ئۆتكەيلا ۋە ئالدىنقى سەپنى تۈزۈپ، دۇشمەنلەرنى يوقىتىشقا باشلىغايلا. چۈنكى بۇرۇنراق بارغان زىندا ھاشىم ۋە باشقا سەردارلار بۇ ئىشنى تەلەپ قىلىنغاندەك ئورۇندىيالمايدۇ» دېدى.

(بەيىت)

كۇلاهنى قىيسىق كىيىپ ئولتۇرغان كىشى،
بىلىۋەرمەس كۇلاھدارلىق يولباشچىلىقنى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۆز قوشۇنى بىلەن دەريادىن ئۆتتى ۋە كۆڭلى خالىغان ئىش يۈز بەردى: زىندا ھاشىم ۋە ماڭلاي قىسمىغا يېتىپ بېرىش بىلەن قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، سەپ-لەرنى راسلىدى ۋە ھەممەت يۈزىنى دۇشمەنلەرنى يوقىتىشقا قاراتتى. ئۇلار (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ كەلگىنىدىن خە-ۋەر تاپقىنىدىن كېيىن، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ قېچىشقا باشلىدى.

(بەيىت)

قانچىلىك باتۇر بولۇپ كۆيلىمىسۇن قۇلان
شىرنىڭ غەزەپلىك پەنجىسىدىن قىلغاي پىغان.

كەيخۇسراۋ قېچىپ، قەيسەر تېگىن[404] يولى بىلەن قوشۇن تەرەپكە كەتتى. زىندا ھاشىم كەينىدىن قوغلاپ ئۇنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ماڭدى. شەيخ مۇھەممەد بايان سۇلدۇز دەرزىي[405] يولى بىلەن خوجەند تەرەپكە قاچتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنى خو-جەندگىچە قوغلاپ باردى. ئۇ سەيخۇندىن ئۆتۈپ، تاشكەنت ۋە ئوترار تەرەپكە ئالدىرىدى.

ئۇ ئالىيلىرىنىڭ زەپەر تۇغى سائادەت بىلەن ئۇ يەردىن قايتىپ، غەلىبە بىلەن كېشىگە كېلىپ چۈشتى ۋە ئاللانىڭ

ياردىمى بىلەن كۈنسايىن يۈكسىلىۋاتقان دۆلەتنىڭ پايتەختىگە ئورۇنلاشتى.

(بەيىت)

ئۈمىد پاك، دۆلەت كۈچلۈك، بەخت نەۋقىران،
مۇراد ھاسىل ۋە دۈشمەن غېمى بولدى ساقلاش جان.

ئەمىر ھۈسەيىن ساھىبقىران ئالىيلىرى دۆلىتىنىڭ زەپەرلىرى ۋە بەخت - ئىقبالىنىڭ ياردىمى تۈپەيلى دۈشمەنلەر باسقۇنچىلىقى دەھشىتىدىن ئامانلىق تېپىپ، ئەرھاق[406] دىن بەلخكە (كۆچۈپ) كەلدى ۋە ھىندۇۋان قورغىنىنى ئۆز دۆلىتى تۈغىنىڭ مەركىزى قىلىپ ياشاشقا باشلىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەيىنگە ئىككىنچى قېتىم قارشى بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبى

ۋەھىي[407] كۈيلىگۈچى تونى، «ئاللا بەندىسىگە (جىبرىئىل ئارقىلىق تېگىشلىك) ۋەھىيلەرنى ۋەھىي قىلدى»[408] (دېگەن ئايەتنى) مەخپىي ئېيتتى. ئۇ (مۇھەممەد) «پەقەت ئۇنىڭغا نازىل قىلىنغان ۋەھىينىلا سۆزلەيدۇ»[409] دېگەن ئايەتتىن ئىلھاملىنىپ، ھىدايەت قىلغۇچى بۇ سۆزلەرنىڭ شۈكراھىنىسىنى يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئۈممىتىنىڭ قەلبىگە ئورۇنلاشتۇردى. چۈنكى، «ئەگەر ئاللانىڭ ئىرادىسى بارلىق كىرەكلىك نەرسىنى ئۆزى تەييارلىسا» دېيىلگىنىگە ئاساسەن، ئۇلۇغ پەرۋەردىگارنىڭ مۇقەد-

دەس ئىرادىسى ھەر بىر نەرسىنىڭ سادىر بولۇشىغا ۋە (ھەر قانداق) ھالەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تەئەللۇق تاپسا، ئۇنىڭ يۇز بېرىشى ئۇچۇن ھەممە نەرسىنى ھازىرلاپ تەييار قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىش تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىپ قويىدۇ.

(بېيىت)

ھەر بىر ئىشنىڭ ئەگەر كەلسە سائىتى،
تەييار بولار پۈتكۈل شەرت - شارائىتى.

يولدا بولسا ئەگەر قانداقتۇ توسۇق،
بىر - بىرلەپ ئېچىلار ھەممىسى تولۇق.

«. . . ئۇلارنىڭ ئورنىغا سىلەرنى ئورۇنباسار قىلدۇق»[410] (دېگەن ئايەت) «سەلتەنەت مەركىزىدە، ھەر بىر تىرىك نەرسە قەلەم (سىياھىنىڭ) قۇرۇغىنىدەكتۇر» (دېگەن سۆزلەرنىڭ) ئوخشىشى بولۇپ، «رەھمىتىمىزنى خالىغان بەندىلىرىمىزگە ئېرىشتۇرىمىز»[411] (دېگەن ئايەتنىڭ) خەۋەرچىسى ئارقىلىق يەر يۈزى خەلىپىلىكىنىڭ ئالىي پەرمانىنى سائادەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ پادىشاھلىق نامىغا يازغانىدى. (شۇ ۋەجىدىن، ئۇ پەرمان)، «ئاللا رەھمىتىدىن كىشىلەرگە ئاچقان نەرسىنى ھەرگىز توسۇپ قالالىغۇچى بولمايدۇ»[412] (دېگەن ئايەت) نىشانى بىلەن يېتىپ كېلىپ، «ئۇ ئەۋلادلار بىر - بىرى بىلەن قانداشتۇر. ئاللا (بەندىلەرنىڭ سۆزلىرىنى) ئاڭلاپ تۇرغۇچىدۇر، (بەندىلەرنىڭ نىيەتلىرىنى) بىلىپ تۇرغۇچىدۇر»[413] (دېگەن ئايەت) نىڭ مۇسىتەھكەم قانۇنى ئارقىلىق تەستىقلانغانىدى. چۇنكى ئۇنىڭ ئۇلۇغ ۋار ئائىلىسىنىڭ سەلتەنىتى ۋە پادىشاھلىقى بەخت - سائادىتىدىن

جاهان ئەھلى ئادالىتى ۋە ئېھسانى سايىسىدا خاتىرجەم ۋە شاد - خۇرام تۇرمۇش كەچۈرمەكتە. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ پادىشاھلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن زۆرۈر نەرسىلەر غايىبنىڭ پىستىرمىسىدىن شۇنداق بىر شەكىلدە سادىر بولاتتىكى، ئۇنىڭدا ئەقىلنىڭ ئۆتكۈر كۆزى ھەيران ۋە ئالەم بىلىمدارلىرىنىڭ تەپەككۇرى ئۇنىڭ ھېكمىتىنى چۈشىنىپ يېتىشتە سەرگەردان ئىدى.

(بەيىت)

ئەمەلگە ئاشاتتى ئىشى ئەجەپ خىل،
تۇرلۇك يوللار بىلەن مۇرادى ھاسىل.

ئەقىل چۈشىنىپ يەتمەي ھەيران قالاتتى،
چۈنكى نېمە ئىستىسە شۇ بولاتتى.

سۇلتان ئاللانىڭ يەر يۈزىدىكى سايىسىدۇر دەپ قەيت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ (سۇلتانلىقتىن ئىبارەت) ئالىي نامى ئاللا مەرتىۋىسىنىڭ سايىسىدۇر. (ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، ئۇ يېگانىدۇر). «ئاللانىڭ شېرىكى يوقتۇر»[414]. بۇ مەزمۇن سىرىنىڭ تەلىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، سەلتەنەتنى باشقۇرۇش ئىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپى ئەسلا شېرىكچىلىككە تاقەت قىلالمايدۇ. جاھانغا ھاكىم بولۇشنىڭ ئۇلۇغ مەنسىپى ھەمكارلىق بىلەن بىللە سەيىر قىلمايدۇ.

(بەيىت)

ئىككى جەمشىد قاچان بىر يەردە بەزمە قىلغان،
ئىككى قىلىچ قاچان بىر قىندا تۇرغان.

بىر مەملىكەت ئىككى شاھقا بولۇر تار،
كىم ئېيتار بىر پەلەكتە ئىككى ئاي بار.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئاللانىڭ سۈننىتى بارلىققا كەلگەن. («بىز ئۇنىڭغا يەر يۈزىدە ماكان بەردۇق») دېگەن كالامنىڭ سېخىي مەرھىمىتى شانۇ ـ شەۋكەت ئىگىسى بولغان بىر كىشىنىڭ دۆلەتىنىڭ تۇغىنى شاھلىق چوققىسىغا قاداشنى، ئىنسان ياشايدىغان ئاۋات زېمىننى ئۇنىڭ پەرمانى تۇلپارىنىڭ جەۋلانگاھىغا ئايلاندۇرۇشنى ئىرادە قىلىدىكەن، ئالدى بىلەن يولباشچىلىق سەۋداسى چۈشكەن، ماجالى بار ھەر قانداق باشنى ئۆلۈم تىغى بىلەن ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بويسۇنماسلىق ۋە يۇقىرىراق بولۇش پىكرى كۆڭلىدىن ئۆتكەن ھەر بىر كىشىنى تىرىك قالدۇرمايدۇ.

(بەيىت)

تەن ۋە يىلتىزدىن يېڭى شاخ ئۆسمەس،
كىمكى كونىسىنىڭ بوينىنى ئۈزمەس*.

يەر باغرىدىن كۆز ئاچمىغاي بۇلاق،
يولىنى قىلمىساڭ گەر تازا مۇتلەق.

ئۇ ئەتراپتا ھاكىمىيەتكە ۋە باشچىلىق قىلىشقا دەۋاگەر بولغان بىردىنبىر كۈچلۈكرەك كىشى ئەمىر ھۈسەيىن ئىدى. لېكىن كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭمۇ دۆلىتىنىڭ زاۋال تېپىش شەرت ـ شارائىتى ھازىرلاندى ۋە بۇ ئىش ئۇنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنىڭ

---

* ئۈزمەس — «ئۈزمىسە» مەنىسىدە. — ت

(يامانلىقى) تۇپەيلىدىن بولدى. بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ تەبىئىتىدە مال ـ دۇنياغا بولغان خىرىس ۋە خەسىلىك ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭغا يەنە يامان مىجەزلىك، قوپال سۆزلەش، مەغرۇر-لۇق، ئۆزىنىڭكىنى راست دېيىش، كۆرەڭلەش، تەكەببۇرلۇقتەك (يامان خىسلەت) لەرنىمۇ قوشتى.

(بەيىت)

ئىنسانىيلىق يولىنى ئۇ تۇتتى خار،
دىلىنى بەنت قىلدى بايلىق ۋە دىنار.

شۇ ۋەجىدىن كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ئۇنىڭغا نىسبەتەن پۈتۈن-لەي نەپرەتكە تولغان ۋە دىللار ئۇنىڭغا خەيرخاھلىق ۋە دوستلۇق قىلىش يولىدىن يۈز ئۆرىگەنىدى.

(بەيىت)

خەسىلىككە بەل باغلاپ، ئىزدەر ئىكەن كىم* ،
ئالەمدە ھېچكىمدىن ئاڭلىماس ئاپىرىن.

(ئەمىر ھۈسەيىن) شانۇ ـ شەۋكىتىنىڭ ئاساسى ساھىبقى-ران ئالىيلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىق ۋاستىسىدا كۈچلۈك بولۇپ تۇر-غان چاغدا، كىشىلەردە ئۇنىڭ بىلەن مۇرەسسە قىلىشقا زۆرۈر-يەت بار ئىدى. چۈنكى ھەركىم ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك ئىزھار قىلسا ۋە مەردلىك ئايىغىنى ئالغا باسسا، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئىنتىقام

* كىم — كىشى مەنىسىدە. — ت

قولىدىن بېشىنى ئېلىپ قېچىشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭغا دۈچ كەلگەن ھەر قانداق ئىشتا ۋە ئۇنىڭ بىلەن يۈز بەرگەن ھەر قانداق ھالەتتىمۇ ئۇ ئالىيلىرى ئىتتىپاق بولۇش ۋە ياردەملىشىش يولىنى كۆچىنىڭ بارچە مەردانىلىقىنىڭ ھمايىسىگە تاپشۇراتتى. بۇ شۇ دەربجىدىكى، (بىر چاغلاردا) ئادىل سۇلتانخان ئەمىر ھۈسەيىندىن قورقۇپ قاچقىنىدا، ئۇنىڭ يولى كېش ئارقىلىق ئۆتكەنىدى، ساھىبقىران ئالىيلىرى دەرھال ئۇنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ ئۇرۇشتى ۋە ئەسىرگە ئېلىپ ئەمىر ھۈسەيىنىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ساداقەت ۋە دوستلۇق مۇناسىۋىتى يېقىنلىق ۋە قېرىنداشلىق ئالاقىسى بىلەن مۇستەھكەملەنگەنىدى. ئەمما ئەمىر ھۈسەيىنىنىڭ كۆڭلى ھىيلە - مىكىر ۋە خائىنلىق ئوي - خىيالىدىن خالي بولمايتتى. بۇنىڭ- دىن ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرى ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ - قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكىدىن ناھايىتى پۇشايمان قىلىپ ھەر خىل يوللار بىلەن يەنە يوشۇرۇۋالغان ئەھدى - پەيمانىنى ئىمانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇستەھكەملىگەنىدى.

لېكىن ھازىر ئۆز مىجەزىنىڭ بىقارارلىقى تۈپەيلى، قېرىن- داش بولغان پولات بۇغانىڭ ۋە ئەمىر خىلىلىنىڭ پىتنە - پاساتىغا ئۇچۇپ كېتىپ، ئەھدە ۋە قەسەمنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، ھىيلە - مىكىر يولىغا ئۆتتى. ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئېلى خەلقىدىن كىمكى داڭلىق بولسا، كېش ۋە شۇ ئەتراپتىن كۆچۈرۈپ بەلخكە ئەۋەتىلسۇن دېدى. (شۇنىڭدەك)، ئەمىر مۇ- ئەييات ئەرلاتنىڭ شەراب بېشىدا جاۋۇرچىنىڭ ئوغلىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئۈرنىغا ئۇنىڭ خوتۇنى، يەنى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سىڭلىسى بولغان شىرىنبېك ئاغىنى بەلخگە ئېلىپ بارسۇن دەپ ئادەم ئەۋەتتى. ساھىبقىران ئالىيلە- رى ئۇنىڭ ئالدىدا قالدۇرغان ئەمىر زادە جاھانگىرنى قايتۇرۇۋەتـ تى. يەنە ئۇ ئالىيلىرىغا: «ئەمىر مۇسانى يۈك - تاقىسى بىلەن

بىزنىڭ ھۆزۈرىمىزغا ئەۋەت» دەپ خەۋەر يوللىدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭ دۇشمەنلىكى ھەققىدە بىۋاسىتە (خەۋەرچىلەرنىڭ ئۆزلىرىدىن) ھەم يازما شەكىلدە يېتىپ كەلگەن (گەپلەردىن، شۇنىڭدەك)، كەيخۇسراۋنىڭ مەكتۇپىنى بېكىتكەنلىكى ۋە ئۇ سۆزنى شەيخ مۇھەممەد بايان سۈلدۈز تەستىقلىغانلىقىغا ئوخشاشلاردىن مۇبارەك خاتىرىدىن ئېھتىيات قىلىش لازىملىقىنى كەچۈرگەنىدى. بۇ ھەربىكەتلەر ئىلگىرى (بۇ ھەقتە) بىلگەن، ئېنىقلانغانلار بىلەن بىرلىشىپ، ئەمىر ھۈسەيىننىڭ مىجەزى ئۆزگەرگەنلىكى، (ساھىبقىرانىڭ) ئالىي رايى ئالدىدا روشەن ۋە ئېنىق بولدى. «ئۇ ياۋۇزلۇق ۋە سانقىنلىق ئۈي - پىكرىدە ئىدى». ئۇ بۇنىڭدىن ئارتۇق كۆڭۈلچەكلىك ۋە مۇرەسسە قىلىشنى ماقۇل كۆرمىدى.

(بېيىت)

بىخەۋەر مۇگدەش شۇنچە نەھاجەت،
باستۇرۇپ كەلگۈسى بىردىن سەل - ئاپەت.

تاغ يۈرەك بۇركۈت قالماس غەپلەتتە،
سۇ ئۇنى ئېقىتىپ كەتمەكچى بولغان بۇ پەيتتە.

ئەمىر مۇسا كېڭىشىش قائىدىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاس ئەمەلدارلىرى ۋە دۆلەتنىڭ سادىق كىشىلىرىنى چاقىرىپ (ئۆز پىكرىنى): «ئەمىر ھۈسەيىن يەنە ھىيلە - مىكىر ئىشلەتىشكە ئۆتۈپتۇ ۋە ئاجايىپ پىلانلارنى تۈزمەكتە. ئۇنىڭدىن غاپىل بولۇش ئېھتىياتچانلىق تەلىپىگە توغرا كەلمەيدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. ھازىر بولغانلار بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر مۇسا (باش-

قا) ئەمرلەر ۋە ئۇ ئالىيلىرىنىڭ دۆلەت ئەمەلدارلىرى بولغان ئەمىر داۋۇد، ئەمىر ساربىۇغا، ئەمىرجاكۇ، ئەمىر مۇئەييەد، ھۈسەين باھادىر، ئەمىر سەيفىددىن، ئابباس باھادىر، ئەمىر ئاقبۇغا، ئەلچى باھادىر، دۆلەتشاھ باخشى ئۇيغۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن: «ئەمىر ھۈسەينىنىڭ ئەھدىگە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇ غەرەز ۋە ھىيلە ـ مىكىر ئەسىرى بولغان. (خۇدا) كۆرسەتمىسۇن، ئەگەر پۈرسەت قولدىن بېرىلسە، ئۇنى ئەيۋاشقا كەلتۈرگىلى بولماي قالىدۇ. ئۇ چاغدا نادامەت قىلىشـ نىڭ پايدىسى بولمايدۇ. سۆزسىز ئۇنىڭغا قارشى كۆرەشتە بىر جان ـ بىر تەن بولۇش لازىم. بارلىق ھەرىكەت ئۇنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىشقا قارىتىلىشى كېرەك» دېيىشتى.

(بەيىت)

سۆز بايانىنى بېزەپ دۇئا ۋە ھەمدۇسانا،
بىر ئېغىزدىن قىلىشتى شۇنداق ندا:

ياۋۇزلۇق قوزغالسا ئۆچ ئالغۇچى جان،
يولىنى توسقاي گويا قۇرۇغان تىكەن،

ئىنتىقام ئوتلىرى كۆككە ئۆرلىسۇن،
ئۆچ ئېلىش ـ ئاداۋەت، يالقۇن كۆتەرسۇن.

دۇشمىنىڭ سېپىنىڭ بەكمۇ زالىمدۇر،
ئامالسىزلىقتىن خەلق باش تارتقۇسىدۇر.

جەبىر ـ زۇلۇم ئۇچۇن سۇرگىن سەن قەلەم،
يوقاتقىن خەلقتىن قايغۇ ۋە ئەلەم.

ئەمىر جاكۇ ۋە دۆلەتشاھ باخشى ئۇ مەزمۇندا ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغە قىلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى دىققەت ئېتىبار بىلەن ئاڭلىدى. ئەمىر مۇسا ئۇ ئالىيلىرىغا نىسبەتەن ساداقەت ۋە ئىتتىپاقلىق كۆرسىتىش ئەھدىنى تەكرارلىدى. ھەممەيلەن چىن كۆڭلىدىن ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى كۆرەشمەكچى بولدى. پۈرسەت تەقەززاسى بىلەن خىزىر ياسەۋۈرىينىڭ بۇرادىرى ئەلىنى ياساقلا يەتكۈزدى. ئاللا تەقەززا قىلغان نەرسىدە ياخشىلىق باردۇر.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر ھۈسەينىگە قارشى قوشۇن تارتقانلىقى ۋە پەرۋەردىگار ئىنايىتىنىڭ قوللىشى بىلەن زەپەر قۇچقانلىقى

ئەمىر ھۈسەينىنىڭ ئۆز ئەھدى پەيمانىنى بۇزۇشنى ئويلاپ يەنە دۈشمەنلىك قەستىدە ئىختىلاپ سايىۋىنىنىڭ تېگىدە ھىيلىگەرلىك ناغرىسىنى چېلىۋاتقانلىقى ھەمدە پۈرسەت كۈتۈپ ئۆز مۇرادىغا ھىيلە بىلەن يېتىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكى تۇرلۇك دەلىل ۋە بەلگىلەردىن روشەن بولدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى شەرىئەت قانۇنى ئاساسىدا جارى قىلىنغان پىتنە قىلغۇچىنى يوقىتىش ۋاجىپلىقى ھۆكۈمىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشنى زۆرۈر تاپتى ۋە بۇ ئىشنى كۆزلىگەن مەقسەتكە ئېرىشىشكە ئىمكان تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنراق ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. بىراق ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتى ئىشىنىڭ ئاجىزلىق ۋە ئىلاجسىزلىقتىن ئىبارەت بولغان ھىيلە ۋە ئىككى يۈزلىمىلىك بىلەن باشلاشقا يول قويمايتتى. (شۇ سەۋەبتىن)، تەۋەككۈ

كۆلنىڭ ئارقىسىنى تەڭرى ئىنايەتسىزلىكى ياردىمى بىلەن مۇستەھكەملەپ، ھەممەت يۈزىنى ئەمىر ھۈسەيىننى يوقىتىشقا قاراتتى ۋە مەردانىلەرچە جەڭ ئېلان قىلىپ، قوشۇن توپلاشقا پەرمان بەردى ۋە ھىندۇ ـ قەرقەرە قېپچاقنى سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئوتترارغا قېچىپ كەتكەن شەيخ مۇھەممەد بايان سۈلدۈزنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

(ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ پاناھى بولغان قوشۇن بالا ـ قازادەك كەسكىن پەرمانغا بىنائەن، پەلەك بىلەن تەڭلەشكۈچى دەرگاھقا توپلاندى. ئۇ ئالىيلىرى تارماق ۋە ماڭلاي قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئەمىر مۇسانى تارماق قىسمىلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئۆزى سائادەتلىك ۋاقىت ـ سائەتتە ۋە ئەڭ قۇتلۇق پەيتتە كېشىدىن يولغا چىقىپ، بىر توپ باتۇرلار بىلەن ئالدىدا ماڭدى.

(بەيىت)

زەپەر يېقىن، پەلەك بەندە، زېمىن دۈئادىدۇر،
ئۇمىد تازا، دۆلەت كۈچلۈك، بەخت نەۋقىراندۇر*

ئوڭ تەرەپتە ئىشغال، سول تەرەپتە بەخت ـ سائادەت،
تەقدىر ئۆزەڭگىدە، زامانە تىزگىنىدىدۇر.

ئەمىر مۇسا خۇزارغا يېتىپ كەلگەندە ئۆزبىگە خاس ئادەت بويىچە، ئورۇنسىز ۋەھىمىگە چۈشتى ۋە ئەھدى ـ پەيماننى بۇزۇپ، سەمەرقەندگە قېچىپ كەتتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇ-

* نەۋقىران — كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغان ياش. — ت

نىڭ قىلمىشىغا ئېتىبار بەرمىدى ۋە سۈيۈرغاتمىش ئوغلانىنى ئە-مىر مۇئەييات، ھۈسەيىن بارلاس ۋە يەنە بىر قانچە باتۇرلار بىلەن قوشۇپ ماڭلاي قائىدىسى بىلەن ئالدىدا ماڭدۇردى. تارماق قە-سىمنى (ئۆزبېگ) پادىشاھلارغا خاس ئۇلۇغۋارلىقنىڭ نۇرلىرى بىلەن پارلاق قىلىپ يولغا راۋان بولدى.

ماڭلاي قىسىم قەھەلقەدىن ئۆتۈپ تېرمىزغا يېتىپ بارغاندا، ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ھىندۇشاھ بىلەن خېلىل باشلاپ كەلگەن قوشۇنى ئۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا قېچىشقا باشلىدى ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخگە يول ئالدى. ساماۋي تەستىققا ئىگە بولغان ساھىبقىران ئالىملىرى تېرمىزدىن ئۇچ پەرساخ نېرىدىكى بۇيا مەھەللىسىگە كېلىپ چۈشتى.

مەككە مۇكەررەمنىڭ بۇيۇك ئەزىزلىرىدىن بىرى ئۆز ئەسە-رىدە يەر يۈزى سەيىدلىرىنىڭ پېشۋاسى، زاتى شەرىپى «تاھا» ۋە «ياسىن» سۈرىلىرىنىڭ ۋاستىسى[415]،

(بېيىت)

تاڭ قۇياشى ۋە تۈن ھىلالى نە ئېرۈر،
ئەسىر گۆھىرى بىزنىڭ زەبەرجەدىمىزدۇر[416].

دېيىلگەن لەخمىچىلەر پېشۋاسى، مۇرتەزايى ئەزەمنىڭ* ئۇلۇغلۇ-قى، سۈپەت ۋە ئۇنۇۋان[417] لىرىنى كەلتۈرۈش ھاجەتسىز ئالىيجا-ناپ سەييىد بەرەكە[418] ھېچقانداق ۋەدە ۋە ئالدىن كېلىشىشسىز، كۆتۈلمىگەندە ئۇ پادىشاھقا خاس مەنزىلدە ئالدىغا چىقتى ھەمدە سەلتەنەت ۋە پادىشاھلىق بەلگىلىرىنى ئۇقتۇرغۇچى ناغرا ۋە تۇغ

* ھەزرىتى ئەلىنىڭ تەخەللۇسى. — ت

كەلتۈرۈپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلدى. (كېيىن ئاللا) نىڭ ياردىمىدىن ئىلھاملانغان ھالدا بەخت ـ سائادەت سۆزـ لىرىنى ئېيتىپ، بېشارەت قوشقىنىنى كارامەت پەدىسىدە چېلىشقا باشلىدى.

(نەزم)

ئاللا ھىمايىسى ساڭىدۇر پاسبان،
ئۇ باشتىن ـ بۇ باشقىچە سېنىڭكى جاھان.

دۆلەت ناغرىسىنى چال مەيدان سېنىڭدۇر،
بۇ ئالەم تەڭرىسىنىڭ ئىستىكىدۇر.

ئۇنىڭ مۇبارەك تىلى شۇدەم گويا پەرۋەردىگار (بەلگىلىگەن) قىسمەت ۋە ئۇنىڭ چەكسىز ئىنايىتىنىڭ تەرجىمانى ئىدى. چۈنـ كى ئۇ بېشارەت قىلىپ (ئېيتقان سۆزلەرنىڭ) نە مەزمۇنىدا ئۆزـ گىرىش، نە ئەمەلگە ئېشىشىدا كېچىكىش بولمىدى.

(بېيىت)

بۇياغا تىككەچ چېدىر ساھىبقىران،
تەقدىر دۆلىتىنى چىللىدى شۇئان.

دۆلەت يېتىپ كېلىپ سالدى رەقەم[419]،
كى ئۇ ئاستانىدىن ئۆزمىگەي قەدەم.

شاھ چېھرىسىنى كۆرۈپ شاد دۆلەت،
ياشاردى، يېتىشىپ دۆلەتكە دۆلەت.

دۆلەتتىن ئالمىدى ئۇ شاھ بۇيۇكلۇك،
بەلكى دۆلەت تاپتى ئۇنىڭدىن يۇكسەكلىك.

گەر دۆلەت تۇگىسە بۇ خانداندا،
دۆلەت ئەمەس بەلكى ئۇ يوق بۇ ماكاندا.

بۇ بەختيار دۆلەت ئەجەب ياخشىدۇر،
ئەزەلدىن شۇ تاجۇ ـ تەخت ۋەخپىدۇر[420].

ساھىبقىران ئالىيلىرى كۆندىن ـ كۈنگە ئارتىپ بېرىۋاتقان دۆلىتىنىڭ باشلىنىشىدا يۈز بەرگەن بۇ كۈتۈلمىگەن ئۇچرىشىش-تىن، ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى ئامانلىق ۋە ئىقبال ئۈچۈن، «پاتىھە (سۈرىسى) كىتاب (قۇرئان) نىڭ ئانىسىدۇر» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئىشارىتىگە ئاساسەن قەتئىي ۋە ئېنىق (قارارغا) كەلدى. ئۇ دوستلۇق ۋە يارەدەم ئىزدىگۈچى قولىنى «ئەي ئەھلى بەيت[421]، ئاللا سىلەردىن گۇناھنى ساقىت قىلىشنى ۋە سىلەرنى تامامەن پاك قىلىشنى خالايدۇ»[422] دېگەن (ئايەت) دۆلىتىنىڭ تۈغلىرى ئېتىكىگە مۇستەھكەم قىلىپ، كاتتا نەبىيلىك* دەرىخى شېخىنىڭ قۇتلۇق قەدەم تەشرىپىنى ئۇلۇغلاش ۋە تەزىملەر بىلەن كۈتۈۋالدى. ئۇ ئالىيلىرىنىڭ چىن نىيىتى ۋە پاك ئىستىكى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق مۇناسىۋىتى پەيدا بولـدى. (شۇنىڭدىن كېيىن)، بەرىكەتلىك ئۇلۇغ زات پۈتۈن ھاياتى داۋامىدا، ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىكى خۇشخەۋىرىنى يەتكۈزگەن دۆلەت-

---

* نەبىيلىك — پەيغەمبەرلىك. — ت

تەك، (ساھىبجىران) ئالىيلىرىنىڭ سۆھبىتى ۋە مەجلىسىنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن خالىدى ۋە ئۇ ئىشنى ھېچقاچان تەرك ئەتمىدى. ۋاپاتىدىن كېيىن ئىككىيلەن بىر گۈمبەز ئاستىدا ئارام تاپتى ۋە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سەمىمىي يۈزى خۇددى شۇنداق ئۇنىڭ تەرىپىگە قارىغانىدى.

(بەيىت)

سەھەردە ھەركىم بىر شاپائەت قىلغۇچىغا ئۇزارتقاندا قول،
بىزلەر مۇستاپا ئەۋلادى ئېتىكىگە ئۇزارتقايمىز قول.

مۇستاپانى، ئۇنىڭ ئەۋلادىنى، ساھابىلىرىنى ۋە دوستلىرىنى ئاللا رەھمەت قىلغاي، (ئۇلارغا) ھۆرمەت ۋە سالاملار بولغاي.

ساھىبقىران ئالىيلىرىدا بارلىق ئەھلى بەيتكە نىسبەتەن ھەقىقىي ئىشەنچ ۋە كامىل ئىخلاس بار ئىدى. (ئۇنىڭ) شۆھرەت قازىنىشى ۋە قوللاشقا ئىگە بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدا بولۇپ، بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. (توغرىسى)، ئۇنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمۇنمۇ. ئۇ ئۇلۇغ خىسلەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار، ئۇنىڭ مۇكاپاتى خەلقنى گۈمراھلىق زۇلمەتلىرىدىن ئېلىپ چىقىش ۋە ھىدايەت يورۇقلۇقىغا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. يەنى، ئەبەدىي جاھالەتتىن قۇتۇلۇش ۋە چەكسىز سائادەتكە يېتىش (يولىنى) ئەنە شۇ (خىسلەت) ئارقىلىق تېپىش مۇمكىن ۋە «مەن سىلەردىن ئۇلارغا (ئەھلى بەيت) گە نىسبەتەن قېرىنداشلىق مۇھەببىتىدىن ئۆزگە مۇكاپات سورىمايمەن دېگىن» دېگەن سۆزلەر ئۇنىڭدا تەلتۆكۈس ئەكس ئەتكەن.

ئاللاغا شۈكرانىلەر بولسۇنكى، بۇ ھالەت ئۇنىڭ ئۇلۇغ خانىدانىدىمۇ ساقلانغان. بۇيۇك ۋە ئۇلۇغ پەرۋەردىگارنىڭ چەكسىز رەھمىتىدىن ئۈمىد شۈكى، دۆلەت دەريا‌سى ئېھسان دېڭىزى بولغان بۇ ئېرىقتا ئېقىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن نۇرغۇن سۈلار چىقىپ، تا ئالەم ئاخىرلاشقىچە داۋاملىق ئاققاي؛ دۆلەت ۋە دىننى ئالمىشىش ۋە ئۆزگىرىشتىن ساقلىغاي ۋە ئۇلار ئۇزلۇكسىز ۋە ئەبەدىي بولغاي. ئۇلۇغ پەرۋەردىگارنىڭ خاھىشى بىلەن مۇھەممەد (ئەلەيھىسسالام) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى (ئۇلارغا ئاللانىڭ سالىمى بولغاي) ھەققى - ھۆرمىتى بولغاي!

(بەيىت)

دۆلەتتە ئەگەر دىن مۇستەھكەم بولسا،
ئەرزىيدۇ ئۇ دىندەك مۇستەھكەم قالسا.

ئەلقىسسە، ساھىبقىران ئالىيلىرى بۇيادىن يولغا چىقىپ، چاغانئود[423] نىڭ يۇقىرى قىسمىغا ئورۇنلاشقان چاغانا[424] تەرەپكە ماڭدى. چاغانادا سائادەت بىلەن قونۇپ، ئەمىرجاكۇنى ئەتراپ (ۋىلايەتلەر) دىن لەشكەر توپلاشقا بۇيرىدى. ئۇ پەرمانغا بويسۇنۇپ، تېزلىكتە يولغا ئاتلاندى ھەمدە سۈلدۇز ۋە باشقا (ئۇرۇغ-لاردىن) ئىبارەت ئۇ ئەتراپىنىڭ قوشۇنىنى توپلاپ پادىشاھ قوشۇنغا ئەۋەتتى. ئۆزى خەتلان تەرەپكە يول ئېلىپ ئۇ يەردىكى لەشكەر مەسلىسىنى ھەل قىلماقچى بولدى. نۇسرەتلىك تۇغ ئەۋباجە كېچىكى[425] گە يېتىپ كەلگىنىدە، شەيخ مۇھەممەد بايان ۋە ھىندۇ - قەرقەرەلەر پەرمانغا بويسۇنۇپ، ئۇ يەردە پادىشاھ قوشۇنغا قوشۇلدى ۋە مۇبارەك قول سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشتى.
ئۇلار جەيھۇن دەريا‌سىدىن ئۆتۈپ، خۇلم مەھەللىسى[426] گە

ئامان - ئېسەن يېتىپ كېلىشكىنىدە، ئۇ يەرنىڭ مىڭ بېگى قوشۇنلارغا كېلىپ قوشۇلدى. ئەمىر ھۈسەيىن قۇندۇزدا قالدۇر-غان ئەمىر ئولجايتۇ، ساھىبقىران ئالىيلىرى كىشى ئەۋەتىپ چاقىرتقان بەدەخشان ژالىيسى شاھ شەيخ مۇھەممەدلەر قوشۇن بىلەن يېتىپ كېلىپ، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بەختىيار بولدى. ھەممەيلەننىڭ ئەمىر ھۈسەيىندىن كۆڭلى رەنجىگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ دەستىدىن تىنچلىق بولمايۋاتقانلىقى ئۈچۈن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىدىن ئىنتايىن خۇرسەن ئىدى. ئۇلار ئۇ خۇرسەنلىكلىرىنى ئىزھار قىلىپ، قۇللۇقلار قىلىشتى.

(بەيىت)

يۇرت شىرغا ئايلاندى دۈشمىنىڭگە قارشى،
سەن چىقساڭ يىقىتىسەن توققۇز باتۇرنى.

سەن يېڭى كۆچەتدۇرسەن، دۈشمەن قېرى تال،
تالغا ياش كۆچەت بىلەن تەڭلىشىشكە يوق ئامال.

يېڭى دەۋر دۆلىتى كىمخابىنى ئالغىن،
جاھان كېلىنىگە چىملىدىق قىلغىن.

ئەمىر كەيخۇسراۋ ئەمىر ھۈسەيىندىن قورقىنىدىن ئۆز ۋەلايىتى خەتلاننى تاشلاپ، ئالاي[427] تەرەپكە قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ يۇرۇش قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ خۇشال ھالدا غالىب قوشۇنغا كېلىپ قوشۇلدى. ئەمىر جاكۇمۇ خەتلان قوشۇنى بىلەن يېتىپ كەلدى.

(بەيىت)

بۈيرۈدى دەرگاھقا ھەر بىر ئۆلكىدىن،
لەشكەرلەر يىغىلدى سەرداری بىلەن.

ئۇ دەشتتە جاي قالمىدى ئولتۇرۇشقا،
يەر تەپىلمايتتى ھەم ئات باغلاشقا.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ پۈتۈن ئەمىرلىرى ۋە سەردارلىرى ساھىبقىران ئالىيلىرىغا بويسۇنۇش ۋە ئىتائەت قىلىش كەمىرىنى جان بېلىگە باغلاپ، ساداقەت ۋە خىزمەتتە بولۇش قائىدىسىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن بىرلەشتى.

(بەيىت)

كېلىشتى مەغرۇر، مەرد، بەللىرىنى باغلاپ،
سائادەتلىك شاھ دەرگاھىنى ئىزدەپ - سوراپ.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئىشىنىڭ يولىنى بىلىدىغان بۇ باتۇرلارنى ماڭلاي قائىدىسى بىلەن ئالدىدا ماڭدۇردى. ئەمىر ھۈسەيىن تەرەپتىنمۇ بىر توپ (قوشۇن) ئالدىن يېتىپ كەلگەنىدى.

(بەيىت)

پىلنى كۆتۈرەر، نەيزىنىڭ ئۇچى بىلەن،
قىرىلار قوشۇن ھۈجۈمىنىڭ كۈچى بىلەن.

شەيخ ئەلى باھادىر ئۇلارنى كۆرۈپ، ئىنتىقام ئېلىش قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، شىرەكە ھۆركىرەپ ئېتىلدى.

(بەيىت)

شۇ قەدەر چوڭ بولدى جەڭ ۋە تالاش،
ئاسماندىن قاچقانىدى ئاي ۋە قۇياش.

«ئۇرە - ئۇر»، «سۇرە - سۇر» قوزغالدى شۇئان،
دۇبۇلغا* دۇمبلاپ، باش ئۇچار ھەريان.

خىتاي باھادىر،

(بەيىت)

نەرە تارتار، ھۆركىرىگەن بىر شىر كەبى،
ئۇرۇشتا خۇددى ئۆتكۈر شەمشەر ئىدى.

باشقا تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار دۇشمەن قوشۇنىنى ئورنىدىن قوزغاپ، قوغلىدى. شەيخ ئەلى باھادىر (بۇ جەڭدە) چوپان سەربەدارنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كەتتى.

نۇسرەتلىك تۇغ ئۇ يەردىن قوزغىلىپ، سان - ساناقسىز لەشكەر توپ - توپ بولۇپ، شادىيان تېغى[428] ئېتىكىدىن خۇشال - خۇرام ھالدا مەدھىيىلەر ئېيتىپ يولغا راۋان بولدى.

---

* دۇبۇلغا — تۆمۈر قالپاق. — ت

(بەيىت)

ساھىبقىران مەھرىدىن ھەممىنىڭ تولدى دىلى،
بەلدە (خىزمەت) كەمىرى، مەدھىيە ئېيتار تىلى.

ئۇلار دارايى گەز دەريابى[429] بويىدىكى ئۇرىۋز قەلئەسى[430] يېنىغا كېلىپ چۈشتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى سۈيۈرغاتمىش ئوغلانىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. كېيىن قوشۇننى تۈزەپ، سائادەت ۋە خۇرسەنلىك بىلەن بەلخ شەھىرىگە قاراپ ماڭدى. مۇھەممەد خوجىنىڭ ئوغلى زىندا ھاشىم ئەپەردى قوشۇنىنى باشلاپ شىبىرغاندىن يېتىپ كېلىپ، غالىب قوشۇنغا قوشۇلدى، پەلەك سۈپەت لەشكەرلەر شەھەرنىڭ ھەر خىل تەرىپىدىن (يوپۇرۇلۇپ) كىرىشتى ۋە ھىندۇۋان نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بەلخ قەلئەسىنى قورشۇۋلىپ داقا ـ دۇمباق چېلىپ چۈقان ـ سۇرەن كۆتۈرۈشتى.

(بەيىت)

جاھانگىر ھەمدە گەردۇن ھەيۋەتلىك شاھ،
تۆپىدىن پەسكە باشلاپ كەلدى سىپاھ *.

چۇمۇلە، چېكەتكىدەك سانسىز ئىدى،
شەھەر ۋە قورغان تامان يامرىدى.

تۇران توپىدىن كۆتۈرۈلدى سۇرەن ـ چۇقان،
قورقۇنچتىن تىترەيتتى تاغۇ ـ دەشت شۇئان.

* سىپاھ — قوشۇن، لەشكەر، جەڭچى. — ت

(ئۆز نۆۋىتىدە) قەلئەدىنمۇ نۇرغۇن ئاتلىقلار، پىيادىلەر جەڭ قىلىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى.

(بەيىت)

ئاتلىقلار ئات چاپتۇرۇپ راسا، قىلدى جەڭ،
پىيادىلەر قۇچاقلاشتى بىر - بىرى بىلەن.

يەر تارايدى، قاراڭغۇ بولدى ھاجان،
قۇياش تىترىدى ۋە ئاي قورقتى شۇئان.

نەيزىلەر قىنىدىن يەرمۇ يېرىلار،
پىستىرما ئوقيادىن ئۆلۈممۇ تەييار.

قاراڭغۇ چۈشكىچە ئۇرۇش تىنمىدى،
بىرەر كىشى جەڭدىن قولىن يىغمىدى.

شۇ كۈنى ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخ ئاران 16 ياشتا ئىكەنلىكىگە قارىماي باتۇرلۇق تۈلپارىنى جەڭ مەيدانىدا چاپتۇرۇپ، شىجائەت ۋە جاسارەت كۆرسەتتى. (توساتتىن)، تەقدىر مەيدانىدا بىر ئوق كېلىپ، ئايىغىنىڭ كەينىگە تېگىپ، ئاستىدىن تېشىپ چىقتى. جەررالىق ھۈنەرىنىڭ ئۈستىلىرى بىر زىخنى قىزدۇرۇپ، ئۇ جارالىغان شۇنداق كۆيدۇردىكى، زىخ (ئايىغىنىڭ) باشقا تەرىپىدىن چىقتى. ئۇ تاغ يۇرەك شاھزادە يېشى كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى زادى ئاشكارا قىلمىدى. «ھۈنەر-ۋەن (ئۈستازدىن) ھۈنەرسىز (شاگىرت) چىقماس». ئەتىسى سەييارىلار قوشۇنىنىڭ خىسراۋى[431] فىرۇزە قەلئەسىنى ئىگە-

لەش ئۇچۇن مەشرىق تەرەپتىن تاڭنىڭ غالىب تۇغنى كۆتۈرۈپ، ئۇ قورغان ئۈستىدە ئۆزلىرىنى كۆرسەتمەكچى بولۇپ تۇرغان خالايىقنىڭ ھەممىسىنى بىردىنلا زاھىر بولۇش مەيدانىدىن يوق قىلدى.

(بەيىت)

فىزۇرە تەختلىك خىسراۋ ئىگىلىدى ئۇنى -
زۇلمەتكە چۆككەن ھىندۇۋان قەلئەسىنى.

ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇش، يەنى ئىنتىقام ئېلىش كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى.

غالىب قوشۇن ساھىبقىرانىنىڭ ئالدىدىن ئاللانىڭ ياردەمىنىڭ مەدىتىدە، ئېنىق غەلىبە جۇلاسى بىلەن كۆتۈرۈلدى. جەڭ دۇمبىقىنىڭ ساداسى زوھالنىڭ قۇلىقىنى گاس قىلدى ۋە جەڭ مەيدانى تۇلپارلىرى جەۋلانىنىڭ چاڭ - توزىگى بەھرامنىڭ كۆزىنى خىرەلەشتۈردى.

(بەيىت)

ياڭرىدى ئارسلان تەرىسىدە (كەرىلگەن) ناغرا،
مىس كاناي ئاۋازى تارقالدى بۇلۇتلار ئارا.

چاڭ - توزاندىن پەلەك ئەجدىھاغا تولغان گويا،
باتۇرلار نەرىسىدىن چۆل شىرلارغا تولغان گويا.

ئەمىر ھۈسەينىنىڭ بىر توپ خاس جەڭچىلىرى مەردلىك نامايان قىلىپ، قەلئەدىن چىقتى. باتۇرلار ھۈجۇمىنىڭ شامىلىدىن جەڭ ۋە قىرغىن ئوتى يالقۇنلىدى.

(نەزم)

ئاياغسىز ۋە قولسىز يېتىپتۇ كىمنىڭدۇ تېنى،
كالتەكتىن يېرىلغان كىمنىڭدۇر بېشى.

بىر فەرسەڭ ئارلىقتا قالدىن ھېقىق تاشار،
قىسقۇچپاقا چاڭگىلىدىن[432] ئۇرۇش تامار.

ئەمىر ھۈسەيىن ئۇ دەھشەتلىك جەڭگە نەزەر سېلىپ، ئۆز ئىشىنى ناچار ئەھۋالدا ۋە كەلگۈسىنىڭ تەدبىرىنى كۆچ ـ قۇدرەت چېگرىسىدىن تاشقىرىدا كۆردى.

(بەيىت)

دۆلەت ۋە مۈلۈكتىن يۈيۈپ ئۇ قولىن،
دەھشەتتىن يېپىشۋالدى قەلئە قوۋۇقىن.

ئەمىر ساھىبقىران ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ: «ئەگەر ئۆز جېنىڭغا ئامانلىق تىلىسەڭ، بىردىنبىر يولى قەدەمنى تەسلىم بولۇش يولىغا قويۇپ (قەلئەدىن) تاشقىرىغا چىقىشىڭ كېرەك» دېدى. ئەمىر ھۈسەينىنىڭ باشقا ئامالى قالمىغانىدى. ئۇ رازى بولدى ۋە چوڭ ئوغلىنى خان بىلەن بىللە تاشقىرىغا ئەۋەتتى ۋە: «تاجى بولۇش يولىنى ئىتائەت كەمىرى بىلەن باغلايمەن. ئىلتە-

ماس شۇكى، مېنىڭ بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەيسەن» دېدى. ئۇنىڭ كەينىدىن باشقا بىر كىشى ئەۋەتىپ، ساھىبقىران ئالىيلىرىغا ئاجىزلىق ۋە چارىسىزلىق تىلى بىلەن: «دۆلەت مەندىن يۈز ئۆرىدى ۋە سېنىڭ دەۋرى - دەۋرانىڭغا يېقىن بولدى.

(بېيىت)

دۆلەتنى ساڭا نېسىپ قىپتۇ، بۈيرۇغۇچى سەن،
بەختسىزلىك تۈپەيلى چارىسىزلىق مېنىڭ نېسىۋەم.

دىلىمنى دۆلەت، بايلىق، ھەشەمەت ۋە ئىقبالدىن پۈتۈنلەي ئۈزدۈم ۋە كۆڭلۈمنى ئازاب، جاپا - مۇشەققەت ۋە بالا - قازاغا باغلىدىم. ئەمدى تەلىپىم شۇكى، ماڭا يول بەرسىڭىز، چىقىپ كەتسەم ۋە ئۇلۇغ كەئبە (زىيارىتى) گە يۈزلەشسەم» دەپ خەۋەر يوللىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ئىناۋەتكە ئالدى ۋە بىرەر كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەسۇن، خالىغان يېرىگە كېتىۋەرسۇن دەپ بۇيرىدى. ئەمىر ھۈسەيىن: «ئەتە چىقىپ كېتىمەن. مېنىڭ جېنىمغا قەست قىلماسلىققا ۋەدە بېرىڭ» دەپ يەنە بىر قېتىم ئىلتىماس يوللىدى. ئەمىر ساھىبقىران ئۇنىڭ خالىغىنىدەك ۋەدە بەردى ۋە ئۇنى ئەتىسى (قەلئەدىن) چىقىپ، ساق - سالامەت كېتىۋېرىدۇ دېگەن قارارغا كەلدى.

ئەھدىنى بۇزۇش ئادىتى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئەسلىي تەبىئىتىدە بار ئىدى. تەبىئىيكى ھەركىم ئۆزگىنى ئۆزىدەك بىلىدۇ. ئۇ (ساھىبقىراننىڭ) سۆزىگە ئىشەنمەي كېچىسى ئىككى نۆكەر بىلەن قەلئەدىن چىقىپ كەتتى.

(بەيىت)

نە رايى توغرا ئەمەس ۋە نە قىلمىشى،
كۆڭلى خۇدۇكقا تولغان، يۇزە ئويلىشى.

لېكىن ناھايىتى قورقۇش ۋە ساراسىمغا چۈشۈپ قالغانلىقىتىن، قاياقتا كېتىۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى. (شۇ ئەھۋالدا) ئۇ كونا شەھەرگە بېرىپ قالدى. تاڭ يورۇقلۇقى جىلۋە قىلىشقا باشلىغاندا جېنىنى قولىغا ئېلىپ مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇنارغا چىقىۋالدى. ئۇنىڭ ئەھۋالىغا مەۋلانە جالالىددىن رۇمي[433] (ئاللا ئۇنىڭ قەلبىنى يورۇق قىلغاي) يازغان نەزمىنىڭ مەزمۇنى ماس كېلەتتى:

(بەيىت)

مۇنار تۆپىسىگە چىقىپ تۆگە جار سالار:
مەن بۇ يەرگە يوشۇرۇندۇم قىلمىشلار ئاشكار.

دەۋاگەر ئەجەلنىڭ ھۆججىتى قازا مەھكىمىسىدىن «... (ھالاك بولىدىغان) ۋاقتى يەتكەندە، ئۇلار بىردەمدۇ ئىلگىرى - كېيىن بولمايدۇ (يەنى دەرھال ھالاك بولىدۇ)»[434] (دېگەن ئايەتنىڭ) مۇھۇرى بىلەن يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇرۇنۇشلارنىڭ پايدىسى بولمىدى.

بۇنى قاراشكى، شۇ چاغدا بىر كىشىنىڭ ئېتى يوقالغان بولۇپ، ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ ئۇنى ئىزدەپ يۈرەتتى ۋە زادى

تاپالمايتتى. مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئەتراپنى كۆزەتمەكچى بولدى ۋە يوقاتقان نەرسىسى تېپىلىپ قالسىكەن دېگەن پىكىرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، مۇنارنىڭ چىققىنىدا ئەمىر ھۈسەيىننى كۆردى ۋە توندى. تىنچلىق - ئىتتىپاقلىق چاغلىرىدا قۇش ئۇۋلىغۇچىغا بىرەر دىنار ۋە بىرەر پالۋانغا بىر نانمۇ بەرمىگەن ئەمىر ھۈسەيىن جان خەۋپىدە ئۇ كىشىنىڭ ئالدىغا بىر سىقىم مەرۋايىت قويدى ۋە ئۇ خەۋپ - خەتەردىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلسا، ئۇنىڭ خىزمىتىنى يەتكۈچە قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. يوشۇرۇنغان جايىنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىقى ۋە سىرنى ساقلىشى توغرىسىدا يېلىنىپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەسەم ئىچكۈزدى. ئۇ كىشى ئۇنى ئەھدى - پەيمان بىلەن ئىشەندۈردى ۋە دەرھال مۇنارىدىن چۈشۈپ، يۈگۈرۈپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا باردى. ئۇ بولغان ۋەقەنى ھەمدە ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئىلتىماسىنى ئېيتقىماي - تېمىتماي يەتكۈزۈپ: «كەمىنەنىڭ بۇ نەرسىنى سىر قىلىپ ساقلاشقا زادى يۈرىكىم چىدىمىغانلىقتىن كېلىپ ئېيتىشقا مۇيەسسەر بولدۇم» دېدى.

ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەر بۇ ئەھۋالدىن خەۋەردار بولۇپ، ئاتلىق ۋە پىيادە مەسچىت تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. ئەمىر ھۈسەيىن مۇناره ئۈستىدە تۇرۇپ ئادەملەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇمىد قولىنى شېرىن جېنىدىن يۇيۇپ، دەھشەت ئايىغى بىلەن ئۇ يەردىن چۈشۈپ، قورقۇنچىدىن مەسچىتنىڭ ئىچىدىكى بىر كامارغا يوشۇرۇندى ۋە بەختتىن يۇز ئۆرىدى. «تاشقىرىدا قالدى تونىنىڭ پېشى.» ئۇنى ئىزدەپ يۈرگەنلەر بارلىق ئېھتىيات شەرتلىرىگە رىئايە قىلغان ھالدا ئۇنى تېپىۋالدى ۋە قولىنى باغلاپ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىشتى.

(ساھىبقىران) مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانا قائىدىسى بىلەن ئېغىز ئېچىپ:

(بەيىت)

ئەمرىڭدىن باش تارتقان كىشىنى گەردۇن،
ئاستانەڭگە سۆرەپ كەلتۈردى بۇگۈن.

(ئۇنىڭ) ئىقبالى دۇئا قائىدىسى بىلەن مۇنداق نىدا قىلدى:

(بەيىت)

سەندىن ئۆزىنى تارتقان باش قىرقىلسۇن چاچتەك.
سەندىن ۋاز كەچكەن كۆڭۈل قارايسۇن خالدەك.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ھېچقانداق باھانە - سەۋەب بىلەن ئەھدىنى بۇزۇشقا يول قويمىدى ۋە ئەمرلەرگە قاراپ: «مەن ئۇنىڭ قېنىدىن كەچكەنىدىم ۋە ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىش تارىخىنى ئۆچۈرۈۋەتكەنىدىم.» دېدى. ئۇنى بۇ يەردىن ئېلىپ كېتىشكىنىدىن كېيىن، ئەمىر كەيخۇسراۋ خەتلانىي ھەقىقەت سوراپ: «ئەمىر ھۈسەيىن مېنىڭ بۇرادىرىم كەيقۇبارنى ئۆلتەرگەن، ئۇنى ماڭا تاپشۇرۇشقا بۇيرۇڭ، ئۇنىڭدىن شەرئىەت ھۆكۈمى بويىچە قىساس ئالاي» دەپ ئەرز قىلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى كەيخۇسراۋغا تەسەللىي بېرىپ: «سەن بۇ دەۋادىن ۋاز كەچكىن، بۇرادىرىڭنىڭ قېنىمۇ ئۇنى تىنچ قويمايدۇ» دېدى.

(بەيىت)

تاپشۇر تەقدىرگە كىم يامانلىق قىلاركەن ساڭا،
تەقدىر ئۆچۈڭنى ئېلىپ بەرگىلى ياخشى چاكار.

ھەق - ھوقۇق ئۇستىدە گەپ بولۇۋاتقان ئەنە شۇ چاغدا، ئىلگىرىكى ئۇچرىشىشلار، سۆھبەتلەر، مېھىر - مۇھەببەتلەر ۋە مەھدى ئۇلىيا، ئۇلجاي تۇركانلار ۋاستىسى ئارقىلىق ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن ئەمىر ھۇسەيىن ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن يېقىنلىق (ئەسكە چۈشۈپ) غەم - ئەندىشە ئۇچقۇنى قەلبى ئوچەقىدا شۇنداق يالقۇنجىدىكى، «جىگەر باغرىم كۆيگەندە، كۆزلىرىم يىغلار» دېيىلگىنىدەك، ئۇ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك كۆزىدىن قايغۇ ياشلىرى تامچىلاشقا باشلىدى. كۆپنى كۆرگەن، ھاياتنىڭ تەمىنى تېتىغان ياشانغان ئەمىر ئۇلجايتۇ ئۇ ھالەتنى كۆزىتىپ: «ساھىبقىران ئالىيلىرى ھازىر شۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىكى، ئەمىر ھۇسەيىننىڭ ئۆلۈم خەۋىدىن قۇتۇلۇپ قېلىشى ھېچگەپ ئەمەس ۋە پۈرسەت قولدىن كەتسە، بىر كۈنى كېلىپ، ئەپسۇس بارمىقىنى چىشلەشكە توغرا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ ئويلىدى.

(بەيىت)

قولدا تاش ۋە تاش ئۇستىدە تۇرغاندا يىلان،
ئەقىلدىن ئەمەس قولدىن بېرىش ئىمكان.

ئۇ يوشۇرۇنچە ئەمىر كەيخۇسراۋ ۋە ئەمىر مۇئەييادغا ئىشارە

قىلدى ۋە ئۇلار ئۇ مەجلىستىن چىقىپ، ساھىبقىران ئالىيلىرى-نىڭ رازىلىقىنى سورىماي ئات چاپتۇرۇپ كەتتى ھەمدە ئەمىر ھۈسەيىننى قەتلە قىلىپ، بېشىنى ئۇنىڭ تېنىدىن جۇدا ۋە ئۆز جانلىرىنى ئۇنىڭ جەبىر - زۇلمى، ئوي - خىيالىدىن ئۇزۇل - كېسىل خالاس قىلدى. ئۇ قىساس شەرىئەت ھۆكۈمى بىلەن ئۇ-نىڭغا يۈزلەنگەنلىكى سەۋەبلىك، ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قوغ-دىشىنىڭ پايدىسى بولمىدى. بۇ ھادىسىدە ئۇ ئالىيلىرى ئەھۋالى-نىڭ بايانى ئۇچۇن مەزكۇر بەيىت توقۇلدى:

(بەيىت)

ھېچ خالىماس ئىدىم بۇ بۇزاپا،
لەشكىرىم ۋەھىمىدىن چەكمەكنى جاپا.

كىمكى مەندىن يۈز ئۆرىگەن ھامان،
ئەرزىيدۇ باغرىنى تەقدىر قىلسا قان.

ئەمىر ھۈسەيىننى خوجا ئۇكاشە[435] نىڭ گۈمبىزىگە دەپىن قىلدى. غالىب قوشۇن ئىشغال قىلىش ۋە بېسىۋېلىش يۈزىنى ھىندۇزان قەلئەسىگە قارىتىپ، ئۇنى قولغا كىرگۈزدى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ ئىككى ئوغلى خان سەئىد ۋە نورۇز سۇلتان ئۇنىڭ قىلمىشلىرى ئوتىدىن كۆيۈپ، ھاياتلىرىنىڭ سۈيىنى ھالاك بو-لۇش تۇپرىقىغا تۆكتى ۋە ۋۇجۇدلىرىنىڭ تۇپرىقى پانىي ئېلىگە سورۇلدى. ئۇنىڭ باشقا ئىككى ئوغلى — جاھانمۇلك ۋە خىلىل سۇلتان ھىندىستانغا قېچىپ كېتىپ شۇ يەردە يوقىلىپ كەتتى. ئەمىر ھۈسەيىن كۆتۈرگەن خان[436] نىڭ قېنىنى قىلىچى بىلەن تۆكتى. «ئوت يالقۇنلاپ، كۆيدۇردى ھۆل ۋە قورۇقنى.» ئەمىر

هۇسەيىننىڭ خوتۇنلىرىنى، ئۇنىڭغا تېگىشلىك ئادەملەرنى، بار-لىق يېقىنلىرىنى، شۇنىڭدەك ئۇ خىرىس ۋە قىزغىنىش قولى بىلەن يىغقان ۋە زاپاس قىلغان ھەممە خەزىنە، كۆمۈلگەن بايلىق-لىرىنى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى.

(بەيىست)

نېمىكى دېگىز ۋە كان جىنسىغا تەۋە ئىدى،
ئۇنىڭ خەزىنچىسىنىڭ مۆھرى بىلەن بەلگىلەندى.

كىمكى ئىنسى - جىن[437] زاتىدىن كەلدى دۇنياغا،
بوي سۇنماق ئاڭا يار تۇغۇلغان چاغدا.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەمىر ھۇسەيىننىڭ خوتۇنلىرىدىن قازان سۇلتان خانىنىڭ قىزى سارايمۇلك خانىمنى، بايان سۇلدۇز-نىڭ قىزى ئۇلۇس ئاغىنى، خىزىر ياسەۋۇرىيىنىڭ قىزى ئىسلام ئاغىنى ۋە تەغاي تۇركان خاتۇننى ئۆزىگە تەن قىلدى؛ تەرمە شېرىنخانىنىڭ قىزى سۆيۇنچ قۇتلۇغ ئاغا ئەمىر ھۇسەيىننىڭ چوڭ خوتۇنى ئىدى. ئۇنى بەھرام جەلايىرغا بەردى؛ دىلشاد ئاغىنى زىندا ھاشىمغا، كەيقۇباد خەتلانىيىنىڭ قىزى ئادىل مۇلكنى ئەمىر جاكۇغا ۋە قالغان كېنىزەكلەرنىڭ ھەر قايسىنى كىملەرگىدۇ بەلگىلەپ بەردى. قىزىنى بولسا تابان باھادىرنىڭ بۇرادىرى ئەلچى بۇغاغا بەردى.

ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن قەلئەدە بولغان شەھەر ئاھالىسى قايتىپ كونا شەھەرگە بارسۇن، ئۇ يەرنى ئاۋات قىلىپ ياشىسۇن دېگەن ئالەمشۇمۇل پەرمان بولدى. قەلئەنى تالان - تاراج سۇپۇر-گىسى بىلەن پاكىز سۇپۇرۇپ، بۇزۇۋەتتى. ئەمىر ھۇسەيىننىڭ

ئۆيلىرىنى ئۇنىڭ ئىقبالىنىڭ كۆچىتىدەك تۆپ - يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلىدى.

(بەيىت)

دەرۋازا، مۇنار ۋە بارۇدىن نىشان قالمىدى،
ئۇ دەردىنىڭ داۋاسىغا ئىمكان قالمىدى.

بۇ شۇنداق بىر ساراي ئىدى ئامانەت ناباب،
بىر يېقى تەلتۆكۈس، بىر يېقى خاراب.

بىرى قۇرۇلغان ئېگىزگە، بىرى ئىدى پەستە،
بىرى ھەشەمەتلىك، بىرى ۋەيرانە.

كەلگىن بۇ ئەرزىمەس توندىن ۋاز كېچەيلى،
ئىلىم ياردىمىدە بىر جاھان ئىگىلەيلى.

چۈنكى ئۇنىڭ شادلىقى ئەبەدىيلىكتۇر،
بۇ ئاۋات غەمدەك ئەمەس، ئۇ پانىيلىقتۇر.

ئەي ئاللا، ئۆز مۇھەببىتىڭ ۋە رازىلىقىڭنى بىزگە نېسىپ قىلغىن،
بىزنى سۆيىدۈڭ، ئەمما ئىنكار قىلىدۇق، شۇڭا بىزگە غەزەپلەندىڭ.

(پۈتۈن ئالەملەرنىڭ ئىگىسىگە ھەمدۇسانالار (بولغاي)[438].

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغانلىقى ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشى

مەرھەمەتلىك ۋە ئۇلۇغ تەڭرى: «(ئاللانىڭ ياردىمىگە ئېرىشكە ھەقلىق بولغانلار) شۇنداق كىشىلەردۇركى، ئەگەر ئۇلارنى يەر يۈزىدە ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلساق، نامازنى ئادا قىلىدۇ، زاكات بېرىدۇ، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇيدۇ، يامان ئىشلاردىن توسىدۇ. ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتى ئاللاغا مەنسۇپتۇر. (يەنى ھەممە ئىشلار ئاخىرەتتە ئاللاغا قايتىدۇ)[439] دېگەن. ئۇ ئۇلۇغۋار بارگاھىدىن (ئۇنىڭ بارگاھى بۈيۈك ۋە ئۇلۇغ بولغاي) ئىبارەت پادىشاھلىقنىڭ پادىشاھىدۇر ۋە «پادىشاھلىقنىڭ ئىگىسى بولغان ئى ئاللا! خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقنى بېرىسەن، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىپ ئالىسەن»[440] (دېگەن ئايەت) ھۆكۈمىنىڭ قەلبى ئۇنىڭ ئىلتىپاتى ۋە قەھرى ـ غەزىپىنىڭ بۈيرۇقىدۇر. ئۇ مەملىكەت ۋە دىننى ھېكمەت يولدىشى ئىچىدە قوشكېزەك ۋە قۇدرەت بۆشۈكى ئىچىدە ئېمىلدەش قىلغان. مەملىكەت چىمەنزارلىقىنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشىنى دىننىڭ بەخت ـ سائادىتى بۇلاقلىرىسىز تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ ۋە دىن بۇلاقلىرىنىڭ سۈزۈك ھۆكۈملىرى مەملىكەت ۋالىيلىرىنىڭ سىياسەت غىلاپلىرىنىڭ قىلىچسىز ئاقمايدۇ.

(بېيىت)

مەملىكەت بېغىدا سائادەت كۆچىتىنىڭ ئۆسۈشىنى،
ئۈمىد قىلما سۈزۈك شەرىئەت بۇلاقلىرىسىز.

دىن بۇلىقىنىڭ سۇزۇك (سۇيى) ئاققانمۇ،
بەختىيار شاھلار سىياستىنىڭ سايىبانسىز.

شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق بىر دۆلەت ئاتىسى سەلتەنەت، جاھانـ
نى ئىداره قىلىش تەختىگە مۇناسىپ پەرمان بېرىش ۋە بەختىيارـ
لىق تاجىغا سازاۋەر بولالايدۇكى، ئۇنىڭ پۇتۇن كۈچ - غەيرىتى
مۇستەھكەم دىنغا كۈچ - قۇۋۋەت ۋە يارقىن قەلبىنىڭ نىگاھى*
پەيغەمبەرلەر سەيىدى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) نىڭ (ئۇنىڭغا ۋە
ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە پەرۋەردىگارنىڭ رەھمىتى بولغاي) شەرىئـ
تىگە مەدەت بولغان بولۇشى كېرەك. بىرەر سائادەتمەن كىشى
بەختىنىڭ دەرىخى سەلتەنەت گۈلشەنىده بوي سوزىدىكەن، ئۇنىڭ
ئەڭ ياخشى مېۋىسى ئەمرىمەرۇپ[441] قائىدىسى ۋە نەھيي مۇنـ
كەر[442] زۆرۈرىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىش دەپ بىلسۇن. ئىقبال
كۆچىتى ھۆكۈمرانلىق ۋە پەرمان قىلىش ئېرىقىنىڭ (سۇيى) دىن
ياپيېشىل ۋە باراقسان بولۇپ ئۆسكەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ بىرىنچى
مېۋىسى ياخشىلىق ۋە پايدا كەلتۈرۈش ھەمده يامانلىق ۋە زىياننى
يوق قىلىشتۇر، دەپ ھېسابلىسۇن؛ دۆلەتنىڭ ئەينىكى، ئاللانىڭ
ياردىمىنىڭ جۇلاسىدىن يالتىرىغىنىدا، خەيرىلىك ئىستەك ۋە
ياخشى ئىشلار ئەكسىدىن باشقا نەرسىنى كۆرسەتمىسۇن؛ جامالـ
نىڭ شامى* پەرۋەردىگار ئىنايىتىنىڭ يالتىرىشىدىن تولغىنىدا،
نۇرلىرىنىڭ شولىسى توغرا شەرىئەتنىڭ يولىدا يول باشلىغۇچى
بولسۇن؛ ھەمده شامىلىدىن جەڭ ئوتى زۇلۇم ۋە ئازاب يىلتىزىنى
كۆيدۈرۈش ئۈچۈن يالقۇنلىسۇن؛ ئۆتكۈر قىلىچى بىلەن جەڭ
مەيدانىغا ھەر بىر بۇلۇڭ - پۇچقاقتىن پىتنە - پاسات كۆتۈرۈلـ
شىگە يول قويماسلىق ئۈچۈن قان تۆكسۇن، ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلـ
كىنى ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى قوغداشقا ئىشلىتىمەن دەپ بىلـ

---

* نىگاھ — كۆز قاراش، نەزەر. — ت

سۇن؛ ئۇستۇن بولۇشنى كەمبەغەللەرگە غەمخورلۇق قىلىش ئۇ-چۇن تىلىسۇن؛ ئۇلۇغۋارلىقنى ھالىدىن كېتىپ يىقىلغاندا يەر-دىن قولىنى سوزۇشتا دەپ چۇشەنسۇن؛ يولباشچىلىق تەلىپىدە قەدەمنى ئىمكانىيىتىنىڭ قولىدىن سەرسانلار ھاجىتىنى چىقد-رىش مەقسىتىدە قويسۇن؛ بەختىيارلىق كۇچىتىنى كۇچلۇكلۇك ئېرىقى (بويىغا)، ئۇ ئادالەت باھارى چېغىدا ساخاۋەت گۇلى ئېچىلسۇن دېگەن مەقسەتتە قويسۇن؛ پادىشاھلىق گۇلزارىنى قد-لىچ بىلەن سۇغىرىپ مەرھەمەتلىك قولى بىلەن مەزلۇملار ئايىغد-دىن ئادالەتسىزلىك تىكىنىنى سۇغۇرۇۋېلىش ئۇچۇن ياپىيىشىل ساقلىسۇن.

(بەيىت)

شاھلىق ۋە ئۇستۇنلۇكتىن ئۇنىڭ مەقسىتى،
خەلقنى ئەزىزلەش ۋە ئۇلۇغلاش دىنىي.

ئېھسان بىلەن خەلق كۇڭلىنى قىلغاي ئۇ شاد،
ھال سوراپ بار جاھانىنى ساقلىغاي ئاۋات.

ئەلقىسسە، بەلخىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئۇلۇسد-نىڭ ئۇ يەرگە يىغىلغان بارلىق ئەمىرلىرى ۋە سەردارلىرى، جۇملىدىن، ئەمىر شەيخ مۇھەممەد سۇلدۇز، ئەمىر كەيخۇسراۋ خەتلانىي، ئەمىر ئۇلجايتۇ ئەپەردى، ئەمىر داۋۇد دوغلات، ئەمىر سار بۇغاي قىپچاق[443]، ئەمىر جاكۇ بارلاس، ئەمىر مۇئەييىاد ئەرلات، بەدەخشان ۋالىيسى شاھ شەيخ مۇھەممەد، ھۇسەيىن باھادىر ۋە باشقا ئەمىر ـ سەردارلار، شۇنىڭدەك، زامان سەيىدلد-رىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىرى ئۇلارغا ئېتىبار بېرىش زۆرۇر-لۇكى ھەققىدە، «شۇبھىسىز سىلەر ئۇچۇن قىممەتلىك ئاللانىڭ

كىتابى ۋە مېنىڭ ئەۋلادىم بىلەن دوستلىشىش زۆرۈر»[444] دەپ خەۋەر بېرىلگەن، سەيىد بەرەكە، تېرمىز خانزادىلىرى خانزادە ئەبۇل مەئالىي ۋە ئۇنىڭ بۇرادىرى خانزادە ئەلى ئەكبەرلەر ھەمىسى بىر دىلدىن ۋە بىر ئېغىزدىن دىننى مۇستەھكەملەش ۋە مۇسۇلمانچىلىقنى يولغا قويۇشتا ئەمىر سۇلتانلىرىدىن ئالىي دەرىجىلىك ھېسابلانغان ساھىبقىران ئالىيلىرىنى پادىشاھلىققا ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشقا لايىق بىلىپ، بويسۇنۇش باشلىرىنى (ئۇنىڭ) پەرمانى سىزىقىغا قويدى ۋە بىرلىشىپ ئۇ ئالىيلىرىغا يېڭىدىن قەسەمياد قىلىشىپ، بەلنى خىزمەتكارلىققا باغلىدى ۋە تىلىنى سۆزلەشكە چاغلىدى:

(بەيىت)

بەختىيار ئۇلۇغۋارلىق ساڭا يارىشار،
تەخت ـ كۆلاھ ئۇدۇمى ساڭا يارىشار.

قەلبىمىز پۈتۈنلەي پەرمانىڭدىدۇر،
جېنىمىز پۈتۈنلەي پەيمانىڭدىدۇر.

ئالەم شاھلىرى ئىچىدە نامدارى سەن،
باتۇرلار، شىرلار ئىچىدە داڭدارى سەن.

سەن تازىلىدىڭ ھىندى قىلىچ بىلەن يەرنى،
بىمالال ئىگىلە (تەخت) ۋە مەنزىل يولىنى.

جاھان قەھرىتان قىش ئىلكىدىن خالاس بولۇپ، ئاسماندىن ئورۇن ئالغان سۇلتان ئاپتاپ شەرەپ تەختىگە كۆتۈرۈلگەن[445]

ۆە باغۇ - بوستانلار پادىشاھلىقلىرىدا گۈل - رەيھانلار شاھى بولغان ئەتىرگۈل شېخىنىڭ فەرۇزە تۈسلىك تەختىنى تەنتەنە بىلەن بېزىگەن چاغدا، زەپەر خىزمەتكارى سائادەت بىلەن پادىشاھ (تەختىنى) ئورنىتىش رەسمىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا باشلىدى: ئۇ ئالەم يۈزىنى دەھشەت ۆە غەم - ئەندىشە غۇبارىدىن تازىلاپ ئۇنىڭ سەلتەنەت ۆە ئۇلۇغۋارلىق چېدىرىنى ئادەمزات ياشايدىغان زېمىنىنىڭ پۈتۈن ئەتراپىنى چۆرىدەپ تىكتى؛ بۈيۈك لۇك ۆە شانۇ - شۆھرەت بارگاھىنىڭ گۈمبىزىنى بولسا ئاسمان سايىۋىنىدىنمۇ (ئېگىزگە) ئۆتكۈزۈپ، تىنچلىق ۆە ئامانلىق گەلىمىنى سالدى، سەلتەنەت ئاساسىنى تۆت ئاساسى (داۋاملىلىق، مۇقىملىق، ھەشەمەت ۆە ئىپتىخار) بىلەن ئورنىتىپ مۇستەھكەملىدى؛ شاھلىق تاجىنى ئىززەت - شەۋكەت جاۋاھىرلىرى ۆە ھەشەمەت - ئۇلۇغۋارلىق ياقۇتلىرىنى قاداپ ياساتتى.

(بەيىت)

ئامەت يار بولغىنىدا (كىشىگە) بىر كۈن،
دۆلەتنىڭ قارىسى كۆرۈندى پۈتۈن.

شۇ كۈن ھاياتتا ئىدى كۆپ ئۇلۇغ،
باھار پەسلىدىكى بايرامدەك قۇتلۇق.

ساماۋي تەستىق مۇھەندىسى سائادەتمەنلىك دەرىجىسىنى ئىنايەت زىجى[446] جەدۋەللىرىدىن ھېسابلاپ چىقىپ، ئىستلا ۆە نۇسرەت ئۇستۇرلابى[447] بىلەن ئاخىر بەختلىك ئىقبال يۈلتۇزىنىڭ ئېگىزلىكىنى تاپتى.

(بەيىت)

ئۇنىڭدىن كېيىن، سائادەتلىك تەلىيى بولغاندا ئۇستۇن، تۆھپە بەخش يۇلتۇزلار بولمسا توسقۇن.

ساھىبقىران كۆتۈردى تىللا تاجنى،
شاراقلاتتى شاھلىقنىڭ زۇلپىقارىنى.

شاھىنشاھلىق شەرىپى بىلەن باغلىدى كەمەر،
پۈتۈن جاھان ئاڭا بولدى خىزمەتكار.

يامانلارنىڭ قىسقا قىلدى قولىنى،
ھاياتنىڭ يورۇقلۇقىغا ئاچتى يولىنى.

سەردارلار ۋە ئەمىرلەر ئۇلاردا ئادەت تۈسىگە كىرگەن سۇلتانلارنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش قائىدىسىنى ئورۇنداپ، ھەممەيلەن تېز چۆكتى ھەمدە ئېغىزنى قۇتلۇق بولسۇن (دېيىش) ۋە قولنى چاچقۇ (چېچىش) ئۇچۇن ئاچتى.

(بەيىت)

بېشىغا چېچىپ زەر - گۆھەر ھامان،
ئۇنى ئاتاشتى شاھ ساھىبقىران.

شۇ چاغدا ئۇ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك يېشى شەمسىيە يىل

(هېسابىدا) 34كه تولغانىدى. بۇ بەختلىك مۇراسىم 771 - يىلى، يەنى ئىت يىلى قۇرئان نازىل بولغان رامىزان ئېيىنىڭ 12 - كۈنى چارشەنبە (1370 - يىل 9 - ئاپرېل) كۈنى بولغانىدى. زوق - شوق نەزمىچىسى ئىلھاملىنىپ، خىيال سۈ-رۈشنى دەۋر - دەۋرانىنىڭ بويىنى ۋە قۇلىقىغا زىبۇ - زىننەت بېزىكى قىلدى.

(بېيىت)

يەتتە يۈزدىن يەتمىش يىل ئۆتكەنىدى،
تەقدىر شاھغا، پادىشاھلىق ساڭا[448]، دېدى.

خارابلىق توسقى توسقاندا جاھان،
شەرقدىن بولدى قۇياش ئېگىز نامايان.

ئۇ ئاينىڭ يورۇقى كېشىدىن كۆرۈندى،
پەلەك يۈكسەك قىلدى، ئۇ قۇياش ئىدى[449].

«تەمۇر[450] يەنى «ھەدىد»[451] ئاڭا بولدى ئات،
ئۈستۈنلۈكى ئۇنىڭ كۈچلۈك نەچچە قات.

تۆمۈر تاراغاي ئارسلان كەبى سۈلتان،
ئالەمنى كېزىپ چىققان شاھى جاھان.

شۇندىن كېيىن شەرقىي نەسەب بۇ ھۆكۈمران،
جاھاننى ئادالەت بىلەن قىلدى نەۋقىران.

تەقدىر ياققان چاغدا ئىقبال شامىنى،
ئاتارۇت ياندۇردى جەۋزا بەلۋىغىنى[452].

مۇشتەرىي بولغاندا بەختىگە نىسىپ
زۆھرە* مەشىق قىلاتتى ناخشا ئېيتىپ[453].

دىمى مەسىھ[454] بىلەن بولغاچ ھەمخانە،
ئاڭا قۇياش شامى بولدى پەرۋانە.

پارلىغان شامدەك چىقىپ تۇماندىن[455]،
قۇياشتىن تاجنى ئالدى، قىلىچ مىرىختىن.

سائادەت قىرانلىق[456]، خۇددى بىرجىسىدەك[457]،
ئېگىزدە ماكانى، مىسلى ئىدرىسدەك[458]

يەر يۈزىنى زۇلۇمدىن باشتىن - ئاياغ،
قىلىچنىڭ سۈيى يۇيغاندى مۇتلەق.

شەمشىرى زەرەرسىز، جاھان بېغىدىن،
ئاپەت يىلتىزىنى قوماردى تۈپتىن.

قوشۇننىڭ جەڭ گۈرزىسى يەتتى پەلەككە،
ئېلبۇرس تېغىدىن چاڭ كۆتەردى كۆككە.

تېز ئېيتقاندا «قاف» نىڭ نامى «قاف» بولدى[459]،
تىل ئۇچىدىن تېشىشكە مۇيەسسەر بولدى.

قېنى ئۇ قىزىق قان، كۆرەلمەس رەقىب،
ئۇنىڭدىن تەخت ئاساسى بولغاندى ئېگىز.

---

* زۆھرە — ۋېنېرا (چولپان) يۇلتۇزى. — ت

هەر بىر نوتا باغ ئىچىدە بىخ چىقاردى،
قىلىچ بىلەن بېشىنى چېپىپ، قىرقىدى يىلتىزىنى.

(لېكىن) ئاۋۇال بەلخكە بۇرىدى ئېتىنى،
غەمدان قىلىپ ئاچچىق ياۋ ھايات‌ىنى.

دۇشمەننىڭ بېشى، ئايىغى، سارىيى، جايىنى،
ئالتۇنى، كۆمۈشى، بالا ـ چاقىسىنى.

ئەزدى، باغلىدى، قوماردى، كۆيدۈردى،
ئالدى، بۆلۈپ بەردى، سېتىۋالدى، ساتتى.

نادىر بەلگىلەر ۋە ھەقىقىي بېشارەتلەردىن بىرى شۇكى، بۇ پادىشاھنىڭ (تەختكە) ئولتۇرۇش تارىخىنىڭ ئاساسى قەدىمىي كىتاب (قۇرئان) ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان تۆت چوڭ تايانچىغا قۇرۇلغان بولۇپ[460]، ئەڭ بىلىمدان پادىشاھ (ئاللا) نىڭ كالامـ-نىڭ گۈمبىزى — «بەقەرە» سۈرىسى[461] نىڭ روھى ئەنە شۇ (تايانچلار) بىلەن زىننەت تاپقان. ھېچقانداق تەكەللۇپسىز ۋە ماختاشسىز (ئېيتىش مۇمكىنكى)، بۇ قۇتلۇق ۋەقەدىن ئالەم ۋە ئالەم ئەھلىنىڭ مەزكۇر دۆلەت كۈنلىرىنىڭ داۋاملىقلىقىغا ۋە بۇ سەلتەنەتنىڭ مۇستەھكەملىكىگە، باشقا دەۋر ۋە زامانغا قارىغاندا، ئۈمىدى ناھايىتى زوردۇر. شۇنداقكى: «مۆتىۋەر ئائىلە[462] نىڭ ھىمايىسى يەر يۈزىنىڭ ۋە زامانىنىڭ باشقا دىيار ۋە ماكانىغا نىسبەتەن تىنچلىق ۋە ئامانلىق زىلچىسى بىلەن بېزەلگەن؛ ئاھالە ۋە شەھەرلەر ئەھۋالىنىڭ باغلىرى بۈزغۇنچى ۋە بەڭۈاش كىشـ-لەرنىڭ باسقۇنچىلىقى ۋە ئالدىشى تىكىنىدىن تازىلانغان؛ خالايىقـ-نىڭ ئۈمىد كۆچىتى ئادالەت ۋە ئېھسان تامچىلىرىدىن مەقسەت مېۋىسى بەرگەن ۋە تىنچلىق ـ خاتىرجەملىك كۆلەڭگىسىنى چۈـ-

شۇرگەن؛ چوڭ ـ كىچىكىنىڭ تىنچلىق ۋە ئامانلىق ئېكىنزارىدا ئىنئام بۇلۇتىدىن (تامغان) قەتىرىلەردىن ئارزۇ شاخچىسىدا مۇراد مېۋىسى ئۆسكەن؛ گۈزەللەرنىڭ قاش ۋە ماڭلاي چېچىدىن باشقا يەردە ئەگدىللىق ۋە ناتوغرىلىقتىن ئەسەر قالغىنى يوق؛ پىتنە ۋە چېگىچلىك ھەققىدە ئاي يۈزلىكلەر جىلۋىسى ۋە چېچىنىڭ ئۇچىدىن باشقا بىرەر يەردىن خەۋەر كەلمىدى.

(بەيىت)

تەقدىر يېشىپ تاشلىدى كەمەرنى قىلىچ بېلىدىن،
زامان چىقىرىۋالدى كىرىچنى يانىڭ بويىدىن.

ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس تەڭرى پۈتۈن ئەھلى ئىسلامنى پەلەك ئايلىنىپ، يەر تىنچ تۇرغانغا قەدەر[463] بۇ مەشھۇر خانداننىڭ ئادالىتى ۋە مەرھىمىتىدىن راھەت ۋە پاراغەتتە تۇتقاي؛ مۇھەممەد (ئەلەيھىسسالام) ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس خاندانى ھەققى ـ ھۆرمىتى بولغاي!

ساھىبقىران ئالىيلىرى سەلتەنەت ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇش تەختىگە شاھانە ئۇلۇغۋارلىق بىلەن نۇر چېچىپ زىننەت بېغىشلىغانلىقى ۋە

(بەيىت)

غازىي خىسراۋنىڭ بېشىغا سايە سېلىپ،
شاھلىق تەختى تۇرار ئەمدى پەخىرلىنىپ.

(دېگەن) بەيىت مەزمۇنىنىڭ بېشارىتىنى زامانە قۇلىقى تەقدىر تىلىدىن ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن

(بەيىت)

ساھىبقىران ئاچتى گەنج* نىڭ ئاغزىنى،
ئېلىپ بولماس ئىدى ئۇنىڭ سانىنى.

ھۆكۈمدار تەقسىملەر، سوۋغا بېرىۋا،
تۆھپىدىن ئاچكۆزمۇ تويغانىدى ھەتتا.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەربابلىرىدىن ئىبارەت بارلىق ئۇلۇغلىرى ۋە سەردارلىرى ھەر تەرەپلىمە ئىززەت - ئېكرام كۆرسىتىپ، قەدىر - قىممەت ئاساسىنى يۇقىرى كۆتۈردى. ئەمىر ھۈسەيىننىڭ پۈتۈن زاپاس دۇنيالىرى ۋە قىممەت باھا بۇيۇملىرىنى بەھىساب (بۆلۈشكەن) سوۋغىلارغا ۋە ئارمانسىز (قىلىنغان) تۆھپىلەرگە قوشۇمچە قىلدى. (شۇنىڭدىن كېيىن) ھەممىگە ئۆز جايىغا قايتىشقا ۋە ئىنساپ - ئادالەت بۇيرۇتۇنى ئۇ دىيارنىڭ ھاۋاسىدا ئۇچۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى.

ھۆرمەتكە سازاۋەر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ بەلخدىن قايتقانلىقى ھەمدە سەمەرقەند (شەھىرى) نىڭ قەلئە ۋە قورغىنىنى قۇرۇشنى بۇيرۇغانلىقى

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئالەمنى بېزىگۈچى رايى جوغام بارلاسنىڭ ئوغلى مۇرادنى بەلخ ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جايلارنى

---

* گەنج — خەزىنە، بايلىق. — ت

باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. (ئۆزى بولسا) قايتىشقا قارار قىلىپ، ئاللانىڭ پاناھىدا، «كۆڭلى روشەن، ئادالەت ئورنىتىپ ۋە شاد» كېشكە قاراپ يول ئالدى. بەلخدىن سەككىز پەرساخ مۇساپىدىكى جەيھۇن دەرياسى بويىغا (يېتىپ بېرىپ) كېمىلەردىن كۆۋرۈك باغلاپ سائادەت بىلەن (دەريادىن) ئۆتتى. (ئۇ يەردىن مېڭىپ)، كۆڭۈللۈك كېش جىلغىسىدا خۇشكا دەرياسى[464] ساھىلىدىكى خۇشمىش بوستانىغا قونۇش چېدىرىنى تىكتى. دۆلەت ئەربابلىرى-نىڭ كۆزىدە شاد - خۇراملىق نۇرى كۆپەيدى، مەملىكەت دۇش-مەنلىرىنىڭ يۈرىكىنى غەم - ئەندىشە ۋە ئۆلۈم ئوت يالقۇنى ھالدىن كەتكۈزدى. ئالەم پاناھى شاھ

(بەيىت)

ئىززەت ۋە راھەتتە ئۇ جەننەتتەك جايدا،
گويا ياشناپ تۇرغان جەننەت ساريىدا.

ئىككى ئاي تۇردى. ئەيش - ئىشرەت زىلچىسى ئېھسان - ساخاۋەتكە تولغان داستىخاندەك تەكشى سېلىنغان بولۇپ، ئۇمىد دېگىزىگە سىغقان ھەر قانداق مۇراد گۆھىرىنى، ئارزۇ قىلغاندەك چوڭلۇقتا، پەرۋىشلەپ بېرەتتى.

(بەيىت)

قۇتلۇق سائەتتە بەختلىك ياش سۇلتان،
ئۆز دارۇلمۇلكى[465] دە بولدى ھۆكۈمران.

یارده‌مله‌شتی جاهان ئاۋاتلىقىغا،
ئۆلكىنىڭ پىتىندىن خالىيلىقىغا.

ئەينى ۋاقىتتا، ئەنە شۇ ئۆتكەن ۋاقىت ئىچىده خىزمەت قىلىش ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىش ۋەزىپىلىرىده (هازىر) بولغان يېقىنلار، مۇلازىملار ۋە خەيرخاهلارنىڭ (ئۇلارنىڭ ناملىرى يۇقىرىدا قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنىدى) هەممىسىنى شاهانه هۆرمەت ۋە مەرهەمەتلەرگه سازاۋەر قىلدى: (ئۇلارغا) تۆتقان مەۋقەلىرى مەنپەئەتلىرىنى هېسابقا ئېلىپ ئالىي مەرتىۋىلەر ۋە مەنسەپلەر بەلگىلىدى.

(بېيىت)

قەلبى دىيار كەبى ئۇلۇغۋار شاه،
ئۇ گۈزەلىغا بولدى كۆپ خەيرخاه.

لەشكەر سەردارىغا قىلغاچقا رەنج* ،
بەردى قانچىلىغان دىنار بىلەن گەنج.

ئۇلارنى باي قىلدى چېچىپ ئالتۇنلار،
تەكرار بېرىپ يېڭى لىباس ۋە تونلار.

هەركىمگه مەۋقەسىنى هېسابقا ئېلىپ ئۆلكه ۋە ۋىلايەتلەرنى بەلگىلىدى، قابىلىيىتى ۋە ئىقتىدارىغا قاراپ، قەدىر ـ قىممىتىگه يارىشا مەنسەپ تونىنى پېچتى. جۈملىدىن: ئەمىر داۋۇدغا

* رەنج — دەرد، ئەلەم. — ت

ئەمرلىك ۋە ئوردىدىكى مەنسەپىگە قوشۇمچە سەمەرقەندنى باشقۇ-رۇپ تۇرۇشنى، شەھەر باشلىقلىقىنى تاپشۇرۇپ، يەنە باشقا ئىل-تىپاتلارنىمۇ كۆرسەتتى، ئەمىر جاكۇ، ئەمىر سەيفىددىن، ئەمىر ئابباس، ئىسكەندەر، ئالەم شەيخ، ئەلقە قەۋچىن، ئەردەشىر قەۋچىن، تەمۇكە قەۋچىنىنىڭ بۇرادىرى قىمارى ئىيناقلارغا تۇر-كىي (قەبىلە) لەردە سەلتەنەتتىكى مەنسەپىنىڭ ئادەتتىكىسى ھې-سابلانغان لەشكەر ئەمىرلىكى ۋە مۇلازىملىقنى تاپشۇردى؛ ئەمىر ساري بۇغا، ھۇسەيىن بارلاس، ئەمىر ئاقبۇغا، ھاجى مەھمۇد-شاھ، ئەلچى باھادىر، دۆلەتشاھ باخشىلارنى دىۋان ئەمىرى قىلىپ تەيىنلىدى، خىتاي باھادىر، شەيخ ئەلى باھادىر، ئاقتۆمۇر باھا-دىر، تابان باھادىر، دۆكەنە، باخشى شاھ، قاراھىندۇ، تەكە-نەك، ئەپاچى كەلتە، قىران بۇغا ئارسلان، شەيخ ئەلى ۋە ئاقتۆ-مۇرلەرنى باتۇرلارنىڭ سەردارى قىلدى. شۇ يوسۇندا ھەر بىر كىشى دەرىجىسىگە ۋە قۇدرىتىگە قاراپ بىرەر لايىق ئىشقا ۋە مۇناسىپ يۆنىلىشكە تەيىنلەندى.

(بەيىت)

ئىلاھىي تەستىقتىن ئاڭا ياردەم ئەتتى،
ئالەمنى ئىگىلىدى ۋە مەقسىتىگە يەتتى.

ئۇنىڭ ئۇزەڭگىسىدە بىرەر كۇن يۇرگەن كىشى،
سەردارلىق ئېتىغا مىندى ۋە دەۋرانغا يەتتى.

شۇ ۋاقىت ئىچىدە، ئۇ سائادەت ۋە ئىقبال بىلەن شانۇ ـ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغۋارلىق، سەلتەنەت ۋە ئىستىقلال يۇزىنى قۇت-

لۇق پالغا ئىگە فىردەۋىسكە ئوخشاش سەمەرقەند ۋىلايىتىگە قاراتـ
تى. باغلىرىنىڭ گۈزەللىكى، ئىمارەتلىرىنىڭ ئالىيلىقى ۋە سۈـ
لىرىنىڭ راۋانلىقى شۆھرىتىدىن باشقا دىيارلارنى خىجىل قىلىدىـ
غان ۋە ھەر خىل شەھەر ـ ئۆلكىلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى كەلـ
تۈرىدىغان ئۇ مۇبارەك شەھەرنى دۆلەت تۇغىنىڭ مەركىزىگە
ئايلاندۇرۇپ، پايتەخت قىلدى. ئۇ (شەھەر) قورغىنىنىڭ قەلئەـ
سىنى قۇرۇشقا، ئالىي ئىمارەتلەر ۋە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن
قەسىرلەر بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى. ئىشلارنى ئېلىپ بېـ
رىشنى ئەمىرلەرگە تاپشۇرۇپ، ئەمىر ئاقبۇغىنى ئۇ ئىشنى ئاخـ
رىغىچە يەتكۈزۈش ئۈچۈن كېتىدىغان خىراجەتلەر ئۈستىدىن نازا
رەتچى قىلىپ تەينىلىدى.

ئىشلارنىڭ ئورۇندلىشى بىر خىل كېتىۋاتقانلىقى ئۈچۈن
ئۇ ئالىيلىرىنىڭ زۇھالدەك يۈكسەك ھىممىتى، ئىلگىرى ھايات
ھادىسىلىرىنىڭ قارشى چىقىشى تۈپەيلى ئۇ دىيارىنىڭ ئەھۋالىدا
يۈز بەرگەن پېشكەللىكلەرگە ئۆز ئېتىبارىنى قارىتتى. مەرھەمەت
ۋە رەھىمدىللىك مەيىن شامىلى ھەقىقەت ۋە ئادالەت شامىلى
چىقىدىغان تەرەپتىن چىقىشقا باشلىدى. ئىنئامنىڭ بۇلۇتى ئادەتـ
تىكى بۇلۇتنىڭ ئىنئامىدەك بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىنىڭ ئۈمىد
ئېكىنزارىغا يامغۇر ياغدۇرۇشقا باشلىدى. (نەتىجىدە) تېز ئارىدا
سەمەرقەند ئۇ دىنىپەرۋەر جاھان ھاكىمىنىڭ ھۆكۈمدارلىقى ۋە
ئادالىتى بەختىگە، ناھايىتى ئاۋاتلىقىدىن ئاھالە ۋە ياشىغۇچىلارـ
نىڭ كۆپلىكىدىن، دۇنيانىڭ ئەتراپ ۋە چەتلىرىدىن كېلىپ ـ كەتكۈچىـ
لەرنىڭ قاتىلاڭچىلىقىدىن شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇنىڭ داڭقىدىن
شۆھرىتى مىسىر[466]نى ئارقىدا قالدۇردى. چۈنكى سىلەر (ئۇنى) سوـ
رىماي قويدۇڭلار[467]، دېيىلگىنىدەك، مىسىر ھەسەت لىباسىنى
نىل (دەرياسىغا) ئاتتى؛ باغدادنى جەننەتنىڭ نامى بىلەن «دا
رۇسسالام» دەپ ئاتىسىمۇ، ھەسەت ۋە قىزغىنىش (بىلەن تۆكـ
كەن) كۆز يېشىدىن چىرايىدا ئۈزلۈكسىز سەل ئاقاتتى[468].

(بەيىت)

سەمەرقەند (ھۆسىنگە) ھەسەت قىلغاچقا،
باغدادنىڭ كۆز يېشى بولدى دىجلە.

(مەلۇمكى)، ساھىبقىران ئالىيلىرى بەلخگە كېتىۋاتقىنىدا، ئەمىر مۇسا يولدا قەبىلەرچە ھۇمايۇن مەۋكەبىدىن (پادىشاھغا خاس قوشۇندىن) باش تارتىپ قايتىپ كەتتى. ئۇ ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ غەلىبە قازانغانلىقىنى ئاڭلاپ، قېچىپ تۇركىستان[469] تەرەپكە كەتكەنىدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى جەنگى قەۋچىنىنى ئۇنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇ يېتىپ بارغاندا جاڭجال ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. ئەمىر مۇسا يېڭىلىپ قېچىپ يەنگى[470] ئارقىلىق يۇقىرىغا كېتىپ بايلاق ۋە تاغلىقلاردا سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنىدى. ئىككىنچى قېتىم ئەمىر ھۇسەيىننىڭ بۇرادىرى ئەمىر قىزىلغاچ قەتئىي پەرمانغا بىنائەن بىر گۇرۇھ بىلەن يولغا چىقتى. ئەمىر مۇسا ئۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرگەن ھامان يەنە قېچىپ كەتتى. ئەمىر قىزىلغاچ ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، بىراق يېتىشەلمىدى. ئەمىر مۇسا ئۆزىنىڭ ئىككى ھەربىي[471] بىلەن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىبىرغانغا زىندا ھاشىمنىڭ يېنىغا كەتكەنىدى. (ئۇ يەردە) پىتنە ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش يولىغا ئۆتتى، بۇ ئىشتا شۇ دەردجىگە يەتتىكى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، زىندا ھاشىم گويا كى ھايات ئەمەس ئىدى ۋە بارلىق قول ئاستىدىكىلىرى باشقىلارنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى.

(بەيىت)

يامان سۆھبەتتىن يامانغا ھەمسۆھبەت بولغان يامانراق،
بۇ سۆز مەزمۇنىنى چۈشەنگەي كىمكى بولسا داناراق.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئىقبال ۋە بەختىيار چېغىدا قۇرۇلتاي (چاقىرغانلىقى)

شۇ يىلىنىڭ[472] تىر ئېيى[473]دا جاھانگىر ساھىبقىران ئالىيلىرى قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆلكىلەر ۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى يىغىلىشىۋن دەپ بۇيرىدى. پەرمانغا بىنائەن ھەممەيلەن ئىقبال ۋە دۆلەت، زەپەر ۋە نۇسرەتكە ئوخشاش ئالەم پاناھىنىڭ دەرگاھىغا كېلىپ توپلاندى.

(نەزم)

ئەتراپتىن شاھلار ۋە كاتتىباشلار،
كېلىشتى ساھىبقىران ھۇزۇرىغا.

پەقەت مۇھەممەد خوجا ئەپەردىنىڭ ئوغلى زىندا ھاشىم كەلمىدى. ئۇنىڭ دۆلىتى كەينىگە قايتقانلىقى ئۈچۈن بەختتىن يۈز ئۆرىگەنىدى. ئۇ ئالىيلىرى (ئۇنىڭغا) ئىسيان كۆتۈرۈش گۇناھىكارى (بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئېيتىپ) قورقۇتسۇن ۋە قۇرۇلتايغا ئېلىپ كەلسۇن دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچى ئۇنىڭ يېنىغا يېتىپ بېرىپ: «ئەگەر ئىتائەت ۋە بويسۇنۇش تەرەپتە بولساڭ، تېزلىك بىلەن سەلتەنەت پاناھگاھىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىشكە ئالدىرىشىڭ كېرەك» دەپ تاپىنىلانغان سۆزلەرنى يەتكۈزدى. زىندا ھاشىم خۇشامەتچىلىك تىلىنى سوزۇپ دېدى:

(نەزم)

مەن پەرمان قۇلدۇرمەن، خاھ چىللىسۇن، خاھ قوغلىسۇن،
قىلىچ، كېپەن ئالقىنىمدا، گەر خالىسا ئۆلتۈرسۇن.

ئۇ ئەلچىنى ھۆرمەت - ئىززەتلەر بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۆزى كەينىدىن يېتىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قايتۇردى. بىراق ۋەدە-گە ۋاپا قىلمىدى. ئۇ يەردىن بىر كىشى كېلىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرى ئاساسىدا زىندا ھاشىمنىڭ ئېنىق بويسۇنۇشىنىڭ چوڭ يولىدىن قايتقانلىقىنى يەتكۈزدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇنراق، ئەمىر ھۈسەينگە قارشى باش كۆتۈر-گەن ئەمىر پىرىمشاھ ئەرلات ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تىلانچى ساھىبقە-ران ئالىيلىرىنىڭ غەلىبىسىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ شاد - خۇرام بولۇپ، خۇراسان تەرەپتىن ئىتائەت ۋە ساداقەت يۈزىنى سەلتەنەت پاناھگاھىغا قاراتتى. بۇنى بىلىپ قالغان زىندا ھاشىم ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ، بەزمە ۋە ئىشرەت تەييارلىقلىرى (سوۋغاتلار، شاراب ۋە باشقا لازىمەتلىكلەر) نى ئېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چە-قىپ، دەلبە يايلاق مەھەللىسىدە ئۇلارغا زىياپەت بەردى. شاراب تازا كەيپ قىلغاندا، ئاتا - بالىنى تۇتۇپ، ئاياغلىرىنى كىشەنلە-دى ۋە ئۆز بۇرادىرى پىرمۇھەممەدگە تاپشۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا قاراپ: «ئۇلارنى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سا-رىيىغا ئېلىپ بارغىن» دېدى. (لېكىن) يوشۇرۇنچە ئۇلارنى يوق قىلىش ھەققىدە بۇرادىرى بىلەن كېلىشىپ قويغانىدى. پىرمۇ-ھەممەد ئىككىلىسىنى يېرىم كۈنلۈك يولغا ئېلىپ بېرىپ، كېچە-سى ئۆلتۈرۈپ، شۇ كېچىلا بۇرادىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ رايى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەردار بول-غاندا ئەمىر ئۇلجايتۇغا: «ئۇ يەرگە بېرىپ، ئۆز قېرىندىشىڭغا

كايىپ نەسىھەت قىلغىن ۋە (بۇ يەرگە) ئېلىپ كەل. ھايات كۆچىتى قەھر - غەزەپنىڭ ئازغۇن (شامىلى) نىڭ تەۋرىتىشى نەتىجىسىدە يىلتىزىدىن ئۆرۈلمىسۇن» دېدى. كۆپنى كۆرگەن بوۋاي ئۆز قېرىنداشىنى ياخشى بىلەتتى. (شۇڭا) ئۆزۈر تىلى بىلەن: «مەن قورقمەنكى، ئۇنىڭغا نەسىھەتنىڭ پايدىسى يوق ۋە مەن ئىككى ئارىدا ئۇياتتا قالمەن. ئەگەر ئالىي رايى رازىلىق بەرسە، ئوغلۇم خوجا يۆسۈپ بۇ ئىشنى ئورۇنداشقا خىزمەت كەمىرىنى باغلىغاي» دېدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئۆز-رىسىنى ماقۇل كۆرۈپ، زىندا ھاشىمنى توغرا يولغا باشلاپ ئېلىپ كېلىشى ئۈچۈن تايان باھادىر ۋە خوجا يۆسۈپنى ئەۋەتتى. ئۇلار شىبىرغانغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ ئاقىۋىتىنى ئويلىمايدىغان ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ قاماپ قويدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ شىبىرغانغا قوشۇن تارتقانلىقى

ساھىبقىران ئالىيلىرى زىندا ھاشىمنىڭ جۇرئەت قىلىپ شۇنداق ئىشنى قىلغىنىدىن ۋە ھېيىقمىغىنىدىن خەۋەر تېپىپ، غەزەپ ئوتى ئۇنىڭ غۇرۇر ئوچىقىدىن پادىشاھلارغا خاس شەكىلده يالقۇنلاشقا باشلىدى ۋە پۈتۈن لەشكىرى بىلەن كېشىدىن ئۇنىڭغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. پادىشاھلىق تۇغىنى تەڭرى مەدىتىنىڭ مەشىئاتىسى[474] ياستىپ، كۈندىن - كۈنگە ئارتىپ بارىدىغان دۆلەت قوللىنى ساماۋي تەستىق تۇمارى بىلەن بېزىگەنىدى. ئۇ جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شىبىرغان تۇپرىقى غالىب قوشۇنـ-نىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرى (ئايىغى) نىڭ تاقىسىنى سۈيۈش شەرىپىگە (مۇيەسسەر بولغانلىقىدىن) بېشى ئاسمانغا يەتتى. زىندا ھاشىم شۇ يەردىكى قەلئەگە، يەنى «شاھنامە» دە سەفىددىز دەپ ئەسلـ-تىلگەن يەرگە قامىلىۋالدى. ئۇ خاتا رايىنىڭ يۈزىنى توغرا

يولدىن بۇراپ، قارشىلىق كۆرسىتىش ئارقىسىنى شۇ مۇستەھكەم قورغانغا تىرىدى.

(بەيىت)

بىر قورغانكى، ئۇنىڭ ئۇچلىرى،
ئېگىزلىكى خىجالەت قىلار يۇلتۇزنى.

سەيناسى تۇرغۇن يۇلتۇز[475] قورغىنى كەبى،
پەلەك گۈمبىزىگە يېتىدۇ ئۇنىڭكى تېمى.

پەلەكتەك شانۇ ـ شۆھرەتلىك لەشكەرلەر چۇقان سېلىشىپ بۇنداق قورغاننىڭ قەلئە (سېپىلىگە) تەرەپ ـ تەرەپتىن (يوپۇرىلىپ)، گۈمبۇرلىتىپ دۈمباق چېلىشقا باشلىدى. ناغرا ـ سۇناي شاۋقۇنىدىن ۋە جەڭگىۋار باتۇرلارنىڭ نەرسى بىلەن چۇقان ـ سۇرەنىدىن ئاسمان ـ زېمىن خۇددى بوراندا تەۋرىنىۋاتقان دەرەخلەردەك لەرزىگە كەلدى. زىندا ھاشىم بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھەيرەت تۇتۇنى مېڭىسىگە ئۇردى. چىدام ۋە بەرداشلىق خامىنىغا قورقۇنچ ۋە ساراسىمىلىق ئوتى چۈشتى ۋە بىردىنبىر چارە ئامالسىزلىق ۋە مىسكىنلىك قولى بىلەن يېلىنىپ يالۋۇرۇش ئېتىكىنى تۇتۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆردى. ئۇ ئەمىر ئۇلجايتۇدىن يارىدەم تەلەپ قىلىپ، ئۇنىڭغا تايانماقچى بولدى. دەرھەقىقەت،

(بەيىت)

خاتا قىلغان ئۆزرە ئېيتىشى بەرقارار،
توۋا قىلىپ ئادەم ئاتا تاپتى ئېتىبار[476].

ئەمىر ئۇلجايتۇ قىسمەت سەلتەنىتى قۇبۇلخانىسىدا يىغلاپ ـ يالۋۇرۇپ: «زىندا ھاشىم ئايرىلغانلىق گۇناھى ئۈچۈن ئەپسۇس ـ

نادامەت دائىرىسىگە قەدەم قويغانلىقى، نادانلىقى ۋە جىنايەتكارلىقىدىن پۇشايمان ئىكەنلىكى سەۋەبلىك (ئۇنىڭغا نىسبەتەن) كەچۈرۈش ۋە گۇناھىدىن ئۆتۈش ئىمزاسى قويۇلسا، ھەمدە غالىب قوشۇن سائادەت بىلەن قايتىۋەرسە، مەۋجۇت ۋەھىمە ۋە دەھشەت بىسىلغاندىن كېيىن، ئۇ خىزمەتكارلىق ۋە بويسۇنۇش ئۈچۈن قىلىچ ۋە كېپەن بىلەن پەلەككە تەك (ئالىي) دەرگاھقا يېتىپ بارغاي ھەمدە باشقا تەۋەلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغاي» دەپ ئىلتىماس قىلدى. ساھىبقىران ئالىيلىرى «(ئاللانىڭ) مەرھىمىتى سىلەرنىڭ مويسىپىتلىرىڭلارغا (ئەۋەتىلگەن)»[477] دەپ تەكىتلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئەمىر ئۇلجايتۇنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرۈپ، زىندا ھاشىمنىڭ قېنىدىن كەچتى. زىندا ھاشىم دۇشمەنلىك قىلىچىنى بىلمىگەن ئەمىر مۇسانى (ئۆزىمۇ ئۇنىڭ ئالدىمىغا ئۆچقانىدى) (قورغاندىن) ئېلىپ چىقىپ (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ مۇلازىملىرىغا تاپشۇردى. ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئىسلامنى پادىشاھ قوشۇنى خىزمىتىگە ئەۋەتتى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئايىغىنى قايتىش ئۈزەڭگىسىگە قويۇپ، قوشۇنغا ئۆز ئورنىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلدى. ئۇ غەلىبە بىلەن شەھرىسەبزگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دۆلەت ۋە ئىقبال قارارگاھىغا قوندى. ئەمىر مۇسانىڭ گۇناھ ۋە خاتالىقلىرىنى نەقىشلىرىنى گۇناھنى كۆيدۈرگۈچى ئەپۇ سۇيى بىلەن يۇيۇۋېتىپ، شاھانە ئىلتىپات ھامىيسى ئۇنى ئەركىلىتىش ۋە ئەزىزلەشكە باشلىدى؛ ئۇنىڭغا ئاتاپ توي بېرىپ، ئېسىل تونلار بىلەن ھۆرمىتىنى قىلدى. ۋىلايەت ۋە ئەلىنى ئۇنىڭ ئۆزىگە قايتۇرۇپ، تولۇق مۇراد ـ مەقسەتكە يەتكۈزدى. شەك ـ شۇبھىسىز،

(بېيىت)

(بۇ) پادىشاھ دەۋرىگىچە ئەزەل زامانىدىن،
ئۇلۇغلاردىن كەچۈرۈم بولغان، گۇناھ ئاجىزدىن.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ تېرمىز ۋە بەلخگە قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى

ئىلگىرىدىن قازا زىندا ھاشىمنىڭ قىسمىتى سەھىپىسىگە ئاقىۋەت رەقىمى ۋە ئىمزاسىنى قويغانلىقى ئۈچۈن شۇنچە كۆر-سەتكەن مەرھەمەتلەرگە قارىماي، يەنە مەغرۇرلۇق ۋەسۋەسىسى ئۇنى تىنچ - ئامانلىق يولىدىن ئازدۇردى. ئۇ جاسارەت ئايىغىنى بويسۇنۇش يۆنىلىشىدىن چەتكە باستى. كالتا پەملىكىدىن ئارزۇ تىزگىنىنى خىيال قولىغا تاپشۇردى. قىزىقى شۇنىڭدىكى، خانزا-دە ئەبۇل مەئالىيمۇ گەرچە ھايات ئۇنىڭغا مىڭ تىل بىلەن: «زىنھار بۇنداق قىلمىغىن پۇشايمان بولۇرسەن» دەپ قايتا يەت-كۈزگەن بولسىمۇ يەنىلا ئۇنىڭغا (زىندا ھاشىمغا) قوشۇلدى.

كىشىگە گۈمراھلىق* غالىب كەلسە،
سەۋەب بولار ئۇنىڭ ھالاكىتىگە.

(ئىككىيلەن) بىرلىشىپ بەلخ ۋە تېرمىز ئۇلۇسىنى بۇلاپ تالىدى. ئۇلار تەرەپتىن يۈز بەرگەن مەزكۇر خاتا تەدبىر ھەققىد-كى خەۋەر نۇرلىرى ئالىيلىرىنىڭ يارقىن كۆڭلىگە چۈشۈپ، خىتاي باھادىر ۋە ئەرغۇنشاھ بۇدالىغىنى بىر قىسىم لەشكەر بىلەن ماڭلاي شەكىلدە ئەۋەتتى.

---

* گۈمراھلىق — ھەق يولدىن ئېزىش. — ت

(بەيىت)

ھەممىسى كۆڭلى شاد، (قولدا) جەڭ سازى بار،
جاھاننى ئۆرتىگۈچى نۇمۇسلۇق، داڭدار.

ھەممىسى جەڭگىۋار، نەيزە سانجىغۇچىلار،
جەڭگاھ بوسۇغىسىدىن ئۇرۇش ئىزدىگۈچىلەر.

ئىستىكى ئۇلارنىڭ تاج ۋە ئالتۇن كەمەر،
ئالتۇن تەخت ئۇستىدە شاھنى يىقىتار[478].

(بۇ قوشۇنغا) ئۇلارنىڭ پىتنە ـ پاساتىنى باستۇرۇپ، مەردلىك ۋە جاسارەت كۆرسەتسۇن، پەرۋەردىگارىنىڭ ئامانىتى بولغان پۇقرانىڭ ئەھۋالى ئېتىكىنى زالىم زوراۋانلارنىڭ سانجىلىدىغان تىكەنلىرىدىن ئاسرىسۇن دەپ بۇيرىدى.

ئەمىرلەر غالىب قوشۇن بىلەن تېرمىزگە يېتىپ كەلگىنىدە، ئۇ تەرەپتىكى ئاھالە ئامويا دەرياسىغا كېمىلەردىن كۆۋرۈك باغلىغانىدى. (بىراق)، بىر توپ دۇشمەنلەر كېچىدە قېچىپ كۆۋرۈكتىن ئۆتكەن ۋە كۆۋرۈكنى نېرىقى تەرەپتىن بۇزغانىدى. دۇشمەنلەر غالىب قوشۇنىنىڭ قارىسىنى كۆرۈشى بىلەن چىرايى تاتىرىپ، قورقۇنچقا چۈشۈپ قېچىشقا باشلىدى. جان ۋەھىمىسىگە چۈشۈپ (ئاتلارنىڭ) تىزگىنىنى كۆۋرۈك تەرەپكە بۇرىدى ۋە كېچىدە بولغان ئەھۋالدىن غاپىل ھالدا كۆۋرۈككە يېتىپ بارغىنىدا، ئۇنىڭ نېرىقى قىسمى بۇزۇلۇپ يانقىنىنى كۆردى. غالىب قوشۇن باتۇرلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، (تەڭرى) مەدەت بەرگەن قوللىرى بىلەن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى ۋە ئۇ

(بەيىت)

ئالدىدا دېڭىز (دەك) سۇ كەينىدىن ئوق،
ئەجەل كەلمەكتىكى، جان تىترەر قورقۇپ.

شەپقەتتىن ئۈمىد يوق يا ئىستەك جەڭگە،
قېچىشقا يول يوق ھەم قېلىش بۇ يەردە.

ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى قىلىچ زەربىسىدىن ھالاك بولدى. كۆپىنچىسى سۇغا يىقىلىپ، جېنىدىن جۇدا بولدى. پەقەت بىر ئاز كىشى، ئېنىقراقى ئوندىن بىر قىسمىدىنمۇ ئازراقى ئىنتايىن ئازابلار بىلەن قىرغاقتا چىقىۋالدى. زىندا ھاشىم قېچىپ شىبىرغانغا كىرىۋالدى ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەپ، ساقلاپ قېلىش (ئۇچۇن) دۇمبىسىنى ئۆز تەسەۋۋۇرىدا (گويياكى) قورغان تېمىغا يۆلىۋالدى.

جاھانگىر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر جاكۇنى شىبىرغاننى قامال قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى

ساھىبقىران ئالىيلىرى زىندا ھاشىمنىڭ شىبىرغان قەلئەسىگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەمىر جاكۇنى ئۇ يەرنى قامال قىلىشقا تەيىنلىدى. ئۇلار قوشۇن بىلەن سۇدىن ئۆتۈپ شىبىرغان قورغىنىنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالدى ۋە قامال قىلىش قائىدىسى بىلەن قورغاننى چۆرىدەپ ئورۇنلىشىپ قىشنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدى. زىندا ھاشىم گويا تۆشۈكتە قالغان

يىلاندەك بېشىنى تاشقىرىغا چىقىرالمىدى.
باھارنىڭ ھەيۋەتلىك قوشۇنى يېتىپ كەلگەچ،

(بېيىت)

چىمەن كېلىنلىرى تاشلاپ نەزەر،
ياغاچ ئىشكىلەردىن چىقىرىشتى باش.

زىندا ھاشىم ئىلگىرىدىن ئەمىر جاكۇ بىلەن دوست بولغانلىقىنى باھانە قىلىپ، قەلئەدىن چىقىپ كەلدى؛ ئاجىزلىق ۋە مەجبۇرلۇق قولىنى ئۇنىڭ قوغداش ئېتىكىگە مەھكەملەپ، خىجالەت بېشىنى نادامەت ياقىسىدىن چىقاردى ۋە ئۆزۈر - توۋا ئايىغدا تىك تۇردى. ئەمىر جاكۇ ئۇنى (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ مەرھىمىتى خۇشخەۋىرى بىلەن ئۇمىدۋار قىلىپ ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئالەم پاناھىنىڭ دەرگاھىغا يول ئالدى.

ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەمىرلەر بۇ ھەقتە ساھىبقىران ئالىيلىرىغا خەۋەر يەتكۈزدى. زىندا ھاشىم يېتىپ كېلىشى بىلەن بارلىق ئەمىرلەر ئۇنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى. ئەمىر جاكۇ ئەمىرلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇنى ئۇلۇغ ئالىيلىرىنىڭ زىلچىسىنى سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشىشكە مۇيەسسەر قىلدى ۋە شاھانە مەرھەمەتتىن ئۇنىڭ گۇناھلىرىدىن ئۆتۈشىنى تىلىدى. ساھىبقىرانىنىڭ ئەپۇ تىلى ئۇنىڭغا مەرھەمەت كۆرسىتىپ خىتاب قىلدى: «بىز سېنىڭ گۇناھىڭدىن ئۆتۈپ، قېنىڭدىن كەچتۇق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭغا رەھىم قىل ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئېغىر سەۋدانى خىيالىڭغا كەلتۈرمە. چۈنكى دۆلەت ، ئۆز رەھمىتىنى ئۆزى خالىغان كىشىگە خاس قىلىدۇ،[479] (دېگەن ئايەت) دۆلەت خانىسىدىن بىر تون بولۇپ، ئۇنى ئۆزلىرى خالە-

غان كىشىگە كىيدۈرىدۇ ۋە ھەرقانداق ئادەمنىڭ قولى قانچىلىك تىرىشمىسۇن، ئۇنىڭ ئېتىكىگە يەتمەيدۇ».

(بەيىت)

ئۇلۇغلۇق تاجىغا ئېرىشىۋەرمەس ھەرقانداق باش،
جاھان سەرسانىدۇرسەن، بولمىساڭ تەقدىرگە يولداش.

زىندا ھاشىم ئامانلىق كۆلاھى بىلەن بېشىنى پالاكەتتىن (قۇتقۇزۇپ)، قۇلىقىنى پەند ـ نەسىھەت ھالقىسى بىلەن بېزەگەچكە، ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنى ھۆرمەتلەپ ھەر خىل سوۋغاتلار ۋە رىغبەتلەندۇرگۈچى نەرسىلەر: ئالتۇن كەمەر، ئۇچقۇر ئات، نۇرغۇن تۆگە ۋە قېچىر، سان ـ ساناقسىز قوي ھەدىيە قىلدى. مەرتىۋىسىنى ئاشۇردى ۋە ئۇ خىزمەت قىلىش كەمىرىنى باغلاپ، مۇلازىملار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ھۇمايۇن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەتەگە يۈرۈش قىلغانلىقى

772 (1370 ـ 1371) ـ يىلى، يەنى توڭگۇز يىلى ساھىبقىران ئالىيلىرى جەتەگە يۈرۈش قىلىشنى ئۆز ئالىي ھىممىتى ئۈچۈن مەقسەت قىلدى.

(نەزم)

غەلىبە ئالدىدا ماڭغۇچى قوشۇنغا،
ئالىي ھاكىم ئۆزى پاناھ.

يولغا ئاتلاندى سائادەت بىلەن،
زەپەر تىزگىنىدە ھەق مەدىتى بىلەن.

(ئۇ ئالىيلىرى) سەيھۇندىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۈمزە ۋە ئورۇك تۆمۇر ئەل بولۇپ، بويسۇنۇش ۋە خىزمەتكارلىق ھالقىسىنى ئىتائەت قىلىش قۇلىقىغا سالدى. ئۇ ئەل ۋە ئۇلۇس (ساھىبقىران) ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئىختىيارى ۋە ھۆكۈمىگە كىرگەنلىكى ئۈچۈن بەختلىك ساھىبقىران كېپەك تۆمۇرنى ئۇ يەرنى ئىگىلەش ۋە باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى.

(بەيىت)

غەلىبە يېقىنلاپ باراتتى بەختىيار،
تەڭرى ئىجازىتىنىڭ مەدىتى ئاڭا مەدەتكار.

ئاندىن سەلتەنەت پايتەختى ۋە خەلىپىلىك تەختكە قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا كېپەك تۆمۇرنىڭ نانكورلۇق قىلىپ، جاسارەت قەدىمى بىلەن باش تارتىش ۋە دۈشمەنلىك يولىغا قەدەم قويغانلىقى خەۋىرى يېتىپ كەلدى. (بىر چاغلاردا) تاشكەنتتە ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قورساق كۆپكى قىلىپ ئىستەك تىلىدىن ئۆتكىنىگە ئاساسەن، بەھرام جەلايىر ئەمدىلىكتە جاھان پاناھى دەرگاھىنىڭ بەندىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، زوھالغا تەڭلەشكۈچى تەختگاھ مۇلازىملىقىغا قاتناشقانىدى. ئۇ (بەھرام جەلايىر)، ئەمىر ئابباس، خىتاي باھادىر ۋە شەيخ ئەلى باھادىرلار كېپەك تۆمۇر بىلەن جەڭ قىلىشقا يول ئالسۇن، ئۇنىڭ ئىسيان ۋە توپىلاڭ ئوتىنى جان ئالغۇچى قىلىچ سۈيى بىلەن ئۆچۈرسۇن دېگەن جاھاننى بويسۇنغۇچى پەرمان چۈشۈرۈلدى. ئەمىرلەر ۋە

باتۇرلار بۇيرۇقنا بويسۇنۇپ، تېزلىك بىلەن شىجائەت يۇزلىرىنى يولغا قارىتتى.

ئۇلار دۇشمەن ئالدىغا يېتىپ بېرىپ، ھەر ئىككى تەرەپ يۇزمۇيۇز سەپ تارتتى. بەھرام جەلايىرنىڭ كىشىلىرى، سەدا ئەمىرى تېزەكچى بىلەن بىرلىشىپ ئۇنى تۇتۇۋالماقچى بولدى، بەھرام بۇنى سېزىپ قالدى ۋە ئۆزى بىلەن ھەمراھ ئەمىرلەرنى ئارىغا قويۇپ، ئېھتىيات چارىسىنى كۆردى. ئۇلار مۆلچەرگە ئالغان ئوق مەقسەت نىشانىغا تەگمىدى. ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنى سەپ تارتىپ تۇرغان بىر چاغدا، خىتاي باھادىر شەيخ ئەلى باھادىرغا ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىكى ئېھتىيات شەرتلىرى ھەققىدە سۆز قىلغانىدى، شەيخ ئەلى ئۇنىڭغا قۇلاق سالمىدى. خىتاي باھادىر سۆزلىرىمنى پالۋان يامان نىيەت بىلەن ئېيتقان دەپ چۈشەنگەنىكەن دېگەن ئويغا كەلدى. غەزىپى ئوت ئېلىپ، قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ ئايىشەخاتۇن سېپىدىن (كېچىپ) ئۆتۈپ، ئۆزى يالغۇز دۇشمەنلەر سېپىگە ئېتىلىپ، ئۇلاردىن بىر نەچچىسىنى يېقىتتى. ئۇلار كۆپچىلىك بولغانلىقى ئۈچۈن شەيخ ئەلى باھادىرمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، دۇشمەنلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە خىتاي باھادىرنى ئىلتىماس بىلەن ياۋ ئارىسىدىن چىقىرىۋالدى. ئىككىيلەن ساق ـ سالامەت ئۆز قوشۇنلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. يۇز بەرگەن مانا شۇنداق ئاجايىپ ئىشلار ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ (پەرۋەردىگار) تەستىقلىگەن دۆلىتىنىڭ كەچمىشىدىن باشقىسىدا بولالمايتتى. «بۇنداق ئىشلارنى بەخت يار بولمىسا قىلغىلى بولمايدۇ». ئەمىرلەر شۇ ساينىڭ بويىدا دۇشمەنلەر بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ قايتىپ كەتتى. يولدا كېتىۋېتىپ، بەھرامغا يامانلىق قىلماقچى بولغان جەلايىرنىڭ كىشىلىرىدىن بىر توپنى ياساقلا ئېلىپ كەلدى. ئۇلار سائادەت بىلەن يەر سۆيۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغىنىدىن كېيىن، ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇلارنىڭ كېلىشىم تۈزگەنلىكى ۋە قايتىپ كەلگەنلىكىدىن دەرغەزەپ بولدى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ جەڭگە ئىككىنچى قېتىم قوشۇن تارتقانلىقى

دەرھەقىقەت، ئۇلۇغ پەرۋەردىگار ھەربىكەتچان (كىشى) لەرنى ياقتۇرىدۇ ۋە سۆزىدە تۇرمايدىغانلارنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ[480]، دېيىلگىنىگە ئاساسەن، ئامەتلىك ساھىبقىرانىنىڭ يۈكسەك ھىممىتى قايسىبىر ئىشقا كىرىشسە، ئۇنى ئاخىرىغا يەتكۈزمىگىچە كۆڭلى تىنچىمايتتى. ئەمرلەر رەقىبلەرگە نىسبەتەن قىلغان رەھىمدىللىكتىن قەتئىيلىك ۋە جەڭ مەيدانى سۈلھى تۈزۈلۈشىدىن ۋەيران بولدى. چۈنكى،

(نەزم)

تۈلكە بىر ئىتتۈر، جەڭنى بەرباد قىلار،
جەڭ يوقىتىش ئۈچۈن شىر بىلەن سۈلھى تۈزەر.

شۇنىڭ ئۈچۈن شەخسەن ئۆزى ئۇ تەرەپكە (يۈرۈش قىلىشقا) قارار قىلىپ، لەشكەر توپلاش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە پادىشاھ يارلىقى چۈشۈردى. ئەتراپتىكى غالىب لەشكەرلەر ھەربىكەتكە كەلدى.

(نەزم)

شاھ دەرگاھىغا توپلاندى قوشۇنلار،
غەلىبىگە پاناھ زور جەڭگىۋارلار.

چۆل قۇمىدىن ئارتۇق ئۇنىڭ سانى،
جەڭدە شىرەك ئوۋلار دۇشمىنى — ياۋنى.

گۈلدۈرلىگەن بۇلۇت كەبى بىر قوشۇن،
ئۇرۇشقاندا كەسكىن قىلىچتەك گويا.

شاد بولۇپ شاھ ئەۋەتتى لەشكىرىنى،
ئەسلىتەر دەرەخ ياپرىقى، چۆل قۇمىنى.

ھەربىكەتكە كەلگەندە قوشۇنى بىردىن،
تاغمۇ ئېرىپ كەتتى ئۇنىڭ تەپتىدىن.

زەپەر بەلگىلىك تۇغ سائادەت بىلەن سايرام ۋە يەنگىدىن ئۆتكەندە، ئۇ ئالىيلىرى (مۇھەممەد) مۇستاپا ئەۋلادىغا بولغان (ئۇنىڭغا ۋە ئۇلارغا ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالىمى بولغاي) ئاق كۆڭۈللۈكىنىڭ شاراپىتى تۇپەيلى، «غەلىبە بىلەن قورقۇش يۇرۇشتە مەلۇم بولىدۇ»[481] دېيىلگىنىنىڭ كارامىتىدىن بەھرىمەن بولدى ۋە ياۋ قوشۇنلىرى ئۇ ئالىيلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئۆزىدىنلا قېچىپ تارقىلىپ كەتتى. بەختىيار ساھىبقىران سانسىز لەشكەر بىلەن سەنكە ياغاچ مەھەللىسىگىچە باردى. غالىب قوشۇن ئەسىرلەر ۋە نۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. غەلىبە ئايىتى (يېزىلغان) تۇغ سانسىز قىممەتلىك ئولجىلار بىلەن پەرۋەردىگارنىڭ مۇھاپىزىتىدە قايتتى.

ئادۇن قوزى مەھەللىسىدە ئەمىرمۇسا بىلەن زىندا ھاشىم ئىلگىرى ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئۇلارغا نەچچە قېتىم ئىلتىپات ۋە مەرھەمەتلەر قىلغانلىقىغا قارىماي، يەنە ھىيلە ـ مىكىر ۋە خىيانەت قىلىش ئويىغا چۈشتى. ئۇلار خىزىر ياسەۋۈرىنىڭ

ئوغلى ئەبۇئىسھاق بىلەن شۇ توغرىدا مەسلىھەت قىلىپ، ساھىبـ قىران ئالىيلىرى قەراسمان مەھەللىسى[482] گە يېتىپ كەلگەندە، ئۇنى شىكار قىلىۋاتقان چېغىدا ھېيلە بىلەن تۇتۇۋېلىشقا ئەھدە ـ پەيمان قىلدى ۋە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچتى؛ ۋاھالەنكى، ئەقىل ئۇلارـ نىڭ بۇ خام خىيالىغا كۈلەتتى.

(بېيىت)

كالتا پەملىك قىلما، غۇرۇرلۇق ئارسلان،
تۆلكە ئويۇنىدىن بولمىغاي نىمجان.

ئىلگىرى ئۇ ئالىيلىرىغا دۈشمەنلىك قىلىش ھەققىدە ئۆزئارا سۆز قىلىشقان خانزادە ئەبۇل مەئالىي تېرمىزىي ۋە شەيخ ئەبۇل لەيس سەمەرقەندىمۇ ئۇلارغا قوشۇلدى. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولـ غان بىر كىشى يۈز بەرگەن ئەھۋال ھەققىدە ئەرز قەلىمى بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ ئوچۇق كۆڭلى سەھىپىسىگە يازغانـ دى، ئۇلارنى سوراققا ئېلىپ كېلىشكە قەتئىي پەرمان بېرىلدى ۋە ھەممىسىنى يۈزلەشتۈرگەن ھالدا تىزلاندۇرۇپ سوراق قىلـ دى. ھەممىسىنىڭ ئىسيان ۋە خيانەت قىلماقچى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. مەھدى ئۇلىيا ساراي مۇلك خانىم ئەمىر مۇسانىڭ جىيەنى بولغانلىقى ھەمدە ئىپپەت ـ نومۇس پەردىسىدىكى ئاكا بېگى ئۇنىڭ ئوغلىغا بەلگىلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ساھىبقىران ئالىيـ لىرى ئۇنىڭغا قاراپ: «سەندىن ناھايىتى چوڭ گۇناھ سادىر بولغان، بىراق ئىككىمىزنىڭ ئارىمىزدا قېرىنداشلىق بار. (شۇ ۋەجىدىن) ئۇنى ئەپۇ قىلدىم ۋە ئىنتىقام ئېلىشتىن كەچتۇق» دېدى.

(نەزم)

ئاق ساقىلىڭ، قېرىنداشلىق ھۆرمىتى،
ساڭا ھايات ئۇمىدى بەخش ئەتتى.

بولمىسا شۇم خىيالىڭ ئۇچۇن بۇئان،
بېشىڭنى چېپىشقا قىلاتتىم پەرمان.

خانزادىغا شۇنداق دېدى: «نەسەبىڭ شەجەرىسى (مۇھەممەد) پەيغەمبەر ئەھلى بەيتىگە (ئۇنىڭغا ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئاللا-نىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى بولغاي) ئۇلانغانلىقى ئۇچۇن، ھېچ-قاچان بىرەر زەخمەت غۇبارى سېنىڭ ھاياتىڭ ئېتىكىگە قونۇشىنى راۋا كۆرمىسۇن، (لېكىن) سەن نالايىق ئىشلارنى تاشلىمىدىڭ، مەسلىھەت شۇكى، بۇ ۋىلايەتتىن چىقىپ كەتكىن». شەيخ ئەبۇل لەيسىگە ھىجاز سەپىرى[483] گە چىقىشنى بۇيرىدى. ئۇ خىزىر ياسەۋۇرىنىڭ ئوغلى ئەمىر سەيىددىنىڭ خوتۇنىنىڭ بۇرادىرى بولغانلىقى ئۇچۇن شاپائىتى ۋە ئىلتىماسى بىلەن گۇناھى كەچۇ-رۇلدى ۋە پالاكەتتىن قۇتۇلدى. گۇناھلىرىنىڭ ئىزلىرى شاھانە مەرھەمەتلەر سۇيى بىلەن يۇيۇلدى. بويسۇنۇش شەرت بولغان يارلىققا ئاساسەن زىندا ھاشىمنى كىشەنلەپ، سەمەرقەندگە ئېلىپ كەتتى ۋە قاماقتا ساقلىدى. چۇنكى ئۇنىڭ قۇتۇلۇش يولى توسۇل-غانىدى.

(بەيىت)

دۇشمەن ئۆلتۇرۇلگىنى ياكى قامالغىنى ياخشى،
غەزەپ بىلەن يىلتىزىدىن قۇمۇرۇپ تاشلانغىنى ياخشى.

تار توساقنى ئاچقۇچى ۋە توغرا يولنى كۆرسەتكۈچى، يىراق-نى كۆرەلەيدىغان ئەقىل كۆزىدىن چەتتە قالمىسۇنكى، يىلاننى يانچۇققا سىغدۇرۇش ۋە دۈشمەننى دوست دەپ بىلىش ھوشيارلىق ۋە ئاقىۋەتنى ئويلاشتىن يىراقتۇر.

(بەيىت)

تاشلىماس بۆرى يىرتقۇچلىقنى،
چاقمىغىچە تاكى ئۇنىڭ چىشىنى.

تاشلىمىغاي يىلان ئەسلا چېقىشنى،
يەنجىپ تاشلىمىغىچە تاكى بېشىنى.

ساھىبقىران ئالىيلىرى ئەبەدىيلىككە تۇتاش سەلتەنەت تەخ-تىنىڭ قارارگاھى بولغان سەمەرقەندگە قايتىپ، ئىقبال ۋە سائا-دەت بىلەن ئورۇنلاشقاندىن كېيىن شىبىرغان ھاكىمىيىتى ۋە زىندا ھاشىمنىڭ ئورنىنى ئاقبۇغانىڭ ئوغلى بايان تۆمۈرگە بەردى.

(نەزم)

بەختى كېلىپ قىسقا پەيتتە يەر يۈزىنى،
تارتىۋېلىپ خىسراۋلاردىن قۇللارغا بەردى.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ خارەزم ۋالىيسى ھۈسەيىن سوپى ھۈزۈرىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى

ساھىبقىران ئالىيلىرى تەڭرى خاھىشىنىڭ يارىمىدە مەملىكەتنى رەقىبلەر ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىستىلاسى چاڭگىلىدىن ئازاد قىلغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئىلكىگە ئېلىش ۋە (مەلۇم) تەرتىپكە سېلىشقا باشلىدى.

بەش - ئالتە يىلدىن بۇيان كات[484] بىلەن خۇاقنى خارەزم ۋالىيسى قونغىرات ئايمىقىدىن تەڭگەداينىڭ ئوغلى ھۈسەيىن سوپى ئىگىلەپ تۇردى. پادىشاھلىق ھىممىتى ئىلتىپات سايىسىنى ئۆز ئەھۋالى ئۈستىگە تاشلاپ، ئەلقە تاۋاجى[485]نى بىر توپ (كىشىلەر بىلەن) ئۇنىڭ ئالدىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى ۋە ئۇ ئارقىلىق (تۆۋەندىكىچە) خەۋەر يوللىدى: «كات بىلەن خۇاق چاغاتاي ئۇلۇسىغا تېگىشلىكتۇر. ئۆتكەن چاغلاردا ئۇنى ئىگىسىز كۆرۈپ، ئۆز باشقۇرۇشۇڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋاپسەن، ئەمدى لازىمدۇركى، ئۇنى بارلىق تەۋە ۋە تۇتاش (يەرلىرى) بىلەن بىللە بۇ تەرەپ ئەلچىلىرى ئىختىيارىغا قايتۇرغىن. مانا (شۇ ئاساستا) ھەر ئىككى تەرەپ ئارىسىدا سەممىيەت ۋە دوستلۇق يولى ئوچۇق پېتى قالغاي، ئىتتىپاقلىق ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلەش شەرت - شارائىتلىرى يارىتىلغاي». ئەلقە تاۋاجى خارەزمگە يېتىپ بېرىپ مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ، خەۋەرنىڭ مەزمۇنىنى بىر نەچچە قېتىم يەتكۈزدى. ھۈسەيىن سوپى بوش مەيدانداً ئارزۇ تويىنى قوغلاپ يۈرگەندە، (ساھىبقىران) دۆلىتىنىڭ مەيدانى چەۋەندازلىرىنىڭ

ئەپسللىكىدىن بىخەۋەر ئىدى. (شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق) جاۋاب قايتۇردى: «بۇ دىيارلارنى مەن قىلىچ بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنى قىلىچ (كۈچى) بىلەن ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ».

(بېيىت)

دۆلەت كېلىنىنىڭ مەھرى[486] كېسىلگەچ قىلىچ بىلەن،
ئۇنى تالاق قىلىش مۇمكىن پەقەت قىلىچ بىلەن.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئۇ ئورۇنسىز جاۋاب سەلتەنەت قارارگاھىغا يېتىپ كەلگەندە، شاھانە غۇرۇر ئۇنىڭغا يۈزلىنىش ئىستىكىنى ئۇ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك خاتىرىسىگە سالدى. (لېكىن) ئىلىم تەقۋاسىنىڭ موللىقى، ساۋاق ۋە پەتىۋاسىنىڭ پەزىلىتى بىلەن ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى باشقا پەخىرلىك ئىشلار ئۈستىگە بېزەك قىلغان مەۋلانە جالالىدىن كېشىنىڭ (ئۇنى خۇدا رەھمەت قىلغاي) خۇداگۆيلىقى ۋە مۇسۇلمانلىقى بىر كىشىنىڭ غۇرۇرى (قەسىرى) گە پۈتۈن بىر يۈرت ئاھالىسىنىڭ ئىختىلاپ ۋە تەشۋىش مەيدانىغا ئايلىنىشىنى راۋا كۆرمىدى. ئۇ (ساھىبقىران) ئالىيلىرى ھۇزۇرىغا كېلىپ، دۇئا ۋە ھەمدۇسانا ئوقۇغاندىن كېيىن، خارەزمگە بېرىش ھەققىدە ئىجازەت سوراپ، ھۇسەيىن سوپىنى ھەر خىل پەند - نەسىھەت بىلەن غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنى ۋە مېلى تالان - تاراج نىشانى بولماسلىقىغا ھەرىكەت قىلىشنى ئېيتتى. ساھىبقىران ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى ۋە بېرىشقا رۇخسەت قىلدى.

مەۋلانە جالالىدىن خەيرخاھلىق يۈزىنى خارەزمگە قارىتتى ۋە

ئۇ مۇھىم (ۋەزىپە) نى رەھىم - شەپقەت يولى بىلەن ھەل قىلماق- چى بولدى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، دانىشمەن ئۆلىما ۋە دىندار پېشىۋالارغا خاس بولغان نەسىھەت ۋە خۇش مۇئامىلىلىك بىلەن سۆز قىلدى؛ ئىختىلاپنى تۈپتىن بىر تەرەپ قىلىش ۋە پىتنە ئوتىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئايەتلەر ۋە ئىسپاتىغا ھەدىسلەر- نى كەلتۈردى. ئەمما پەيتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ناتىقنىڭ گەپداۋ- لىقى ۋە سۆزگە چېچەنلىكىنىڭ پايدىسى بولمىدى ۋە نەتىجە بەر- مىدى. «قۇلىقى گاس، ئېسى يوق (ئادەمگە) چىرايلىق گەپ قىلىشنىڭ پايدىسى نېمە؟» ھۈسەين سوپى (ئۇ دېگەن) سۆزلەر- نى قوبۇل قىلماي، شۇنداق ھەقىقەتچى ئۇلۇغ كىشىنى قاماپ قويۇشقا جۈرئەت قىلدى. بۇ خەۋەر ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ كەلگەندە

(نەزم)

بۇيرىدى يىغىلسۇن دەپ ئالەم پاناھى،
مۇبارەك دەرگاھىغا لەشكەر - قوشۇننى.

ئىزاهلار

1. «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 26 ـ ئايەت.
2. خەتمەئۇل ئەنبىيا — پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى.
3. سەيىد — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ كىشى.
4. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
5. ئاپتورنىڭ دەسلەپ ئەسىر تۆمۈر، شاھرۇھ ۋە ئىبراھىم سۇلتان سەلتەنەتلىرى تارىخىغا بېغىشلاپ «مۇقەددىمە» ۋە ئۈچ ماقالىدىن تەركىب تاپقان يېرىك ئەسەر يېزىشىنى پىلانلىغانلىقى ۋە ھازىرقى مەۋجۇت قىسىم — «زەپەرنامە» ئۇنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى مەتىنىنىڭ ئاخىرىدا تەكىتلەپ ئۆتۈلگەن.
6. بىر ۋۇجۇدتىن — ئاللانىڭ ئەبەدىي مەۋجۇت زات ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پەلسەپىۋى ئىبارە (ۋەھدەت ئەل ۋۇجۇد).
7. ئالەم ۋە ئۇنىڭ رەڭگارەڭلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاللانىڭ تۇرلۇك ـ تۇمەن رەڭلەرنى ياراتقانلىقى ھەققىدە «قۇرئان كەرىم» نىڭ «فاتىر» سۈرىسىنىڭ 27 — 28 ـ ئايەتلىرىدە ئېيتىلغان.
8. قەدىمدە ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە پەندە يەر ئالەمنىڭ مەركىزىدە بولۇپ قالغان ئاسمان جىسىملىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغان نەزەرىيە. كائىناتتا جىسىملارنىڭ ھەرىكەتتە بولۇشى «قۇرئان كەرىم» نىڭ 36 ـ سۈرە، 38 — 40 ـ ئايەتلىرىدە ئېيتىلغان.
9. «قۇرئان كەرىم»، 2 ـ سۈرە، 30 ـ ئايەت.
10. «قۇرئان كەرىم»، 2 ـ سۈرە، 30 ـ ئايەتتىن. بۇ ئايەتنىڭ تېكىستى مۇنداق: «مەن يەر يۈزىدە خەلىپە (يەنى ئورۇنباسار) يارىتىمەن» دېدى. پەرىشتىلەر: «يەر يۈزىدە بۇزۇقچىلىق قىلىدىغان، قان تۆكىدىغان (شەخسنى) خەلىپە قىلامسەن؟ ھالبۇكى بىز بولساق سېنى پاك دەپ

مەدھىيلەيمىز، مۇقەددەس دەپ مەدھىيلەيمىز» دېدى. ئاللا «مەن ھەقـ
قەتەن سىلەر بىلمەيدىغان نەرسىلەرنى بىلىمەن» دېدى.

11. «قۇرئان كەرىم»، 17 ـ سۈرە، 70 ـ ئايەت.

12. «قۇرئان كەرىم»، 11 ـ سۈرە، 61 ـ ئايەت.

13. مۇئەللىپ ئۆز سۆزى بىلەن بەرگەن بۇ ئىبارىنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىدىكى 17 ـ سۈرىنىڭ 70 ـ ئايىتىدە بېرىلگەن.

14. «قۇرئان كەرىم»، 45 ـ سۈرە، 36 ـ ئايەت.

15. خۇشبۇي نىقابلىق بۇلۇت — رىۋايەت قىلىنىشچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بېشىدا بۇلۇت سايىۋەن بولۇپ تۇرىدىكەن.

16. ئۆمۈچۈك — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۇففارلاردىن قېچىپ غارغا يوشۇرۇنغاندا، غارنىڭ ئاغزىغا ئۆمۈچۈك دەرھال تور باغلىۋەتكەنىكەن.

17. سىدرە — رىۋايەت قىلىنىشچە، يەتتىنچى ئاسماننىڭ تۆپىسىدىكى مېۋىسى ئىنتايىن شېرىن دەرەخ بولۇپ، ئۇ جەبرائىلنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەنزىلگاھى.

18. يەسرىب — مەدىنە شەھىرىنىڭ ئىسلامىيەتكىچە بولغان نامى.

19. ئائىشا — مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا.

20. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.

21. «قۇرئان كەرىم»، 28 ـ سۈرە، 68 ـ ئايەت.

22. مەنجىنىق — ئوتتۇرا ئەسىرلەردە قورغان تاملىرىنى ئۆرۈش ئۈچۈن تاش ئاتىدىغان قورال.

23. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.

24. سۈرۈش — ئاتەشپەرەسلەردە خۇشخەۋەر يەتكۈزگۈچى پەرىشتە.

25. ئەمىر تۈمۈرنىڭ مۇھۇرىگە مۇشۇ سۆز يېزىلغانىدى.

26. ھەرەم — مۇقەددەس جاي. ئادەتتە كەئبەتۇللا.

27. بىدئەت — ئىسلام ئەقىدىسىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىدە كۆرسىتىلمىگەن، قوشۇمچە تەدبىق ياكى تەكلىپ قىلىنغان يوليورۇقلار.

28. موللىلارنى كۆرسىتىدۇ.

29. مۇپتى — شەرئەت قانۇنلىرى يۇزىسىدىن ھۆكۈم چىقارغۇچى.

30. خىلۋەتنىشىن — تەسەۋۋۇپقا ئائىت ئاتالغۇ بولۇپ، يەككە ھايات كەچۈرۈپ خىلۋەتتە ھەقنى زىكىر قىلىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى سوپىلارنى كۆرسىتىدۇ.

31. خىلۋەت سارىيى — يەككە - يېگانە ئاللاغا يېلىنىپ - يالۋۇرىدىغان خىلۋەت جاي.

32. تەۋەججۇھ قىلىش — تەسەۋۋۇپقا ئائىت ئاتالغۇ بولۇپ، خەيرخاھلىق بىلدۈرۈش، ئىخلاس قىلىش مەنىسىدە.

33. كارامەت — ئالدىن بىلىش، بېشارەت قىلىش. تەسەۋۋۇپتا شەخسنىڭ پاكلىنىش يولىدىكى ھالىتى. مەتتىدە ئاللانىڭ كارامىتى كۆزدە تۇتۇلغان.

34. خەزىنىچى — پەرۋەردىگار.

35. ھېيرات ئىدى — ياخشى ئىشلارنى قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

36. يېتۈك زات — ھەر تەرەپلىمە يېتىشكەن شەخس.

37. كەيۋان ئايۇنى — ناھايىتى ئېگىز مەنىسىدە. قەدىمكى زامانداۋلىمي نوجۇمدا زۇھال (ساتۇرن) سەييارىسىنى كەيۋان دەپ ئاتايتتى ۋە ئۇنىڭ ئورنى يەتتە قەۋەت ئاسماننىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدا، يەنى يەتتىنچى قەۋەتتىدە دېيىلەتتى.

38. ئارقاق — رەختىنىڭ ئۆرۈشى بىلەن توغرىسىغا كېسىشىدىغان يېپلىرى.

39. «قۇرئان كەرىم»، 18 - سۈرە، 82 - ئايەت. ئۇنىڭدا ئىككى يېتىم بالا نەزەردە تۇتۇلغان.

40. «قۇرئان كەرىم»، 20 - سۈرە، 50 - ئايەت.

41. مەغرىبىي دىنار — مەغرىب (شىمالىي ئافرىقا) دىكى كانلاردىن قېزىپ ئېلىنىدىغان ئەلا سۈپەتلىك ئالتۇندىن ياسالغان تىللا تەڭگە.

42. مۇئەللىپ بۇ بېيتتە ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئاسمان بىلەن تەڭلىشىپ، يەتتە قەۋەت ئاسمانغا قوشۇمچە يەنە بىر پەلەك (ئاسمان) پەيدا بولدى، دەپ تەكىتلەيدۇ.

43. «قۇرئان كەرىم»، 66 ـ سۈرە، 6 ـ ئايەت.

44. ... ۋەئىننا يەكۈدۇ — «قۇرئان كەرىم»، 68 ـ سۈرە، 51 ـ ئايەتتىن.

45. «قۇرئان كەرىم»، 42 ـ سۈرە، 5 ـ ئايەت.

46. خەلىپىلىك — پادىشاھلىق.

47. ... ئۇ ھەزرەتلىرىنىڭ — ئەمىر تۆمۈرنىڭ.

48. ساھىبقىران — ئومۇمەن پادىشاھ مەنسىدە.

49. تەلەي — ئامەت، قىسمەت، تەقدىر مەنسىدە بولۇپ، يۇنانلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ئېكلىپتىكا* نىڭ شەرقىي ئۈپۈق سىزىقى بىلەن كېسىشىش نۇقتىسى.

50. «قۇرئان كەرىم»، 32 ـ سۈرە، 5 ـ ئايەت.

51. مەۋجۇتلۇق ۋە يوقلۇق دۇنياسى — جىسمانىي ئالەم، بىر تەرەپتىن ۋۇجۇدقا كېلىپ، بىر تەرەپتىن يوقلىشتىن ئىبارەت بولغان پانىي دۇنيا، تەبىئەت. — ت

52. ئىنقىلاب — قۇياشنىڭ تۇرۇشى، يۇنانچە «تروپىك»، يەنى قۇياشنىڭ تروپىك سىزىقىدىن بۇرۇلۇشى.

53. جەدىي بۇرجى — ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئوننىچىسى.

54. ئاناسىر — يەنى تۆت ئېلېمېنت (يەر، سۇ، ھاۋا، ئوت)؛ 12 بۇرجنىڭ ھەر ئۈچى بىر ئونسۇرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئېكلىپتىكىدا بىر ئۈچ بۇلۇڭغا جايلىشىدۇ. سۇپەتلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن: ھەمەل، ئەسەد، ئەقرەب — ئوتقا؛ سەۋر، سۇنبۇلە، جەدىي — تۇپراققا؛ جەۋزا، مىزان، دەلۋە — ھاۋاغا؛ سەرەتان، قەۋس، ھوت — سۇغا مەنسۇپ.

55. پەلەك — بۇ يەردە ئاسمان جىسىملىرى نەزەردە تۇتۇلغان.

56. زۇھەل — ساتۇرن؛ تەبىئىتى ناھايىتى سوغۇق ۋە قۇرۇق.

57. ... تۇپراقتىن ئۆيى — زۇھالنىڭ ئورنى يەردىكى ھەرخىل

---

* ئېكلىپتىكا — قۇياشنىڭ بىر يىل ئىچىدە تۇرغۇن يۇلتۇزلار ئارىسىدا بېسىپ ئۆتكەن يولى.

جايلار (غارلار، چۆل ـ باياۋانلار، خارابىلار ...) دا كۆرسىتىلگەن.

58. «قۇرئان كەرىم»، 59 ـ سۈرە، 24 ـ ئايەت.

59. ھەقىقەت — بۇ يەردە «قۇرئان» نىڭ سۆزلىرى شۇبھىسىز ھەقـ قەتتۇر، دېگەن پىكىر كەلتۈرۈلگەن.

60. ھەربىرىتىكى يۇلتۇزلار — قەدىمكى ئاستىرونوملار ئەقىدىسىدە يەتتە سەييارە. ئۇنىڭدىن يۇقىرىدا سەككىز سفېرا (ئاسمان) دا ھەربىرىتسز يۇلتۇزلار جايلاشقان.

61. ئۇچ يۇقىرى سەييارە — ساتۇرن، يۇپىتېر، مارس، قەدىمكى ئاستىرونوملار چۈشەنچىسىدە يەتتە سەييارىنى يۇقىرى ھەمدە تۆۋەن قىسمـ لارغا ئاجرانقۇچى چېگرا ھېسابلانغان.

62. مۇتلەق ئېگىزلىك — يەنى، ئەڭ يۇقىرى سەييارە ساتۇرن.

63. ... ئۇنىنچى — يەنى جەدى بۇرجىدا؛ ئۇ ئېكلىپتىكا سىزىقىدا ئورۇنلاشقان ئون ئىككى بۇرجدىن ئەڭ يۇقىرىدىكىسى ھېسابلىنىدۇ.

64. ... ئۆيمدۇر — قۇياشنىڭ ئېكلىپتىكا بويلاپ 12 بۇرجدا بولۇـ شى؛ بۇ بۇرجلار ئەينى ۋاقىتتا ئۆيلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى.

65. ئون بىرىنچى بۇرج — دەلۋە بۇرجى؛ ئۇنىڭدا ياخشى خۇلق، ئالىيجانابلىق، ئادالەتپەرۋەرلىك، ئۇلۇغۋارلىق، ئالدامچىلىق ئوخشاش ھاـ لەتلەر قەيت قىلىنغان.

66. تۆتىنچى قوزۇق — ئاستىرولوگىيىدە ئاساسىي تۆت ئۆي (بۇرج) نىڭ 1، 4، 7، 10 باشلىنىشى، يەنى ئېكلىپتىكادىكى ئورۇننىڭ ئۈپۈق ۋە ئاسمان مېرىدىئانى بىلەن كېسىشىشى قوزۇق دەپ ئاتىلىدۇ. تۆتىنچى ئۆي ئۈپۈقنىڭ ئاستىدىكى قىسمىدۇر.

67. ئاتارۇت — مېركۈرىي سەييارىسى.

68. شەرەپ مەنزىلگاھى — ئېكزىلتاشىيە، يەنى بۇنىڭدا سەييارىلار ئەڭ ئېگىزگە كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى تەختىتە ئولتۇرغان پادىشاھلارنى ئەسلىتىدۇ.

69. مۇشتەرىي — ساتۇرن سەييارىسى.

70. مىررىخ — مارس سەييارىسى؛ قەدىمكى مۇنەججىملەر ئەقىدىسـ

ده ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق هامىيسى.

71. سەئىد ئەسغەر — كىچىك بەخت يۇلتۇزى، زۆھرە (ۋېنېرا) سەييارىسى.

72. ئازەر — ئىرانلىقلارنىڭ شەمسىيە يىلنامىسىدىكى توققۇزىنچى ئاي (22 ـ نويابىر — 22 ـ دىكابىر).

73. «قۇرئان كەرىم»، 43 ـ سۈرە، 32 ـ ئايەت.

74. «قۇرئان كەرىم»، 6 ـ سۈرە، 83 ـ ئايەت.

75. «قۇرئان كەرىم»، 4 ـ سۈرە، 54 ـ ئايەت.

76. تۇغرا — ئادەتتە شاهلار پەرمانىنى يېزىشقا قوللىنىدىغان خۇش-خەت، نەسخ نۇسخىسىدىكى خەت تۈرلىرىدىن بىرى.

77. مەتىن ئەرەبچە يېزىلغان.

78. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ۋە ئۇنىڭدا ھەدىس نەزەردە تۇتۇلغان. «تا شۇ كەمگىچە» دېگەن ئىبارىدە شاھرۇھ سەلتەنىتىنىڭ «زەپەرنامە» نىڭ مەزكۇر قۇرلىرى يېزىلىۋاتقان چاغنى كۆرسىتىدۇ.

79. تائەت پەرزلىرى — مۇسۇلمانلارغا بېجىرىلىشى زۆرۈر بولغان ئىبادەتلەر.

80. ئىبادەت نەپىللىرى — مۇسۇلمانلارنىڭ ئىختىيارلىقىدىكى، ئەمما بېجىرسە ساۋاب تاپىدىغان ئىبادەتلەر.

81. قۇرئان تىلاۋەت قىلىش — قۇرئان سۈرىلىرىنى قىرائەت قىلىپ ئوقۇش.

82. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

83. خىلاپەتپاناھ — مەلۇم بىر جاينىڭ ھۆكۈمدارى.

84. پەرىدۇن — فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى قەدىمكى ئىران پادىشاهلىرىدىن بىرى.

85. ئىسفەندىيار — فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە نەزم قىلىنغان تاغ يۈرەك ۋە پالۋان پادىشاھ بولۇپ، ئۇنى رۇستەم ئوقيادىن ئىككى ئۇچلۇق ئوق ئېتىپ، كور قىلىپ ئۆلتۈرگەن.

86. زۇننۇن — يۇنۇس پەيغەمبەرنىڭ لەقىمى بولۇپ، ئەرەبچىدە

«بهلىق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇنى بەلىق يۇتۇپ، يەنە ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ چىقارغان.

87. مالىكى دىنار — رىۋايەت قىلىنىشچە، مەشھۇر ئەۋلىيالاردىن بىرىنىڭ لەقىمى بولۇپ، مالىك كىمىدە سەپەر قىلىپ كېتىۋاتقاندا قانداق-تۇر بىر خۇداسىز ئۇنى دىنارىمنى ئوغرىلىدى دەپ ئەيىبلەيدۇ. شۇ چاغدا مالىك خۇداغا ئىلتىجا قىلىدۇ ۋە بەلىقلار دېڭىز تېگىدىن ناھايىتى كۆپ دىنار ئېلىپ چىقىشىدۇ.

88. ئايەتۇللاھ — باش مۇجتەھىدلەرگە بېرىلگەن ئۇنۋان.

89. مۇجتەھىد — شەرىئەت قانۇنىنىڭ مۇھىم مەسىلىلىرى بويىچە مۇستەقىل ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىلاھىيەت ئىلىملىرى ئالىمى.

90. ... سەكسەن يۇزىنچى — مىلادىي 1400 ـ يىللار. يەنى 15 ـ ئەسىر.

91. «ئەبۇ ناسىر» — زەپەر قۇچقۇچى، شاھرۇھنىڭ تەخەللۇسى سۈپىتىدە كېلىدۇ.

92. ئاللا سۇبھانەۋەتائالا — ئاللا، ئۇنىڭغا مەدھىيە ۋە ئۇلۇغدۇر، دېگەن مەنىدە.

93. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

94. ئىككىنچى ماقالە — ئەسەرنىڭ ئىككىنچى ماقالىسى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن ۋە ئۇنىڭ يېزىلغانلىقى ھەققىدىمۇ يازما مەنبەلەر ئەسكەر-تىلمىگەن.

95. سۈپەتلىرى ۋە مەرتىۋىلىرى — مەتىندە تەسۋىرلەپ ئاتالغۇلىرى بىلەن: «مەناقىب» ۋە «مەۋاقىف» دەپ بېرىلگەن.

96. يۈسۈپ تەلئەت — يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام بولۇپ، «تەۋرات» تىكى رىۋايەتتە ئېيتىلىشچە، يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام ئىنتايىن ساھىبجامال ئە-كەن. شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا يۈسۈپ ھۆسنىدە كامالەتكە يەتكەن كىشىلەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان.

97. سۇلايمان — رىۋايەت قىلىنىشچە، قەدىمكى زاماندا ياشىغان

ئالىيجاناب ۋە دانىشمەن ئۇلۇغ پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ نامى «قۇرئان كەرىم» دە بىر نەچچە سۈرىدە تىلغا ئېلىنغان. ئۇ داۋۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى. سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ قولىدا زۇمرەت كۆزلۈك ئۇزۇك بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاللانىڭ ئىسمى مۆھۈرلەنگەنىدى ۋە ئاسمان - زېمىنىدىكى بارلىق ئىنسى - جىنلار، شامالالار مەزكۇر ئۇزۇك مۆھرىگە ئىتائەت قىلاتتى.

98. ئىبراھىم ماقاملىرى ۋە ئىسمائىل مەنزىللىرى — ئىبراھىم — ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، ئىسمائىل ئۇنىڭ ئوغلى — ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇلار بىر خۇدالىقنى تەرغىب قىلغان. كەئبىنى بىنا قىلغان. مەككىدە ئۇلارنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك زىيارەتگاھلار بار ۋە ھەجگە بارغانلار ئۇ جايلارنى زىيارەت قىلىدۇ، جۈملىدىن كەئبە ھويلىسىدا «ماقامى ئىبراھىم» بار.

99. ئەلى مۇرتەزا — تولۇق ئىسمى ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ (ئەبۇل ھەسەن ئەلى مۇرتەزا)، ئەرەب خەلىپىلىكىدە تۆتىنچى خەلىپە بولۇپ، 661 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن.

100. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

101. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

102. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

103. «قۇرئان كەرىم»، 24 - سۈرە، 35 - ئايەت.

104. «قۇرئان كەرىم»، 24 - سۈرە، 35 - ئايەت.

105. ئابۇ گىلدىن — ئىسلام ئەقىدىسىدە ئاللا ئىنسانىنى دەسلەپ لايدىن يارىتقانلىقى نەزەردە تۇتۇلغان.

106. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

107. سۇبھانۇللەم يەزەل — «ئەي ئاللا ئۆزۈڭ بارداۋرسەن» مەنىسىدە.

108. «قۇرئان كەرىم»، 96 - سۈرە، 4 - ئايەت.

109. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلگەن.

110. «قۇرئان كەرىم»، 68 - سۈرە، 1 - ئايەت.

111. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
112. مىسھەف — كىتاب، توپلام.
113. «قۇرئان كەرىم»، 83 - سۈرە، 26 - ئايەت.
114. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
115. ئابىھايات — ھاياتلىق سۈيى. رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ سۇ مەخسۇس بۇلاقتىن چىقىدىكەن.
116. سەيدۇل مۇرسەلىن — مۇھەممەد پەيغەمبەر.
117. ئەبۇل فەتھ — «غەلىبىنىڭ ئاتىسى» مەنىسىدە.
118. مەتىن ئەرەب تىلىدا.
119. مىللەت — ئىسلام دىنى؛ ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بىر خۇدالىقىنى تەرغىب قىلغان.
120. بۇتپەرەسلەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنى ئوتقا تاشلىغان، بىراق ئۇ ئوتتا كۆيمەي ئامان قالغان.
121. كەئبە ئۆيى ئىشكىنىڭ ئۈدۈلىدا «ماقام ئىبراھىم» دېگەن جاي بار.
122. ئازەر — ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىسى؛ باشقا بىر رىۋايەتتە تاغىسى (ئاتىسىنىڭ ئاكىسى ياكى ئىنىسى) بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشچە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بۇتپەرەستلەر، جۈملىدىن ئاتىسى چوقۇنىدىغان بۇتلارنى چېقىۋەتكەن.
123. ئەھمەد — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام.
124. «ئىبراھىم (ابراھيم)» نامىنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسىدە يېزىلىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا «ھ» ھەرپى ئىككى ئوچۇق كۆزگە ئوخشىتىلغان؛ «ھىممەت» سۆزىدىمۇ شۇنداق. تارىخچىلار بۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم سۇلتان سەلتەنىتىدە تولۇق تىنچلىق - ئامانلىق ھۆكۈمران، چۈنكى ئۇ ئالىي ھىممەت ئىگىسى، دېمەكچى.
125. ئۇچىنچى ماقالە بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. ئۇنىڭ يېزىلغانلىقى ھەققىدە پەندە بىرەر ئېنىق مەلۇمات يوق. پەقەت ئابدۇرازاق سەمەرقەندىينىڭ «مەتلە ئەس سەئدەيىن» ناملىق ئەسىرىدە بىر جايدا ئىبراھىم

سۇلتان ھەققىدە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى يازغان دېگەن خەۋەر بار، خالاس.

126. مەتىن ئەرەب تىلىدا.

127. نەزىرە — مەخسۇس تالاپ ئېلىنىغان ئۇسلۇبتا يېزىلغان شېئىر.

128. دەسلەپكى نۇسخا — قوليازما نۇسخا؛ مۇئەللىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان نۇسخا قاتارلىقلار.

129. مەزكۇر ۋەقەلەردىن — بۇ ۋەقەلەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى يۇقىرىدا ئېيتىلدى.

130. ئۆز ۋاقتىدا چىڭگىزخان ماۋەرائۇننەھرنى ئوغلى چاغاتايغا بەرگەندى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر چاغاتاي ئۇلۇسى دەپ ئاتالغانىدى.

131. خوجەند دەريا سى — سىر دەريا.

132. تاشكەنت چۆلى — ھازىرقى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىي قىسمى.

133. قەرايىت — تۈرك — موغۇل قەبىلىلىرىدىن.

134. ئايماق — ئۇرۇغ، جەمەت، قەبىلە.

135. ماڭلاي — لەشكەرنىڭ ئالدىنقى قىسمى.

136. ئەمىر ھاجى بارلاس — «زەپەرنامە» دە ئېيتىلىشچە، ئەمىر تۆمۈرنىڭ تاغىسى، 762 (1361) - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن.

137. جەمشىد — فىردەۋسنىڭ «شاھنامە» سىدە يېزىلىشچە، قەدىمكى ئىران پادىشاھلىرىدىن بىرى.

138. مەتىنده يېزىلىشى «تەراغاي»؛ ئەمىر تەرەغاي — ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئاتىسى.

139. ... شۇ يىلى — يەنى 761 (1360) - يىلى.

140. ھەق دەرگاھى رەھمىتىگە قوشۇلغانىدى — ۋاپات بولغانىدى.

141. خۇزار — ھازىرقى نامى غۇزار، قاشقا دەريا ۋىلايىتىدىكى شەھەر ۋە ناھىيە.

142. ئۇچراشتى — بۇ ئەمىرلەرنىڭ ناملىرى ئۇلۇغ توقا تۆمۈر،

هاجىبىك ۋە بىكىجەك ئىكەنلىكى يۇقىرىدا مەتىننىڭ ئۆزىدە قەيت قىلىنغانىدى.

143. ئەمىر بايەزىد جەلايىر — خوجەند ۋىلايىتىنىڭ ئەمىرى 762 (1361) - يىلى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قەتل قىلىنغان.

144. ئەمىر ھۇسەيىن ئىبنى مۇسەللەب ئىبنى ئەمىر قازاغان — بەلخ، ھىسارى شادمان ۋە بەدەخشان ۋىلايەتلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى. 771 (1369—1370) - يىلى ئەمىر تۆمۇر بەلخىنى ئىشغال قىلغان چاغدا ئۆلتۈرۈلگەن.

145. چۇ دەريا سى — ھازىرقى چۇ (چۇي) دەريا سى.

146. ئۇغرۇق — (ئەينى: «چىدىر») ؛ لەشكەرلەر كەينىدىن زاپاس ئەسلىھە ۋە باشقا قورال - سايمانلارنى ئېلىپ يۈرگۈچى قىسىم.

147. چەرخ — ئالەم.

148. دەربەندى ئاھەنىن — بايسۇندىن (سۇرخان دەريا ۋىلايىتى) غەربتە سەرىمەس تاغ تىزمىسىدىكى تار دەريا؛ ئۇزۇنلۇقى 2 كىلومېتىر، كەڭلىكى 5—20 مېتىر، قىرغاقلىرىنىڭ نىسپىي كەڭلىكى 150 مېتىر چامىسىدا. قەدىمىي مەشھۇر تاغ يولى بولۇپ، ھازىرقى ئۆزبېكستان چوڭ يولىنىڭ سەل شەرقىدىن ئۆتكەن. يازما مەنبەلەردە ئۇنىڭ نامى ھەرخىل يېزىلغان: پارسچە «دەربەندى ئاھەنىن» (تۆمۇر دەرۋازا)، قەدىمكى تۈركىي تىلدا «تۆمۇر قاپۇغ» (قاپۇغ — دەرۋازا)، ئەرەبچە «باب ئۇل ھەدىد» (تۆمۇر دەرۋازا) موغۇلچە «قەھلەغە» ياكى «قەھلەقە» («قالغا»، «خالغا» — دەرۋازا). قەدىمدە دارانىڭ يېنىدا شۇ نامدىكى ئاھالە ماكانى، قورغانمۇ بولغان. ئۇنى بۇزغالاخانەمۇ دېگەنىدى. ھازىرقى ۋاقىتتا دەربەندى ئاھەنىنىڭ يېنىدا دەربەند يېزىسى بار. بايسۇن تۇمەنى * چېگرىسىدا.

149. ھىسارى شادمان — ۋىلايەت ۋە شەھەر بولۇپ، قەدىمكى نامى شۇمان (ئاساسەن ھازىرقى ھىسار ۋادىسى). مەركىزى شۇ ۋىلايەتتىكى ھىسار قورغىنى يېنىدا بولغان.

---

* تۇمەن — مەمۇرىي رايون نامى. — ت

150. كەسىم (كەشىم) مەھەللىسى — ھازىرقى نامى ئىشكاشىم؛ بەدەخشان ۋىلايىتىدىكى ئافغانىستان بىلەن چېگرىداش جايغا ئورۇنلاشقان ناھىيە مەركىزى.

151. توي — مېھماندارچىلىق.

152. ئەمىر تۇغلۇق سۇلدۇز — «سۇلدۇز» ياكى «سۇلدۇس» — موغۇل قەبىلىسىنىڭ نامى.

153. رۇستەم ئىسفەندىيار، بەھرام — فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى باتۇر قەھرىمانلار.

154. ئۇي يىلى — توغرىسى «ئۈت» (كالا) يىلى؛ تۈركىي مۇچەل ھېسابىدا 2 - يىل.

155. سەبزەۋار ۋىلايىتى — ھىرات ۋىلايەتلىرىدىن بىرى؛ باشقىچە ئاتىلىشلىرى: ئىسفىزار، سەبزار.

156. ئىلياس خوجا ئوغلان — تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى، موغۇلىستان خانى (1362—1364).

157. خۇاق — ھازىرقى خۇە شەھىرى.

158. تۆكەل — مەتبىنده «تەكۈل» شەكلىدىمۇ كەلگەن.

159. پايان — ئادەتتە سۇيى بىرەر كۆلگە قۇيۇلماي، چۆل ۋە قۇملارغا سىڭىپ كېتىدىغان دەريا، ساي، جىلغا. مەتبىنده مۇرغاب دەريا-سىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى نەزەردە تۇتۇلغان.

160. «قۇرئان كەرىم»، 55 - سۈرە، 26 - ئايەت.

161. «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە، 185 - ئايەت.

162. قازايى قەدىر — ئەجەل ۋە قىسمەت.

163. «پەلەك» — ئاسمان، «زىھ» — يەر؛ «تۆمۈر قانۇن - قائىدىلەر توپلىمى» دا بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت كەلتۈرۈلگەن: «تۆتىنچى خەلىپە (ھەزرىتى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپ) تىن (ئۇنىڭغا تەڭرىنىڭ مەرھىمىتى بولغاي) بىر كىشى ئاسمان - يا، يەر - يانىڭ زىھى (يىپى)، ھادىسىلەر (ۋە ئايەت - كۆلپەتلەر) ئوق بولسا، ئىنسانلار ئۇ ئوقيالارغا نىشان بولسا، ئانقۇچى خۇدايىتائالا بولسا، (ئۇنىڭ قۇدرىتى يەنىمۇ ئۇلۇغ

بولغاي) ئادەملەر قەيەرگىمۇ قاچالىسۇن؟ دەپ سورىدى. خەلىپە بېرىپ، ئادەملەر تەكرىنىڭ يېنىغا قاچقاي، دېدى.

164. سەييارە يۇلتۇزلار — ئاسمان جىسملىرى.

165. نەھسى ئەكبەر — (ئەينى: «ئەڭ بەختسىز») — زۇھال (ساتۇرن) سەييارىسى ئاستىرولوگلار نەزىرىدە بەختسىز سەييارىلاردىن بىرى ھېسابلانغان؛ مىررىخ (مارس) سەييارىسىغا «نەھسى ئەسغەر» («ئەڭ كىچىك بەختسىز») دەپ نام بەرگەن.

166. يۇقىرى (ئۇلۇغ) ۋە تۆۋەن (سەپلى) ئالەملەر — ئۇلۇغ ئالەم — زۇھال، مۇشتەرى، مىررىخ ئالەملىرى؛ سەپلى ئالەم — زۇھرە، ئاتاردۇت، ئاي ئالەملىرى.

167. «قۇرئان كەرىم»، 99 ـ سۈرە، 1 ـ ئايەت. بۇ سۈرىنىڭ 1 ـ، 2 ـ ئايەتلىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «زېمىن قاتتىق تەۋرىتىلگەندە، زېمىن (قوينىدىكى) يۈكلىرىنى (يەنى مەدەنلەر، ئوتلار، ئۇلۇكلەرنى) چىقىرىدۇ.»

168. مۇھتەرەم ھەرىمى — خوتۇنى.

169. دىرھەم (دىرھەم) — كۆچىسلىك مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە 7 ـ ئەسىردىن باشلاپ مۇئامىلىدە بولغان پۇل بىرلىكى — كۈمۈش تەڭگە.

170. بەخشىش — ئېھسان.

171. لەھەل — قىممەت باھا تاش، يەنى قىزىل ياقۇت.

172. نەرگىس گۈلىنىڭ ئاساسىي تۈرى تىللارەڭ، يەنى سېرىق، شەكلى تاجسىمان.

173. جۇن قۇربانىي — سوزۇق تاۋۇشلار تەخمىنىي ئوقۇلدى.

174. ماخان — مەرۋ شەھىرىنىڭ يېنىدىكى يېزا. مەرۋ شەھىرى تۈركمەنستانىنىڭ بايرامئەلى شەھىرىنىڭ يېنىدا ئىدى.

175. نافە — بەزىبىر ئاھۇ كىيىكلىرىنىڭ كىندىكى تۈگۈنىدە بولىدىغان خۇشبۇي قارا ماددا، يەنى ئىپار.

176. تۈس — خۇراسانىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بىر شەھىرى. تۈس ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. ھازىر خارابىلىرى مەشھەد شەھىرىدىن 25

كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا.

177. نۇھ دەۋرىنى — نۇھ ئەلەيھىسسالامنى ئادەمىي سانىي (كېيىنكى ئادەم) دەپ ئاتىشىدۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۆز ۋاقتىدا يېگانە تەڭرىگە سېغىنىشنى دەۋەت قىلغانلىقى ھەققىدە قۇرئاندا كۆپ ئەسكەرتىلگەن.

178. نۇھ توپانى — «قۇرئان كەرىم» دە يېزىلىشچە، نۇھ ئەلەيھىسسالام خەلقىنى يېگانە تەڭرىگە سېغىنىشقا دەۋەت قىلغان. بىراق ئۇلار بۇنىڭغا كۆنمىگەن. شۇ چاغدا نۇھ ئەلەيھىسسالام خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ، كۇففارلارنى جازالاشنى سورىغان. يەر يۈزىنى سۇ باسقان، ھەممە غەرق بولغان. پەقەت نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۆزى ياسىغان كېمىگە ئالغانلارلا ھايات قالغان («قۇرئان كەرىم»، 7، 10، 11، 21، 23 ۋە باشقا سۈرىلىرى).

179. نىكۇداربي ھەزارەلەر — كېلىپ چىقىش موغۇل بولغان، پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلق، نىكۇداربىلار — مەزكۇر تائىپىنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بەندى تۇركستان تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ياشايدۇ. موغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان. ھەزارە — نۇرغۇن قوشۇن توپىنىڭ نامى. نىكۇدار — موغۇل شاھزادىسى نىكۇدار (13 ـ ئەسىر)، ئۇنىڭغا بويسۇنغان تائىپە شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

180. «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 159 ـ ئايەت.

181. نامار دىگەر (ياكى «ئەسىر» نامىزى) — كۇن پېتىشتىن بىر سائەت ئىلگىرى ئوقۇلىدۇ. مۇسۇلمانلار بىر كېچە ـ كۇندۇزدە ئادا قىلىشى پەرز بولغان بەش ۋاقىت نامازنىڭ ئۇچىنچىسى.

182. كەيخۇسراۋ — فىردەۋسنىڭ «شاھنامە» سىدە قەيت قىلىنىشىچە، قەدىمكى ئىران پادىشاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان.

183. «قۇرئان كەرىم»، 15 ـ سۈرە، 3 ـ ئايەت.

184. كېش جىلغىسى — كېش دەريا سى (قەشقە دەريا) ۋادىسى.

185. پەلەكلەر پەلىكى — يەتتە قەۋەت ئاسماندىن كېيىنكى سەككە-

زىنچى ئاسمان. ئۇنىڭدا يۇلتۇزلار ئورۇن ئالغان؛ مەتىندە يەنە قىرىق سەككىز كېچە ـ كۈندۈز ئۆتكەنلىكى تەكىتلەنگەن.

186. ئامۇيا دەريا‌سى — ئامۇ دەريا‌سى.

187. پۇلى سەنگىن — دەرە، ژەخش ژادىسى.

188. «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 13 ـ ئايەت.

189. دوغا — شەھەر ھۆكۈمدارى.

190. خەتلان — پەنج دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ساھىلىغا جايلاشقان ژىلايەت. ھازىر تاجىكستانىنىڭ خەتلان ژىلايىتى. نامى قەدىمكى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە خۇتتال ياكى خۇتتالان شەكىللىرىدە يېزىلغان.

191. مەتىن ئەرەب تىلىدا.

192. ئوڭ قانات — قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى.

193. تاشاربق — تەخمىنەن ھازىرقى قاماشى تۈمەنىدىكى تاشقورغان يېزىسى.

194. سول قانات — قوشۇننىڭ سول قانىتى.

195. ئوڭ قانات — قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى.

196. قابايىستەن — كېيىنرەك مەتىننىڭ ئۆزىدە بۇ نام «قايامستەن» شەكلىدە يېزىلغان؛ تەخمىنەن ھازىرقى شەھرىسەبز رايونىدىكى نەمەتان يېزىسى. شەھەرىسەبز بىلەن كىتاب ئارىلىقىدا.

197. ھىراۋۇل — لەشكەرلەرنىڭ ئاۋانگارت قىسمى كەينىدىن ماڭغۇچى ئالدىنقى قىسىم.

198. يەنى ئوڭ قول بىلەن «ئىلىپ — ا» ئوقىنى، سول قولى بىلەن «دال — د» يانى تۇتتى. ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ئىككى ھەرپ شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

199. يانى ئوق ئېتىش ئۇچۇن تارتقاندا ئۇ «نۇن ـ ن» ۋە «دال ـ د» ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ. «ئىلىپ» ئوقيانىڭ ئوقىغا ئوخشايدۇ.

200. بۇ يەردە مۇئەللىپ ئوخشىتىشتىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان.

201. «قۇرئان كەرىم»، 67 ـ سۈرە، 5 ـ ئايەتتىن. بۇ ئايەتتىڭ

تولۇق تېكستى مۇنداق: «(بىز بارلىق ئاسمانلاردىن) ئەڭ يېقىن ئاسمانىنى چىراغلار (يەنى يورۇق يۇلتۇزلار) بىلەن بېزىدۇق ۋە ئۇلارنى (پەرىشتىلەرنىڭ سۆزلىرىنى ئوغرىلىقچە تىڭشاشقا ئۇرۇنغان) شەيتانلارنى ئاتىدىغان نەرسە قىلدۇق (يەنى شەيتانلار يۇلتۇزلاردىن چىققان شولا بىلەن ئېتىلىدۇ)، شەيتانلارغا (ئاخىرەتتە) دوزاخ ئازابىنى تەييارلىدۇق.»

202. «قۇرئان كەرىم»، 12 ـ سۈرە، 100 ـ ئايەت.

203. لەھەڭ — ئومۇمەن دەھشەتلىك دېڭىز ھايۋىنى (كىت، ئاكۇلا بېلىقلىرى).

204. «قۇرئان كەرىم»، 39 ـ سۈرە، 74 ـ ئايەت.

205. «قۇرئان كەرىم»، 9 ـ سۈرە، 25 ـ ئايەت.

206. نەيسان — قەدىمكى رىملىقلار ۋە سۇرىيەلىكلەر يىلنامىسىدا 7 ـ ئاينىڭ نامى؛ گرىنزارىي يىلنامىسىدا ئاپرىل ئېيىغا توغرا كېلىدۇ.

207. «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 126 ـ ئايەت.

208. يام دەريا سى — ھازىرقى جام سېيى بولۇپ، سەمەرمەند ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا.

209. گۆھەر — ئاق رەڭلىك قىممەت باھالىق تاش، لەئلى — قىزىل رەڭلىك قىممەت باھالىق تاش — ياقۇت.

210. لۇ يىلى — 12 مۆچەل ھېسابىدىكى 5 ـ يىلنىڭ نامى، پارسچىدا لەھەڭ يەنى بېلىق، جۇڭگولۇقلاردا ئەجدىھا يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

211. نىل — كۆك بوياق.

212. «قۇرئان كەرىم»، 17 ـ سۈرە، 82 ـ ئايەت.

213. مەھدى ئۇلىيا (ئەينى: «ئۇلۇغ بۆلەنچۈك») — پادىشاھنىڭ چوڭ خوتۇنىغا بېرىلگەن ئۇنۋان.

214. زامان بىلقىسى — (ئەينى: بىلقىسى ئەھد) — رىۋايەت قىلىنىشچە، بىلقىسى قەدىمدە مېسوپوتامىيەدىكى سەبا مەملىكىتىنىڭ ئايال پادىشاھىنىڭ ئىسمى؛ ئۇ سۇلايمان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ياشىغان. قۇرئاندا ئېيتىلىشچە پادىشاھ سۇلايماندا مەلىكە بىلقىسنى كۆ-

رۇش ئىشتىياقى تۇغۇلغان ۋە ئۇنى كەلتۈرۈپ قۇياشقا چوقۇنۇشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قىلىنغان دىنىي ئېتىقادنى سىڭدۈرگەن. باشقا بىر رىۋايەتتە سۇلايمان مەلىكە بىلقىسنى نىكاھىغا ئالغان دېيىلىدۇ.

215. قامار جاي قىلىش — ئوۋ ھايۋانلىرى قامالغان چوڭ قورۇ ھاسىل قىلىش.

216. «قۇرئان كەرىم»، 13 ـ سۈرە، 38 ـ ئايەت.

217. «قۇرئان كەرىم»، 49 ـ سۈرە، 12 ـ ئايەت.

218. «قۇرئان كەرىم»، 13 ـ سۈرە، 41 ـ ئايەت.

219. «قۇرئان كەرىم»، 4 ـ سۈرە، 19 ـ ئايەت.

220. ... پايتەختتىكى — يۇقىرىدا ئەمىر تۆمۈر سەمەرقەندكە كېلىپ تۇرغانلىقى مەتىنىدە يېزىلغانىدى.

221. جويبار — ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە جىلغىلىرى كۆپ جاي؛ بۇ يەردە سەمەرقەند شەھىرى ۋە ئەتراپلىرى نەزەردە تۇتۇلغان. جويبار — جاي، بۇخارانىڭ يېنىدا قەشقە دەريا ۋە باشقا يەرلەردە.

222. تۇرا ۋەچىر — دۈشمەن ئوقىدىن يوشۇرۇنۇش ئۈچۈن ئادەم بويى ئېگىزلىكىدە ياسالغان ۋە كۆچۈرۈپ يۈرۈش مۇمكىن بولغان مەخسۇس قالقان.

223. مورچەل — (ياكى مورچال) — قەلئەنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەتراپىدا قېزىلىدىغان ئورا (چوڭقۇر پىستىرما)؛ بەلگىلەنگەن جاي.

224. بادام دەرياسى — شۇ نامدىكى جىلغا، قارجانتاغدىن باشلىنىپ، چىمكەنت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ ۋە ئارس دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

225. ئەيىۋق يۇلتۇزى (كاپىللا) — سەۋر يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى سۈرەييا يۇلتۇزلار توپىغا مەنسۇپ يۇلتۇز. قەدىمكى ئاستىرونومىيە ئىلمىي ئەقىدىسى بويىچە ئەيىۋق يۇلتۇزى ئادەتتە سۈرەييا يۇلتۇزىنىڭ يارىدەمچىسى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىكەن.

226. قەنبىل (ياكى قەنبۇل) — لەشكەر قىسىملىرىنىڭ ئالدىنقى سېپى (ئاۋانگارد قىسمى).

227. ئىككىلا يورۇنتۇچ — قۇياش ۋە ئاي.

228. ھۇنەين كۇنى — ھىجرىيە 8 ـ يىل شەۋۋالنىڭ 10 ـ كۇنى (مىلادى 630 ـ يىل 30 ـ يانۋار). ھۇنەين مەككىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ۋادى بولۇپ، شەۋۋالنىڭ 10 ـ كۇنى ئۇ يەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن كۇففار ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان ۋە مۇسۇلمانلار باتۇرلارچە كۇرەش قىلىپ غەلىبە قازانغان؛ بىراق ئۇلار كۇففارلارنىڭ كەينىدىن تائىفغىچە كۇزىتىپ بېرىپ، شەھەرنى قامال قىلغىنىدا، ئاخىرغىچە بەرداشلىق بېرەلمەي، قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

229. «قۇرئان كەرىم»، 9 ـ سۇرە، 25 ـ ئايەت.

230. قايامەتەن — 196 ـ ئىزاھاتقا قارالا.

231. قۇياش 21 ـ مايدىن 21 ـ ئىيۇنغىچە جەۋزا بۇرجىدا بولىدۇ.

232. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇئاسى بىلەن يەر يۇزىنى سۇ باسقانلىقى ھەققىدە ئالدىنقى ئىزاھلاردا ئېيتىلغانىدى.

233. يەرنىڭ كالىسى — «يەر كالىنىڭ مۇڭگۇزىدە تۇرىدۇ» دېگەن ئەپسانىۋىي تەسەۋۋۇرنى كۆرسىتىدۇ.

234. پەي — ئوقيانىڭ قىرى.

235. ئوقيانىڭ سۆڭىكى — ئوقيانىڭ ياغاچ دەستىسى.

236. ئەستەرخا كېسىلى — مۇسكۇللارنىڭ ھالسىزلىنىپ شەلۋەرەپ قېلىش ھالىتى.

237. بىيلەك (ياكى بېلەك) ياپىلاق ئۇچلۇق ئوق.

238. «قۇرئان كەرىم»، 13 ـ سۇرە، 11 ـ ئايەت.

239. قالقان — قۇياش.

240. چىن دېڭىزى — تىنچ ئوكيان، يەنى شەرق تەرەپ.

241. بېھىستۇن — ئىراندىكى ھەمەدان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 100 كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان تاغ قىيا تاشلىرى. ئۇنىڭغا ئاھمانىيلار ھۆكۈمدارى دارا I نىڭ بۇيرۇقى بىلەن (مىلادىدىن ئىلگىرى 522 —486) پۈتۈكلەر ئويۇلغان. ئۇلاردا دارا I نىڭ ھەرخىل ئۆلكىلەردە

جەڭ قىلىپ زەپەر قازانغانلىقى ئېيتىلغان.

242. «قۇرئان كەرىم»، 33 ـ سۈرە، 38 ـ ئايەت.

243. ئەقرەب بۇرجى — 12 بۇرجىنىڭ سەككىزىنچىسى.

244. ئوغرىلانغان قىران — قىران — ھەرقانداق ئىككى سەييارىنىڭ بىرلىشىشى، يەنى ئۇلارنىڭ ئېكلىپتىكىسىنىڭ مەلۇم بىر دەرىجىسىدە توقۇنۇشى.

245. ئۇچلۇك قىرانلىرى — 12 بۇرجىنىڭ ھەر ئۇچى بىر پەسىلگە كىرىدۇ ۋە ئېكلىپتىكىدا بىر بۇرجەكتە ياتىدۇ.

246. ئونىنچى قىران — جەدى بۇرجى.

247. «قۇرئان كەرىم»، 94 ـ سۈرە، 5 ـ ئايەت.

248. تىركەش — ئوقدان.

249. باقلان جىلغىسى — ھازىرقى نامى باغلان بولۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندىكى ژادى، ژىلايەت ۋە شەھەر.

250. نەسەف ۋە نەخشەب — قەشقە دەريا ژىلايىتىدىكى قەدىمكى شەھەر بولۇپ، ھازىرقى قەرشى شەھىرىدىن تەخمىنەن 8 كىلومېتىر غەربىي شىمالغا جايلاشقان. خارابىلىرى ھازىرقى ژاقىتتا شۇللۇكتەن نامى بىلەن مەلۇم. نەخشەب شەھىرىنىڭ قەدىمىي نامى 9—13 ئەسىرلەردىكى ئەرەب مەنبەلىرىدە ئاساسەن نەسەف دەپ يېزىلغان. نەخشەب (نەسەف) موغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدە خاراب بولغان ۋە ئۇنىڭ يېنىدا قەرشى شەھىرى بىنا قىلىنغان.

251. جەمشىد — فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دىكى پادىشاھ جەمشىد؛ ئۇنىڭدا ھەمەل كىرىشى بىلەن دېۋىلەر جەمشىدنى كۆتۈرۈپ ئۇچقانلىقى ۋە قۇياش شولىسى چۈشۈپ، ئۇنىڭ تاجىدىن نۇر تارقالغانلىقى نەزم قىلىنغان. مەتنىدە باھار قۇياشىنىڭ نۇرلىرى جەمشىدنىڭ تاجىدىن تارقالغان نۇرغا ئوخشىتىلىدۇ.

252. شەرەپ سارىيى — (شەرەپ ئۆيى، شەرەپ قونالغۇسى ۋە باشقىلار) — ئېكزېلتاتسىيە؛ بېرۇنىينىڭ يېزىشچە، بۇنىڭدا سەييارىلار ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى تەختتە ئولتۇرغان پادىشاھلارنى

ئەسلىتىدۇ.

253. بۇ يەردە گۈل ۋە ئۇنىڭ ياپراقلىرى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى زەھھاك ۋە ئۇنىڭ تەختىگە ئوخشىتىلغان.

254. ... شەھەرنىڭ سىرتىنى — بۇ يەر كانىگىل ئىكەنلىكى مەتىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغان.

255. سەربەدارلار — 14 - ئەسىرنىڭ 30 — 80 - يىللىرىدا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا موغۇللار ۋە يەرلىك فېئودالىلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرى. سەربەدارلار ھەرىكىتىگە ئاساسەن دېھقانلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق يەر ئىگىلىرى، قۇللار قاتناشقان.

256. ... خان — قابۇلشاھ ئوغلان.

257. كېيىنرەك ئەلى دەرۋىشنى ئەمىر تۆمۈرنىڭ پەرمانى بىلەن قەتلە قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان.

258. ئالىقىنىدا شامال — پارسچە ئىبارە بولۇپ، مەنىسى: «ھېچنەرسىسى قالماسلىق»؛ قولى بۇ (غەم) دان بېشىدا — پارسچە ئىبارە بولۇپ، مەنىسى: «ئۈمىدى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈش».

259. 9263 - نومۇرلۇق قوليازمىدىن ئېلىندى. 4472 - نومۇرلۇق قوليازمىدا 777/1375 دەپ خاتا يېزىلغان.

260. ئەھدىنامە — مەكتۇپ شەكلىدە ئەۋەتىلگەن ۋەسىيەتنامە.

261. پەيغام — بۇ يەردە ئاغزاكى خەۋەر مەنىسىدە.

262. توپ — چەۋگان ئويۇنىنىڭ توپىي كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (چەۋگان — ئاتلىق ئويۇنايدىغان توپ ئويۇنى. — ت)

263. بايسۇن — ھازىرقى سۇرخان دەريا ۋىلايىتىدىكى بايسۇن تۇمەنىنىڭ مەركىزى. (تۇمەن — ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەمۇرىي رايون — ت.)

264. سابا شامىلى — تاڭ سەھەردە چىقىدىغان مەيىن شامال.

265. مەۋكەب — پادىشاھنىڭ يېنىدا دەبدەبە بىلەن يۈرىدىغان (كۆپىنچە ئاتلىق) لەشكەرلەر.

266. مۇقەرنەس — ئىمارەتنىڭ تورۇسىنى بېزەشتە قوللىنىلىدىغان نەقىش تۈرى. شەرق مىمارچىلىقىدا 7—8 ـ ئەسىرلەردە پەيدا بولۇپ، تۆمۇربېلەر دەۋرى مىمارچىلىقىدا كەڭ تارقالغان.

267. چاغانا — «زەپەرنامە» نىڭ باشقا نۇسخىسىدا «چاغانىيان» بولۇپ، ھازىرقى سۇرخان دەريا ۋىلايىتىنىڭ قەدىمكى نامى.

268. تەنگى چەكچەك — (چەكچەك جىراسى) — چەكچەر تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جىرا؛ ھازىرقى نامى جەكدەرە (قەشقە دەريا ۋىلايىتىنىڭ دېھقانئاباد تۈمەنى چېگرىسىدا).

269. دېھنەۋ — تەخمىسەن ھازىرقى دېھقانئاباد ناھىيىسىدىكى تۈرالغۇ جاي.

270. تەنگى ھەرەم — قەشقە دەريا ۋىلايىتىنىڭ دېھقانئاباد تۈمەنىدىكى يېزا، 1925 ـ يىلدىن باشلاپ دېھقانئاباد يېزىسى (تۈمەن مەركىزى) بولغان.

271. قاتلىش مەھەللىسى — «چەكدالىك» گە قارالسۇن.

272. چەكدالىك — چەكدالىكنىڭ ئىككى دەريا سى — ھازىرقى چەكچەر تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئۆرە دەريا ۋە كىچىك ئۆرە دەريا سايلىرى (غۇزار دەريانىڭ ئاساسىي تارماقلىرى). دېمەك، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى چەكدالىك (باشقا نامى قاتلىش، يەنى ئىككى دەريانىڭ قوشۇلۇشى)، ھازىرقى پەچەكەمەر سۇ ئامبىرىنىڭ ئورنىدا ئىدى.

273. سەنجەرىيلەر — ئاساسىنى تۈرك — ئوغۇز قەبىلىلىرى تەشكىل قىلغان سەلجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ (11 — 14 ـ ئەسىر) پادىشاھى سۇلتان سەنجەر مالىكشاھ (1086 — 1157) نامى بىلەن ئاتالغان تائىپە.

274. بوردالىق — ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ ساھىلىغا جايلاشقان تۈرالغۇ جاي. 14 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا مەرۋ — قەرشى كارۋان يولىدىكى دەريادىن ئۆتۈش ئورنى ئاساسەن شۇ يەردە بولغان. بوردالىق 15—16 ـ ئەسىردىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى خېلى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، بىراق بۇ دەۋردە كەلىش مەھەللىسى مەشھۇرراق ئىدى. ھازىرقى نامىمۇ بوردالىق

(بۇردالىق) بولۇپ، تۈركمەنستاننىڭ چارجوي ۋىلايىتىگە تەۋە.

275. ھىرات پادىشاھى — شۇ يىللاردا ھىراتتا كۈرت سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى مالىك مۇئىزۇددىن ھۈسەيىن (1331 — 1370) ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

276. قاراۋۇناس — چاغاتاي ئۇلۇسىدا، ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغۇچىلار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ، غەربىي قىسمىدىكى (تۈرك - موغۇل قەبىلىلىرىنى «قاراۋۇناس (چېتىشقان موغۇللار) دەپ ئاتىغان بولسا، غەربىدىكىلەر ئۆز نۆۋىتىدە شەرقىي قىسمىدىكىلەرنى «جەتە» (قاراقچىلار)، ئۆزلىرىنى بولسا پەخىرلىنىپ «چاغاتايلار» دەپ ئاتاشقانىدى.

277. قەرەغاشۇنتۇيا ۋە گۈنبەدى لەۋزلىي (9263 - نومۇرلۇق قولىيازمىنىڭ 406 - بېتىدە: قەرەغاشۇن — تۆبە؛ گۈنبەدىي تەۋزلىي) — تەخمىنەن ھازىرقى قوشتېپە ۋە سەۋزلىگەر - غۇزار تۈمەنىدىكى يېزىلار.

278. «قۇرئان كەرىم»، 65 - سۈرە، 3 - ئايەت.

279. «قۇرئان كەرىم»، 6 - سۈرە، 18 - ئايەت.

280. «قۇرئان كەرىم»، 30 - سۈرە، 5 - ئايەت.

281. بارلىق ۋە يوقلۇق ھەققىدە سوپىلارچە شەرھىي: پەقەت ئاللا ئەبەدىي مەۋجۇت زاتتۇر (ۋەھدەئى ۋۇجۇد)؛ ئىنسان ھەقىقىي يوق بولۇش ئۇچۇن ئۆزلىكىتىن كېچىپ خۇدا بىلەن بىرىكىشى كېرەك.

282. «قۇرئان كەرىم»، 40 - سۈرە، 44 - ئايەت.

283. بۇ بېيىت «زەپەرنامە» نىڭ 9263 - نومۇرلۇق قولىيازمىسىدىن ئېلىندى.

284. «قۇرئان كەرىم»، 65 - سۈرە، 3 - ئايەت.

285. «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە، 159 - ئايەت.

286. شەبگىر قىلىش — تاڭغا يېقىن يولغا چىقىشى.

287. كونا فەزد — ھازىرقى فەزلى يېزىسى، قەشقە دەريا ۋىلايىتىنىڭ نىشان تۈمەنىدە.

288. شىركەنت — «زەپەرنامە» نىڭ تېھران نەشرىدە «شەھرۇ كەنت»؛ ھازىرقى بىشكەنت ئاھالە ئولتۇراق رايونى بولۇپ، قەرشى تۈمەنـ

نىڭ مەركىزى.

289. شەبخۇن (شەبخۇن) قىلىش — كېچىسى ياۋ ئۇستىگە باستۇ-رۇپ بېرىشى.

290. خەندەك — شەھەر ياكى قورغان سېپىلىنىڭ سىرتقى ئايلانما-سىغا ياكى جەڭ مەيدانىدا دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە قېزىلغان چوڭقۇرلۇق. ئۇنىڭغا ئادەتتە سۇ تولدۇرۇلىدۇ.

291. خاكرېز — قەلئە ياكى قورغاننىڭ دۈشمەن ئوقلىرى ۋە ھۇجۇ-مىدىن ساقلىنىش مەقسىتىدە توپا دۆۋىلەپ كۆتۈرۈلگەن تاشقى قىسمى؛ ھۇجۇمنى قايتۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس تۈشۈكلەر قىلىنغان.

292. بارۇ — قەلئە ۋە قورغان سېپىلى.

293. بۇرغا — كاناي ـ سۇنايلارنىڭ بىر خىلى.

294. بۇرج — قەلئە سېپىللىرىگە تۇتاشقان مۇنار بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ بۇرجەكلىرىدە بولىدۇ. قەلئەنىڭ مۇداپىئە ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە ياسىلىدۇ.

295. دەرۋازا كۆۋرۈكى — قەلئە دەرۋازىسىنىڭ تاشقىرىسىدا خەندەك ئۇستىگە قۇرۇلغان كۆۋرۈك بولۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇنى مەخسۇس قۇرۇلما يارىمىدە بىر تەرەپكە كۆتۈرۈپ قويىدۇ.

296. ئېلىۋۇرس تېغى — كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلار.

297. ... قىزىدى ساز — ئوقيا ئوقىنى تۇتقاندا باش بارماق كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

298. ... بولدى ھەمراز — ئوقيانى قاتتىق تارتقاندا، ئۇ ئېگىلىپ ئۇچلىرى قۇلاققا يېتىدۇ.

299. ... ھەربىلەرگە — ئوقلارغا.

300. پەيكان — ئوقنىڭ تۆمۈر ئۇچى.

301. كەپەنەك — كېگىز يېپىنچا.

302. مەتىن ئەرەب تىلىدا.

303. مەنزىلگاھ — قارارگاھ، قونالغۇ.

304. تەھرىر مەجلىسىدە — «زەپەرنامە» گە كىرگۈزۈش لازىم بول-

غان تەپسىلاتلارنىڭ ھەقىقەتلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئىبراھىم سۇلتان بىر توپ مۇتەخەسسىسلەردىن تەشكىللەنگەن تەھرىر مەجلىسى ئاچقانلىقى باشتا ئېيتىلغاندى.

305. يۇسۇف قىسسىسى — فىردەۋسىنىڭ «يۇسۇف ۋە زۇلەيخا» داستانى. شائىر ئۇنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى باغدادتا ياشىغان چاغلىرىدا يازغان. داستانغا قۇرئاندىكى «يۇسۇف» سۈرىسى ئاساس قىلىنغان. فىردەۋسىنىڭ ئۆز «شاھنامە» سى ھەققىدە مەزكۇر يازغانلىرى ئەسلىدە كىنايە بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىر شۇ دەۋردە بۇيۇك داستانىنىڭ قەدىرگە يەتمىگەنلىكىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ. (بۇ ھەقتە ئەبۇل قاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىگە قارالسۇن.) بىرىنچى كىتاب پارسچىدىن شا ئىسلام شامۇھەممەدۇۋ تەرجىمىسى. 1975 ـ يىل نەشرى، 11 ـ بەت).

306. تەرجىمىدىكى 3 — 6 ـ مىسرالار «زەپەرنامە» نىڭ تاشكەنت نۇسخىسىدا يوق. تېھران نەشرىدىن ئېلىندى.

307. ئۇ يەردە — يەنى جەننەتتە؛ بۇ يەردە سۆز ئويۇنى قوللىنىلغان؛ «فىردەۋس» سۆزىنىڭ «جەننەت» دېگەن مەنىسى بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

308. تەكامىشى — (تەگامىشى) — مەتنىدە «نەكامىشى» دەپمۇ يېزىلغان بولۇپ، مەنىسى «كەينىدىن قوغلاش».

309. جەۋانغار — تۈركىي ـ موغۇلچە ئاتالغۇ. تارىخىي مەنبەلەر ۋە لۇغەتلەردە جۇۋانغار، جۇۋۇنغار، جارانغار شەكىللىرىدە يېزىلغانلىقىمۇ ئۇچرايدۇ. «قوشۇننىڭ سول قانىتى» مەنىسىدە.

310. بەرانغار — تۈركىي ـ موغۇلچە ئاتالغۇ. تارىخىي مەنبەلەر ۋە لۇغەتلەردە بۇرۇنغار، بۇرانغار، بورۇنغار شەكىللىرىدىمۇ يېزىلغان؛ «قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى» مەنىسىدە.

311. سەرسەر شامىلى — كۈچلۈك سوغۇق شامال.

312. مەتىن ئەرەب تىلىدا.

313. مەتىن ئەرەب تىلىدا.

314. بۇ نىكاھ ھەققىدە «زەپەرنامە» دە ئاخىرىدىراق يېزىلغان.

315. شۇ قىش — يەنى 767 (1365 — 1366) - يىلنىڭ قىش پەسلى.

316. خەزىنەئى ئامىرە — ئاۋاتچىلىق خەزىنىسى.

317. ئامويانى تەۋەلىرى بىلەن — يەنى ئامويانى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق يەرلەرنى؛ ئامويا خوراساندىن بۇخاراغا باردىغان ئەڭ يېقىن كارۋان يولىدا، ئامۇ دەريا بويىدىكى تۇرالغۇ ئورۇن. باشقا نامىلىرى ئامۇل، ئامۇل ئەش شەت؛ ھازىرقى چارچوي. لېكىن «زەپەرنامە» مەتىندىن مەلۇم بولىدۇكى، 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئامويا ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ ساھىلىدا (ھازىرقى فاراب يېزىسىنىڭ ئورنىدا) بولغان.

318. ئاققىيا — قەشقە دەريا ۋىلايىتى دېھقانئاباد تۇمەنى چېگرىسىدىكى ئېگىزلىك.

319. بەدىر غەلىبىسى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىلىك مۇشرىكلار بىلەن ئېلىپ بارغان دەسلەپكى جېڭى. ئۇ 624 - يىلى 15 (ياكى 17) - مارتتا مەدىنە شەھىرىدىن 150 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبقا ئورۇنلاشقان بەدر قۇدۇقلىرىنىڭ بېشىدا يۈز بەرگەن. جەڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشقان ۋە بەدر غەلىبىسى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. بۇ ۋەقە ھەققىدە قۇرئاننىڭ 8 - سۈرىسىدە ئېيتىلغان.

320. ئۇھۇد ۋەقەسى — مەدىنە شەھىرىدىن 5 كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقان ئۇھۇد تېغىدا 625 - يىل 23 - مارتتا مۇسۇلمانلار بىلەن مەككىلىك مۇشرىكلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان. ئۇنىڭدا مەككىلىكلەر بىر مۇنچە ئۇستۇن كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاخىرغىچە ئۇرۇشماي مەككىگە قايتىپ كەتكەن. بۇ ۋەقە ھەققىدە قۇرئاننىڭ 3 - سۈرىسىدە ئەسلىتىلگەن.

321. سۇلايمانلىق سەلتەنىتى — تەۋراتتا تىلغا ئېلىنغان قەدىمىي دانىشمەن پادىشاھ سۇلايمان ئىبنى داۋۇد (ئۇ ھەقتە قۇرئاندىمۇ 2، 4، 6، 21 - ۋە باشقا سۈرىلەردە تىلغا ئېلىنغان). رىۋايەت قىلىنىشچە سۇلايمان ئەلەيھىسسالام قولىدىكى سېھرىي ئۈزۈك ۋاسىتىسىدا تەبئىەت

هادىسلىرى، جىنلار، دېۋىلەر، ئالۋاستىلار ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزگەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سېھىرلىك ئۈزۈك دېۋىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، ئۇ قىرىق يىل داۋامىدا سۇلايمان تەختىدە پادىشاھلىق قىلغانىكەن.

322. كوردۇك يولى — كوردۇك دېھقانئاباد تۇمەنىدىكى كوردەرە ئېدىرى (دۆڭلۈكى)، دېھقانئاباد يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

323. «زەپەرنامە» نىڭ 9263 نومۇرلۇق نۇسخىسىدا پەقەت ئىككىنچى مىسرا بېرىلگەن.

324. شەيخ سەيفىددىن باخەرزىي — (576 — 658/1180 — 1259) يىللاردا ياشىغان ئاتاقلىق شەيخ - ئالىم، خۇراسانىنىڭ باخەرز شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، بۇخارادا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئىسمى ئەبۇل مەئالىي سەئىد ئىبنى مۇتەخفىد ئىبنى سەئىد ئىبنى ئەلى ئەس سوپى ئەل باخەرزىي شەكلىدىمۇ يېزىلغان.

325. بەكاۋۇل (بۇكاۋۇل) — ئېنىقراقى «بەگاۋۇل»؛ بۇ يەردە «كىچىك قوشۇن توپى» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىپ كەلگەن.

326. «قۇرئان كەرىم»، 96 - سۈرە، 6 - ئايەتتىن. بۇ ئايەتنىڭ تولۇقراق مەزمۇنى 5 - ۋە 6 - ئايەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا مەلۇم بولىدۇ: «(ئاللا) ئىنسانغا بىلمىگەن نەرسىلەرنى بىلدۈردى. شەك - شۇبھىسىز ئىنسان ئۆزىنى باي ساناپ (ئاللاغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ)، راست-تىنلا ھەددىدىن ئاشىدۇ.»

327. ئىھرام — ئۇلۇغ دەرگاھ، ئادەتتە كەئبە زىيارىتى ئۈچۈن ئاتالغان لىباس — ئىككى پارچە ئاق رەخت؛ ئۇنىڭ بىر پارچىسى (ردا) نى مۇرىدىن ئايلاندۇرۇپ ۋە ئىككىنچى پارچىسى (ئىزار) نى بەلدىن پەسكە ئورايدۇ. ئومۇمەن ئىھرام مۇقەددەسلىشىش، پاك بولۇش ھالىتىگە ئۆتۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

328. تۆتكۈل يولى — تۆرتكۈل — ھازىر قاراقالپاقىستانىدىكى تۆر-كۈل شەھىرى، شۇ نامىدىكى تۇمەننىڭ مەركىزى. 14 - ئەسىرنىڭ ئىك-كىنچى يېرىمىدا تۆتكۈلگە بارىدىغان ئاساسىي يول ئاموياً ئارقىلىق ئۆتكەن (يۇقىرىدا «ئاموياً» غا بېرىلگەن 317 - ئىزاھاتقا قارالسۇن).

329. هاجى بارلاسنىڭ خۇراساندا ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئالدىنقى ۋەقەلەر بايانىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن.

330. غازانخان — مەھمۇد غازانخان (1295 — 1304)، ئەلخانىيلار سۇلالىسىدىن، ئىراندا موغۇللاردىن تەختكە ئولتۇرغان يەتتىنچى ھۆكۈمدار.

331. ئەمىر نەۋرۇز ئەرغۇن ئاغا ئوغلى — ئەرغۇن — ئىراندىكى ئەلخانىي ھۆكۈمدار (1284 — 1291).

332. مالىك شەمسىددىن كۇرت — خۇراسان ھۆكۈمدارى. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى رۇكنىددىن بولۇپ، ئاتىسى شەمسىددىننىڭ ئىسمى بىلەن كىچىك شەمسىددىن دەپمۇ ئاتالغان. 1278 — 1294 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن پەخرىددىن كۇرت ھۆكۈمدار بولغان (1294 — 1331).

333. خەستار قەلئەسى — مەنبەلەردە كۆپىنچە خەيسارى غۇر شەكلىدە يېزىلغان؛ ھىراتنىڭ شەرقىدىكى تاغلار ئارىسىدىكى قورغان.

334. بۇ پىتنىنى خوجا سەدرىددىن ئۈيۈشتۈرغانلىقى «مۇقەددىمە» دە ئېيتىلغان.

335. ماڭقوت — (ماگۈت، ماڭخۇت) — موغۇل قەبىلىسىنىڭ نامى.

336. ئەبۇ سەئىد — ئەلخانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئىران تەختىگە ئولتۇرغان توققۇزىنچى موغۇل ھۆكۈمدارى (1316 — 1335). ئۇنىڭدىن مىراسخور پەرزەنت قالمىغان.

337. ئەمىر چوپان سۇلدۇز — ئەلخانىي سۇلتانلىرىدىن غازانخان، ئۇلجايتۇ ۋە ئەبۇ سەئىد سەلتەنىتى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ لەشكەر باشلىقى بولغان. سۇلتان ئەبۇ سەئىد پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپكى ئون يىلىدا (1327 - يىلغىچە) ئۇ (سۇلتان ئەبۇ سەئىد) تېخى ياش بولغانلىقى ئۈچۈن سەلتەنەتنى باشقۇرۇپ تۇردى.

338. «مۇقەددىمە» دە ئۇنىڭ 728 (1327) - يىلى ئۆلتۈرۈلۈپ كاللىسى سۇلتان ئەبۇ سەئىدكە ئەۋەتىلگەنلىكى ئېيتىلغان.

339. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
340. «زەپەرنامە» نىڭ 4472 - نومۇرلۇق قوليازمىسى.
341. «قۇرئان كەرىم»، 4 - سۈرە، 86 - ئايەت.
342. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
343. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.
344. جويبارى مەھەللىسى — غۇزار دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى.
345. قوزىمۇنداق مەھەللىسى — تەخمىنەن قەمەشى تۇمەنىدىكى قىزىل تىنا يېزىسى.
346. نۇسخىلاردا ھەرخىل يېزىلغان: 9263 - نومۇرلۇق قوليازما-نىڭ 476 - بېتىدە: «بارات خوجا»؛ تېھران نەشرىدە: «بايان خوجا».
347. نەۋقەت — كېش — نەسەف يولىدىكى قەدىمىي شەھەر؛ 10 — 13 - ئەسىرلەر يازما مەنبەلىرىدە «نەۋقەد — قۇرەيش» شەكلىدىمۇ يېزىلغان. تەخمىنەن ھازىرقى قەشقە دەريا ۋىلايىتىنىڭ قاماشى تۇمەنىدىكى قارا باغ يېزىسى.
348. چوق (جوق) — تۈركچە سۆز بولۇپ، ئادەم، ئۇچارقانات ۋەھاكازالارنىڭ توپى.
349. جىبا (جىيبا، جېبا، جىيبە) — تۈركچە سۆز؛ مۇداپىئە كىيىملىرى: ساۋۇت قاتارلىقلار.
350. ئابى رەھمەت دەريا سى — سىياب (سىياھاب، قاراسۇ) ئۆستەڭنىڭ ئوڭ تارمىقى؛ سەمەرقەند شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان كوھاك (چوپان ئاتا) تۆپلىكى ئېتىكىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، زەرەپشان دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ.
351. فەريانكەنت ۋە ساغارچ — سۇغدىنىڭ قەدىمىي مەھەللىلىرىدىن بىرى بولۇپ، 12 — 13 - ئەسىرلەر مەنبەلىرىدە ئىشتىخانغا تەۋە دېيىلگەن. مەھمۇد ئىبنى ۋەلى (17 - ئەسىر) ئۇلارنى ئاۋات شەھەر ۋە يېزىلار دەپ يازغان؛ 18 - ئەسىردىمۇ ئاۋات جايلار دەپ تىلغا ئالغان. تەخمىنەن ھازىرقى سەمەرقەند ۋىلايىتىنىڭ ئاق دەريا تۇمەنىدىكى يېڭى قورغان يېزىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى.

352. بەھرام قىساس — بەھرامدەك قىساس ئالغۇچى؛ بەھرام مىرىخ (مارس) سەييارىسى، قەدىمكى مۇنەججىملەر ئەقىدىسىدە ئۇرۇش ھامىيىسى.

353. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.

354. ... دەريانىڭ — ئامۇ دەريانىڭ.

355. ... نېرىقى تەرىپىدىن — ماخاندىن.

356. سەمەرقەند دەريا سى — بۇ يەردە زەرەپشاننىڭ سول تارمىقى، يەنى قارا دەريا نەزەردە تۇتۇلغان.

357. قاراچۇق — تەخمىنەن نۇراتە تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان قارا تاش يېزىسى، غەللە ئارال تۇمەنىدە.

358. سالار بۇلاق — تەخمىنەن ھازىرقى سەمەرقەنت ۋىلايىتىنىڭ ئۇرگۇت تۇمەنىدىكى بەشبۇلاق يېزىسى.

359. تېھران نەشرىنىڭ 121 - بېتىدە: «ئۇلجايتۇ ئەپەردىنىڭ ئوغلى».

360. بۇلۇنغۇر دەريا سى (بۇلۇنغۇر ئۆستىكى) — زەرەپشان دەريا سىدىن سۇ ئالىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى قاناللاردىن بىرى (مىلادىدىن ئىلگىرى قېزىلغان) بولۇپ، ئۇلۇغ يېزىسىدىن باشلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 90 كىلومېتىر، سۇيىنىڭ سۇغىرىشتىن ئاشقان قىسمى ئاق دەريا غا قۇيۇلىدۇ.

361. رەبائى مالىك — جىزرەخ ۋىلايىتىنىڭ زەمەن رايونىدىكى رەۋات يېزىسى.

362. نۇسخىلاردا يېزىلىشتا پەرقلەر بار. 4472 - نومۇرلۇق قولىيازمىدا «خەرمەن» 9263 - نومۇرلۇق قولىيازمىنىڭ 50 - بېتىدە «جەزمەن» دەپ يېزىلغان.

363. دىزاق — ھازىرقى جىزەخ شەھىرى.

364. يەتتە قۇدۇق يولى — تەخمىنەن ھازىرقى تاشكەنتنىڭ «جىززەخ» ئايتوموبىل يولى (شىمالىي يول)

365. خاۋەس مەھەللىسى — ھازىرقى سىر دەريا ۋىلايىتىدىكى خاۋاس

مەھەللىسى.

366. مەتىندە ئەمىر تۆمۈرنىڭ شۇ كۈنىلا دىزاققا ھۈجۈم قىلغانلىقى، شۇنىڭدەك تاشكەنتتىن سەمەرقەند تەرەپكە بارىدىغان ئاساسىي يوللارنىڭ توسۇۋېلىنغانلىقى ۋەجىدىن، خوجەند دەرياسى دېگەندە بۇ يەردە ئادەتتىكىدەك سىر دەريانى ئەمەس، بەلكى زەمىن دەرياسىنى نەزەردە تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

367. «قۇرئان كەرىم»، 80 - سۈرە، 34 - ئايەت.

368. خۇمرەك مەھەللىسى — ئاھەنگەران دەرياسى ساھىلىدىكى، ئۇنىڭ سىر دەريانا قۇيۇلۇش قىسمىدىكى مەھەللە؛ ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

369. ئافكۆتەل — تەخمىنەن ھازىرقى جىززەخ ۋىلايىتىنىڭ بەخمەل رايونىدىكى ئاقتاش يېزىسى.

370. قاراموم (قەتران) — ياغاچ، تورف، تاشكۆمۈر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ھاۋاسىز قىزدۇرۇپ ئېلىنىدىغان قويۇق قارا ماددا.

371. پارسىن كېچىكى — ئاھانگەران دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇشىدىن جەنۇبراققا جايلاشقان سىر دەرياسىدىكى كېچىك.

372. سايرام — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي شەھەر. ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ چىمكەنت شەھىرىدىن 12 كىلومېتىر شەرقتە. قەدىمكى نامى ئىسپىجاب.

373. چىمكەنت يېزىسى — ھازىرقى چىمكەنت شەھىرى. قازاقىستانىنىڭ چىمكەنت ئوبلاستىنىڭ مەركىزى.

374. قىشلاش ئورنى — قىشنى ئۆتكۈزىدىغان جاي.

375. ئەرھەك ساراي — قەدىمكى تۇخارىستان ۋىلايىتىدىكى ئەرھەك شەھىرى بولۇپ، 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئەرھەك ساراي دەپ نام ئالغان؛ تەخمىنەن 16 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇنى ئىمام (ھازىرقى ئىمام) دەپمۇ ئاتىغان. ھازىرقى نامى ئىمام ساھىب بولۇپ، پەنج دەرياسىنىڭ سول ساھىلىدا، يەنى ئافغانىستاندا.

376. مەتىن ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.

377. «قۇرئان كەرىم»، 49 - سۈرە، 9 - ئايەت.

378. «قۇرئان كەرىم»، 4 - سۈرە، 128 - ئايەت.

379. سەفا كەئىبىسى — مەتىنىدە ئىككى خىل مەنىدە بېرىلگەن. 1) «سەفا كەئىبىسى» — سىمىمىيىلىك كەئىبىسى؛ 2) «سەفا كەئىبىسى» — كەئىبىنىڭ يېنىدىكى سەفا ۋە مەرۋە تۆپىلىكلىرىنىڭ نامى؛ كەئبە زىيارىتىدىن كېيىن شۇ تۆپىلىكلەر ئارىسىدا يەتتە قېتىم مېڭىپ ئۆتۈش ھەج شەرتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

380. غانچى شەھەرچىسى — غانچى ھازىرقى خوجەند ۋىلايىتىدىكى شەھەرچە بولۇپ، ئۇراتۆپە شەھىرىنىڭ يېنىدا.

381. «قۇرئان كەرىم»، 74 - سۈرە، 50 — 51 - ئايەتلەر.

382. كوھاك دەريا سى — زەرەپشان دەريا سى.

383. بەلخ — شىمالىي ئافغانىستاندا، ھازىرقى مازارى شەرىف شەھىرىنىڭ غەربىدىكى كونا شەھەر. ئۆتكەن ئەسىرلەر يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمى ھازىرمۇ ساقلانغان.

384. شىبىرغان — ئافغانىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان شەھەر. جۇزجان ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى.

385. قۇندۇز — ئافغانىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان قەدىمكى شەھەر (قەدىمكى نامى ۋەلۋالىز)، مەمۇرىي - سىياسىي مەركەز. ھازىرقى شۇ نامدىكى يېزا.

386. ئىشكەمىش يايلىقى — قۇندۇزدىن 90 كىلومېتىر شەرقىي شىمالدىكى مەھەللە. ھازىرمۇ شۇ نامدا.

387. ھىندۇقۇش داۋىنى — ھىندۇقۇش تاغ تىزمىسىدىكى ھازىرقى شىمبەر داۋىنى. ئېگىزلىكى 2981 مېتىر.

388. ... ئۆگزىسىنىڭ ئاتلىرى — قەلئە كۈنگۈرلىرى.

389. پەلەك ھىندۇسى — ئاسمان قاراڭغۇلۇقى.

390. ئەمىر قازاغانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئەمىر ئابدۇللا پايتەختىنى سالى سارايدىن سەمەرقەندكە كۆچۈرگەنلىكى، لېكىن كېيىنچە ماۋەرا-ئۇننەھر ئەمىرلىرى ئۇنىڭغا قارشى چىققاندىن كېيىن قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقى توغرىسىدىكى ۋەقەلەر «زەپەرنامە»نىڭ 946 — 950

بەتلىرىدە بايان قىلىنغان.

391. دارا — ئەھەمانىيلار سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن ئىلگىرى 558 — 330 - يىللىرى) ئاخىرقى پادىشاھى دارا III (مىلادىدىن ئىلگىرى 336 — 330)؛ ئۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين (ئالېكساندىر ماكىدونىسكىي) باشچىلىقىدىكى يۇنان قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولغانىدى.

392. دوغلات ئايمىقى — دوغلات (دۇگلات، دۇكلات) — موغۇل قەبىلىلىرىدىن بىرى. رەشىدىنىڭ يېزىشچە، دوغلاتلار تۇمەنە خانىنىڭ سەككىزىنچى ئوغلى بۇرۇلجەر دۇكلەيىدىن تارقالغان.

393. ئەركەنۇت (ئەركەنۇد، ئەرغەنۇت، ئەرغۇ، ئەرغۇن ۋەھاكازالار) — قەدىمىي تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

394. تايخان — ھازىرقى نامى تالىقان بولۇپ، ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى شەھەر. قەدىمدە تۇخارىستان دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى.

395. كىشىم — بەدەخشان ۋىلايىتىدىكى قەدىمكى شەھەر بولۇپ، كۆكچە دەريا سىنىڭ (پەنج دەريا سىنىڭ سول تارمىقى) نىڭ يۇقىرى قىسمىدا.

396. كەرگەس داۋىنى — كۆكچە دەريا سىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى تاغ داۋىنى.

397. فەغفۇر — چىن خاقانى.

398. جۇرم داۋىنى — كۆكچە دەريا سىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى تاغ داۋىنى.

399. جۇرم دەريا سى — ھازىرقى جۇرم دەريا سى بولۇپ، كۆكچە دەريا سىنىڭ يۇقىرى، ئاساسىي تارماقلىرىدىن بىرى.

400. ئارتۇج جىراسى — ھازىرقى ۋاردۇج جىراسى ۋە دەريا سى بولۇپ، كۆكچە دەريا سىنىڭ يۇقىرى، ئاساسىي تارماقلىرىدىن بىرى.

401. قوڭۇر ئۇلاڭ — كۆكچە دەريا سى قۇيۇلىدىغان جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغلار.

402. توققۇز - توققۇز — ھەر تۈرلۈك خىل نەرسىلەردىن بولغان سوۋغات.

403. بەدەخشان شەھىرى — قەدىمكى بەدەخشان تارىخىي - جۇغراپە-يىلىك ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى، ھازىرقى نامى پەيزاباد بولۇپ، ئافغانىس-تانىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى شەھەر، بەدەخشان ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى.

404. قەبىر تېشى — ھازىرقى ئاتىلىشى قاراتېگىن بولۇپ، تاجە-كىستاندىكى تارىخىي - جۇغراپىيىلىك ۋىلايەت.

405. دەرزىي — توغرىسى «ۋەرزىي» ھازىرقى ۋەرزاب بولۇپ، تاجىكىستاندىكى تاغلىق ناھىيە. ھىسار تاغ تىزمىسىدا.

406. ئەرھاق — 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئەرھاق ساراي، ئۇ ھەقتە ئالدىنقى تەرجىمىلەردە ئىزاھلاپ ئۆتۈلگەن.

407. ۋەھىي — ئاللا تەرىپىدىن كەلگەن خەۋەر، بۇيرۇق ۋە باشقە-لار. ۋەھىي ئادەتتە ئاللا تەرىپىدىن جىبرىئىل پەرىشتە ۋاستىسىدا مۇھەم-مەد ئەلەيھىسسالامغا ئەۋەتىلگەن.

408. «قۇرئان كەرىم»، 53 - سۈرە، 10 - ئايەت.

409. «قۇرئان كەرىم»، 53 - سۈرە، 4 - ئايەت.

410. «قۇرئان كەرىم»، 10 - سۈرە، 14 - ئايەت.

411. «قۇرئان كەرىم»، 12 - سۈرە، 56 - ئايەت.

412. «قۇرئان كەرىم»، 35 - سۈرە، 2 - ئايەت.

413. «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە، 34 - ئايەت.

414. «قۇرئان كەرىم»، 6 - سۈرە، 164 - ئايەت.

415. تاھا ۋە ياسىن — «قۇرئان كەرىم» دىكى «تاھا» ۋە «ياسىن» سۈرىلىرىنىڭ نامى بولۇپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسىملىرىدىن ئىلىنغان: «تاھا» سۆزى «تاھىر» ئىسمىدىكى «ت» ھەرپىگە ۋە «ياسىن» سۆزى، «سەيىد» سۆزىدىكى «ي» ھەرپىگە ئىشارەت شەكلىدە بېرىلگەن.

416. زەبەرجەد — سۈزۈك ئاچ يېشىل قىممەت باھالىق تاش. بۇ بېيىت مەتنىدە ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن ۋە ئۇنىڭدىكى قۇياش (شەمسى) ۋە تۇن (لەيل) سۆزلىرى «قۇرئان كەرىم»نىڭ «شەمسى» سۈرىسىگە ئىشارە قىلىنىدۇ. بېيىتنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا مۇئەللىپ سەيىد بەرە-

كەنى ئۆز ئەسىرىنىڭ ئادەملىرى ئىچىدە «گۆھەر» ۋە ئالملىرى ئىچىدە «زەبەرجەد» دەپ ئاتايدۇ.

417. ئۇنۇۋان (دەرىجە) — دىنىي بىلىملەردە مەلۇم باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈشى.

418. سەيىد بەرەكە (1404 ـ يىلى ۋاپات بولغان) — تېرمىز سەيىدلىرىدىن ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئۇچ ئاساسىي پىرىدىن بىرى.

419. رەقەم سىلىش — يېزىش. بۇ يەردە «ئىمزا قويۇش» مەنىسىدە كەلگەن.

420. ۋەخپە — بىرەر مۇئەسسەسە نامىغا پايدىلىنىپ تۇرۇش ئۈچۈن سېتىۋەتمەسلىك شەرتى بىلەن رەسمىيلەشتۈرۈلگەن مۈلۈك.

421. ئەھلى بەيت — بەيت — بەيتۇللا، يەنى كەئبە ئۆيى؛ ئەھلى بەيت — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى.

422. «قۇرئان كەرىم»، 33 ـ سۈرە، 33 ـ ئايەت.

423. چاغانۇدە — سۈرخاندەريا (سۈرخان دەرياسى).

424. چاغانا (چاغانىيان) — تارىخىي چاغانىيان ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى؛ ئۇنىڭ ئۇرنى ھەققىدە ئىلمىي تەتقىقاتلاردا ئىككى خىل پىكىر مەۋجۇت: 1) ھازىرقى دېناۋنىڭ يېنىدا؛ 2) سەنگىردەك دەرياسىنىڭ سۈرخان دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان جايدا.

425. ئەۋباجە كېچىكى — كافەرنىھان دەرياسىنىڭ ئامۇ دەريىغا قۇيۇلىدىغان جايدىكى كېچىك. ھازىر ئۇ يەردە ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ ساھىلىدا ئەيۋاج يېزىسى بار.

426. خۇلم مەھەللىسى — ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمىي شەھەر؛ ھازىر شۇ نامدىكى شەھەر. شىمال ـ جەنۇب ۋە شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدىكى خەلقئارا سودا يوللىرى ئۆتىشىدىغان جايدا ئىدى.

427. ئالاي — ھازىرقى ئالاي تاغلىرى بولۇپ، مەتىنە ئولاي شەكىلىدىمۇ يېزىلغان.

428. شادىيان تېغى — ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان تاغ تىزمىسى. ھازىر مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. خۇلم شەھىرى مانا شۇ

تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان.

429. دارايى گەز دەرياسى — بەلخاب دەرياسىنىڭ تاغدىن ئېقىپ چىقىپ، بەلخ شەھىرىگە يەتمەي ھاسىل قىلىنغان تارماقلىرىدىن بىرى. دارايى گەز يايلاق ۋە خانىنىڭ شىكار قىلىدىغان جايى، ئاھالە ماكانلىرى جايلاشقان ئاۋات جاي بولغان (كېيىنكى ئىزاھقا قارالسۇن).

430. ئۇرىۋز قەلئەسى — قەدىمكى نامى دارايى گەز قورغىنى بولۇپ، بەلخدىن تەخمىنەن 5 پەرساخ ئارىلىقتا ئىدى.

431. سەييارىلار قوشۇنىنىڭ خىسراۋى — قۇياش.

432. قىسقۇچپاقا چاڭگىلىدىن — قىسقۇچپاقا، يەنى سەرەتان بۇرجى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىلمىي نۇجۇمدا مەۋجۇت ئەقىدىگە ئاساسەن، يەر يۈزىدىكى ئۆلكىلەر ۋە ئۇلايەتلەر مەلۇم بۇرجلارغا تېگىشلىك بولغان. جۇملىدىن، بەلخ ئۇلايىتى سەرەتان بۇرجىغا مەنسۇپتۇر.

433. جالالىددىن رۇمىي (1207 — 1273) — بۈيۈك شەرق مۇتەپەككۇرى، بەلختە تۇغۇلۇپ، كىچىك ئاسىيادا ئىلىم تەھسىل قىلغان؛ «مەسنەۋىي رۇمى» نامىلىق يىرىك شېئىرىي دىۋان ۋە باشقا ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان؛ تەسەۋۋۇفنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بىرى، «مەۋلىۋي» نامىلىق تەسەۋۋۇف مەكتىپىگە ئاساس سالغان.

434. «قۇرئان كەرىم»، 7 ـ سۈرە، 34 ـ ئايەتتىن.

435. خوجا ئۈكاشە — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىدىن بىرى؛ ئەبۇبەكرى خەلىپىلىكى دەۋرىدە (632 — 634) ئۆلتۈرۈلگەن. بەلخ شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى شەرقىي دەرۋازىسى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى قەبرىستانىنىڭ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. خوجا ئۈكاشەنىڭ قەبرى مانا شۇ قەبرىستانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقانىدى. كېيىنچە خوجا ئۈكاشە نامى سىمۋوللۇق تۈس ئالدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا ئۇلايەتلىرىدىمۇ شۇ نامدا ئاتالغان جايلار بولغان.

436. ئەمىر ھۈسەيىن كۆتۈرگەن خان — بۇ خان ئادىل سۇلتان ئىكەنلىكى مەتىنىنىڭ ئۆزىدە يۇقىرىدا ئېيتىلغان.

437. ئىنس ـ جىن — ئىنسان ۋە جىن.

438. «قۇرئان كەرىم»، 1 ـ سۈرە، 2 ـ ئايەت.
439. «قۇرئان كەرىم»، 22 ـ سۈرە، 41 ـ ئايەت.
440. «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 2 ـ ئايەت.
441. ئەمرىمەرۇف — ئىسلام شەرىئىتىدە جارى قىلىنغان ياخشى ئەمەللەرگە ئۈندەش.
442. نەھيي مۇنكەر — ئىسلام شەرىئىتىدە بۇيرۇلمىغان ئەمەللەردىن توختىتىشى.
443. تېھران نەشرىدە (1576): «جەلايىر».
444. مەتىن ئەرەب تىلىدا.
445. شەرەپ تەختىگە كۆتۈرۈلمەك — قۇياشنىڭ يۇكسەك دەرىجىسىگە، ھەمەل بۇرجىغا ئۆتۈشى.
446. زىج — ئاستىرونومىك ھادىسىلەر.
447. ئۇستۇرلاب — ئاسترالياپىيا، كۆچمە ئاستىرونومىك ئەسۋاب؛ ئۇ يۇلتۇزلارنىڭ ھالىتىنى ئېنىقلاشتا ئومۇمەن ئەمەلىي ئاستىرونومىيىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ.
448. مەتىن ئەرەب تىلىدا.
449. قۇياش ئىدى — قەدىمكى مۇنەججىملەر ئەقىدىسى بويىچە يەرگە نىسبەتەن قۇياش سفېراسى ئەينىكىگە قارىغاندا يۇقىرى تۇرىدۇ.
450. مەتىندە يېزىلىشى شۇنداق.
451. ئەرەبچە «ھەدىد» — تۆمۇر.
452. ئاستىرولوگىيىدە مەۋجۇت ئەقىدە بويىچە، ئاتاردۇت (مېركۇرىي) سەييارىسىنىڭ ئىككى ئۆيى بار. (جەۋزا، سۇنبولە)؛ بۇ يەردە ئاتاردۇتنىڭ جەۋزا ئۆيىدە بولۇشى نەزەردە تۇتۇلغان.
453. ... بولغاندا نەسىب — قەدىمكى مۇنەججىملەر نەزىرىدە مۇشتەرىي (يۇپتېر) ئامەت، تەنتەنە ۋە غەلىبە كەلتۈرگۈچى؛ ناھىد ـ زۇھرە (ۋېنېرا) بولسا دوستلۇق ۋە مېھىر ـ مۇھەببەت سەييارىلىرى ھېسابلانغان؛ بۇ يەردە ھەر ئىككى سەييارىنىڭ مانا شۇ ۋاقىتتا بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشقان ھالىتى نەزەردە تۇتۇلغان (456 ـ ئىزاھقا قارالسۇن).

454. مەسىھ — ئىسا پەيغەمبەرنىڭ لەقىمى. قۇرئاندا «ئەل ئىمران»، «نىسا»، «مەئىدە» سۈرىلىرىدە تىلغا ئېلىنىغان. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىسا پەيغەمبەر تەركىدۇنيا بولۇپ، دائىم يەر يۈزىنى كېزىپ يۈرگەن. مەسىھ دېمى — ئىسا پەيغەمبەرنىڭ نەپىسى. رىۋايەت قىلىنىشچە ئۇ ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەن، يەنى ناھايىتى تەسىرلىك نەپەس، سۆز. ئىسا پەيغەمبەر دائىم ھايات ۋە ئۇنىڭ ئورنى ئەرشتە دەپ چۈشىنىلىدۇ؛ بۇ يەردە ئەمىر تۆمۈرنىڭ مەۋقەسىنى تەسۋىرلەپ، ئۇنى مەسىھ بىلەن ھەمنەپەس دەپ قەيت قىلىنغان.

455. تۇمان — قەدىمكى جۇغراپىيىدە مەۋجۇت گېئوسېنتىرىك چۈشەنچە بويىچە، ئالەم مەركىزىگە يەر جايلاشقان، ئۇنىڭ ئەتراپىنى پوست شەكلىدە دەسلەپ ھاۋا، كېيىن تۇمان قاتلىمى ئورىغان بولۇپ، ئۇلار «تۆۋەن ئالەم» نى تەشكىل قىلغان؛ ئۇنىڭدىن ئېگىزدە ئوت قاتلىمى، يەنى «يۇقىرى پەلەك» باشلانغان.

456. قىران — ئىككى سەييارىنىڭ يېقىنلىشىشى، بىر بۇرجدا بولۇشى، ئەمىر تۆمۈرگە «ساھىبقىران» لەقىمى بېرىلگەن ۋاقىتتا مۇشتەرىي بىلەن زۆھرە سەييارىسى قىران ھاسىل قىلغان ۋاقىت بولغان ۋە بۇ ئەڭ بەختلىك قىران دەپ قارالغان.

457. بىرجىس — مۇشتەرىي (يوپىتېر).

458. ئىدرىس — قۇرئاننىڭ «مەريەم» ۋە «ئەنبىيا» سۈرىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان پەيغەمبەر. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇ ھاياتلىقىدا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، جەننەتكە بارغان ۋە ئاللانىڭ رازىلىقى بىلەن شۇ يەردە قېپقالغان. تۇنجى بولۇپ قەلەم بىلەن يازغان، كىيىم تىككەن، يۇلتۇزلارغا قاراپ تەقدىرنى ئېنىقلىغان، ۋاقىتنى ھېسابلىغان كىشى ئىدرىس ئىدى، دېيىلىدۇ.

459. «قاف» («ق») ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى «ق» ھەرپى بولۇپ، ئەينى چاغدا «قاف تېغى» (چوڭ كافكاز تىزمىسى) نىڭمۇ نامى؛ «قاف» — ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى «قاف» ھەرپى ئەينى چاغدا كۆچسىز تەلەپپۇزدا «شىگاف» (تۆشۈك) دېگەن مەنىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ. بۇ ئىككى

مىسرادا ئەمىر تۆمۈرنىڭ كافكاز تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچى ئارقىلىق ئېشىپ (گويياكى يېرىپ) ئۆتۈپ توختامىش خانغا قارشى قىلغان يۈرۈشى تىلغا ئېلىنىدۇ.

460. بۇ يەردە ئەمىر تۆمۈرنىڭ رامىزان ئېيىدا تەختكە ئولتۇرغانلىقى ۋە قۇرئانمۇ شۇ ئايدا ئاللا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكىنى دېمەكچى بولىدۇ (كېيىنكى ئىزاھقا قاراڭ).

461. «بەقەرە» سۈرىسى — قۇرئاننىڭ 2 - سۈرىسى بولۇپ، ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئاساسىي سۈرىدۇر. ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئايەتلەرنىڭ بىرى (185 - ئايەت) دە قۇرئان رامىزان ئېيىدا ئاللا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكى ئېيتىلغان.

462. ... مۆتىۋەر ئائىلە (ھەرەمى شەرىپ) — ئەھلى بەيت، يەنى پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى.

463. قەدىمدە ئالەم ھەققىدە مەۋجۇت گېئوسېنتىرىك تەسەۋۋۇر.

464. خۇشكا دەرياسى — ھازىرقى نامى قىزىل دەريا (قىزىلسۇ، يەككە باغ دەرياسى). قەشقە دەرياسىنىڭ تارمىقى؛ 10 — 13 - ئەسىرلەر يازما مەنبەلىرىدە «خۇشكرۇد» شەكلىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

465. دارۇلمۇلك — پايتەخت، مەركەز؛ بۇ يەردە ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئانا يۇرتى شەھرىسەبزنىڭ مەركىزى كېش (شەھرىسەبز) شەھىرى نەزەردە تۇتۇلغان.

466. مىسىر — مىسىرنىڭ پايتەختى قاھىرە شەھىرى.

467. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

468. ... ئۇزلۇكسىز سەل — باغداد شەھىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دىجلە دەرياسى نەزەردە تۇتۇلغان.

469. تۈركىستان — بۇ يەردە سىر دەريانىڭ تۆۋەن قىسمى نەزەردە تۇتۇلغان.

470. يەنگى — قازاقىستاندىكى ھازىرقى جامبۇل شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى؛ ئۇنى يەنە تەراز، مەدىنەت ئەتتۇججار، ئەۋلىيا ئاتا دەپمۇ ئاتىغان.

471. ھەرىمى — خوتۇنى.

472. شۇ يىلنىڭ — 771 (1370) - يىلى.

473. تىر ئېيى — ئىرانلىقلارنىڭ شەمسىيە يىلنامىسىدىكى تۆتىنچى ئاي (21 — 22 - ئىيۇندىن 21 — 22 - ئىيۇلغىچە).

474. مەشىات — مەلىكىلەر، ئېسىلزادە ئاياللارنى ياساندۇرىدىغان ئايال خىزمەتكار.

475. تۇرغۇن يۇلتۇزلار — قەدىمكى مۇنەججىملەرنىڭ قارىشىچە يەتتە قەۋەت ئاسمان (سفېرا) دىن يۇقىرى سەككىزىنچى ئاسمان (سفېرا) بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇرغۇن يۇلتۇزلار ئورۇن ئالغان.

476. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئادەم ئاتا گۇناھ قىلىپ جەننەتتىن يەرگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، گۇناھى ئۈچۈن توۋا قىلىدۇ ۋە ئاللا ئۇنى كەچۈرۈپ، ئۆز ھىمايىسىگە ئالىدۇ.

477. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

478. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى پادىشاھ جەمشىد نەزەردە تۇتۇلغان.

479. «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە، 74 - ئايەت.

480. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

481. مەتىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان.

482. قەراسمان مەھەللىسى — ئوتارنىڭ يېنىدىكى مەھەللە بولۇپ، ھازىرقى نامى قەرەسپەن. قازاقىستاننىڭ چىمكەنت ئوبلاستىدا. ئوترار ئارسى دەريالىسىنىڭ سىر دەريالغا قۇيۇلۇش جايىدىكى شەھەر. 15 - ئەسىردە ئاۋات بولغان، ھازىر ساقلانمىغان.

483. ھىجاز سەپىرى — ھەجگە بېرىش، ھىجاز ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋىلايەت، مەككە شەھىرى شۇ ۋىلايەتنىڭ مەركىزى.

484. كات — ئامۇ دەريالىسىنىڭ ئوڭ ساھىلىدىكى شەھەر، خارەزىم-نىڭ قەدىمكى پايتەختى. ھازىرقى نامى بېرۇنىي شەھىرى، قاراقالپاقىس-تاندىكى بېرۇنىي تۈمەنلىنىڭ مەركىزى.

485. ئەلقە تاۋاجى — مەتىندە يېزىلىشى «ئالغا» — تېھران نەشرىدە «ئەلقە تاۋاجى»، تاۋاجى (تاۋاچى) — لەشكەر قىسىملىرىنىڭ نازىرى؛ ئۇ لەشكەرنى يىغىپ ئالىي ھۆكۈمدارنىڭ بۇيرۇقلىرىنى لەشكەر قىسىملىرى سەردارلىرىغا يەتكۈزىدۇ.

486. مەھرى — نىكاھ ۋاقتىدا كۈيئوغۇل تەرەپتىن كېلىنگە ئاجرىتىلغان دائىمىي ۋە شەخسىي مۇلۈك.

责任编辑：哈尔木拉提·依明
责任校对：胡达白尔的·合力里

图书在版编目(CIP)数据

圣武记：维吾尔文/（伊朗）雅孜迪著；托合提·提拉译. —北京：民族出版社，2007.8
ISBN 978-7-105-08482-1

Ⅰ.圣… Ⅱ.①雅… ②托…Ⅲ.历史小说—伊朗—现代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.I373.45

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2007)第 134377 号

出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京艺辉印刷厂
版　　次：2007 年 9 月第 1 版　2007 年 9 月北京第 1 次印刷
开　　本：850×1168 毫米
印　　张：10.875
印　　数：0001-3000 册
定　　价：17.00 元
978-7-105-08482-1/I.1857(维 269)

مەسئۇل مۇھەررىر: خالمۇرات ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتور: خۇدابەردى خېلىل

زەپەرنامە

تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ھاجى تىللا

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېيبىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64290862 - 010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ يەخۇي باسما زاۋۇتى
نەشرى : 2007 - يىل 9 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2007 - يىل 9 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850 × 1168م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 10.875
سانى : 3000 - 0001
باھاسى : 17.00 يۈەن
978-7-105-08482-1/I. 1857 (维 269)

ISBN 978-7-105-08482-1

9 787105 084821 >

定价：17.00元